

ARS  
HUNGARICA  
1996

1

SZERKESZTI

SZENTESI EDIT  
MÉSZÁROS F. ISTVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DÁVID FERENC  
GALAVICS GÉZA  
MAROSI ERNŐ  
PATAKI GÁBOR  
TÍMÁR ÁRPÁD

SZEMLE

WEHLI TÜNDE

Felelős kiadó az Intézet igazgatója  
MTA Művészettörténeti Kutató Intézet

SZERKESZTI

SZENTESI EDIT  
MÉSZÁROS F. ISTVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DÁVID FERENC  
GALAVICS GÉZA  
MAROSI ERNŐ  
PATAKI GÁBOR  
TÍMÁR ÁRPÁD

SZEMLE

WEHLI TÜNDE

Felelős kiadó az Intézet igazgatója  
MTA Művészettörténeti Kutató Intézet

# ARS HUNGARICA

---

XXIV. évfolyam 1. szám

## 1996

A Magyar  
Tudományos Akadémia  
Művészettörténeti  
Kutató Csoportjának  
Közleményei  
Bulletin of the  
Institute of  
Art History of the  
Hungarian Academy of  
Sciences

### TARTALOM

#### TANULMÁNYOK

Vadas Ferenc: Programtervezetek a millennium megünneplésére (1893)	3
Bevezetés	3
Előzmények	4
Három munkálat	11
Miniszterelnöki előterjesztés és végleges program	23
Dokumentumok	37
Sisa József: A Városliget átalakulása az ezredéves kiállítás idején	57
Gábor Eszter: A Műcsarnok előcsarnoka és a Bakócz kápolna	79
Kovács Ákos: Feszty Árpád és a körkép	87

#### DOKUMENTUM

Nagy Sándor: Életrajzunk (részletek)	
Közli: Szabó Krisztina Anna	103

#### SZEMLE

Mendöl Zsuzsanna: Sisa József: Szkalnitzky Antal.	
Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon	111



## SUMMARIES

---

### STUDIES

Ferenc Vadas: Programme Plans for the Celebration of the Millennium (1893)	52
József Sisa: The Transformation of the Budapest Municipal Park on the Occasion of the 1896 Millennial Exhibition	76
Eszter Gábor: The Entrance Hall of Múcsarnok and the Bakócz Chapel in Esztergom	84
Ákos Kovács: Árpád Feszty and his Panorama	101

### DOCUMENTS

Anna Krisztina Szabó: Sándor Nagy's Reminiscences of Aladár Kriesch Körösfői	110
--	-----

Vadas Ferenc

## PROGRAMTERVEZETEK A MILLENNIUM MEGÜNNEPLÉSÉRE (1893)

### Bevezetés

A millennium iránt az elmúlt két évtizedben nőtt meg az érdeklődés, a történetírásé, a művészettörténeté és a közvéleményé egyaránt. Az eddigi publikációk sajátossága, hogy nagyobb teret szentelnek a korábbi ezredévi tervezetek ismertetésének, mint az 1896-ot közvetlenül megelőző néhány esztendő fejleményeinek. Pedig ekkor állt össze a hivatalos program, mely az ünnepi év eseményeinek vázát alkotta, s dőlt el, hogy mi legyen a millenniumi alkotásokról szóló törvény (az 1896. évi VIII. törvény-cikk) tartalma. A felvetett ötletek, javaslatok, kezdeményezések tömegéből ekkor választódott ki az a kevés, ami megvalósulhatott.

1893 februárjában, a már egy évvel korábban elhatározott országos kiállítás költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslat képviselőházi vitája során kiderült, hogy a kormánynak még nincs egyéb elképzelése az ezredévi ünnepekről.<sup>1</sup> Wekerle Sándor miniszterelnök ekkor megígérte, hogy erről hamarosan előterjesztést tesz, de ígérete csak az év decemberében teljesült, amikor is benyújtotta azt a javaslatot, mely a végleges program alapjául szolgált.<sup>2</sup> A csalódást keltő (tartalmában a várakozáshoz képest sovány, megfogalmazásában száraz) előterjesztés összeállításához az év folyamán három programtervezet, „munkálat” készült a miniszterelnökségen. Wekerle előterjesztésénél mindegyik részletesebb. Az első az előzmények (a miniszterelnökségen ekkor már évtizede gyűlt javaslatok) összegezése és szelektálása, a második főleg a hivatalos ünnepekre koncentráló programvázlat, a harmadik pedig a korábbi koncepciók invenciózus továbbfejlesztése, egységes rendszerbe foglalása. A három együttesen a millennium előtörténetének talán legfontosabb levéltári dokumentuma. Forrásértéke teljes közlésre érdemesíti.<sup>3</sup>

A megítéléshez azon korábbi tervezetek – legalább vázlatos – ismertetése is szükséges, melyeket az összeállítók figyelembe vettek. Érdemes röviden azon indítványokra is kitérni, melyek ugyan a programtervezetek egyikébe sem kerültek be, de a készítők biztosan ismerték őket, hiszen ugyanannak az irategyüttesnek a részei. Nincs mód azonban olyan – bármily érdekes vagy fontos – tervezetek bemutatására, melyek nem voltak befolyással a munkálatokra.

A programtervezetek összeállításának folyamata csak részlegesen rekonstruálható, így – bár a szerzőség tisztázható – nyitott marad a kérdés, hogy mennyiben köthető egy-egy személyhez az, amit papírra vetettek.

Az elborátumokban említett ezredévi javaslatokról tudható, hogy honnan kerültek a munkálatokba, de ez nem minden esetben azonos a bennük megfogalmazott ötletek első felmerülésével, amire az elemzés nem terjedhet ki. Szisztematikus áttekintésük így a millennium programjának kialakulását a teljesség igényével tárgyaló – reménybeli – hosszabb tanulmányra marad.

A miniszterelnöki előterjesztés még nem volt a végleges program, az csak 1895-ben – több átdolgozás után – készült el. Szövegváltozatai jelentik az 1893-as munkálatok utóéletét, ezért ismertetésük nem mellőzhető. Közülük az uralkodó elé terjesztett variáns a leginkább figyelemre méltó: szövege a függelékben olvasható.

### *Előzmények*

Noha már az 1870-es években történtek kezdeményezések, a millennium kérdése csak 1882-ben került az országgyűlés, illetve a kormány elé.<sup>4</sup> Az év márciusában a főváros közgyűlése intézett feliratot ez ügyben a képviselőházhoz, ugyanekkor Göndöcs Benedek pusztaszeri apát és gyulai lelkész (valamint országgyűlési képviselő) nyújtott be emlékiratot. Júniusban pedig Hódmezővásárhely közönsége fordult e tárgyban a parlamenthez.<sup>5</sup> Október 11-én Hegedüs Sándor interpellálta a vallás- és közoktatásügyi minisztert.<sup>6</sup> Trefort Ágoston válasza az első hivatalos megnyilatkozás a millenniummal kapcsolatosan.<sup>7</sup> A kérdésekre, hogy ti. szándékozik-e szaktanácskozással megállapítani a honalapítás idejét és szükségesnek tartja, illetve kezdeményezi-e, hogy a kormány vállalkozzék az előkészületek irányítására és a program megállapítására, azt válaszolta a miniszter, hogy az időpont meghatározását az akadémiától fogják kérni és hogy nézete szerint országos bizottságot kellene kiküldeni a programot illető javaslatlátételre. Megünnepelni többféleképpen lehetne: „emlékszoborral, emlékszerű közművelődési vagy emberbaráti alapítvány által, vagy végre az országház építésével is össze lehetne kötni.”<sup>8</sup>

Göndöcs a következő évben nyomtatásban is megtette indítványát,<sup>9</sup> melyben két helyszínt, illetve alkotást javasolt a rendezvények középpontjába helyezni: Pusztaszert és a Gellérthegyem emelendő Nemzeti Pantheonot. A leginkább Mikszáth parlamenti karcolataiból ismert szerző, aki folyamatosan buzgólkodott a pusztaszeri ásatások ügyében, egy emlékkápolna építését indítványozta az ottani romos bazilika stílusában és azt, hogy „szabad ég alatt sátrakat ütve, ülj meg a nemzet, az alkotmány szerző gyűlés helyén, az évezredes emlékünnepe áldomását.”<sup>10</sup> A Pantheonra nézve egy éppen lezajlott építészeti pályázatból merített ötletet: a szaksajtóval egyszerre közölte Czigler Győző díjnyertes tervét.<sup>11</sup> Göndöcs ideái nem voltak eredetiek, de jelentősége mégis kétségbevonhatatlan: éveken át propagálta lelkesen és szívósan kedvenc eszméit, így nagy szerepe volt abban, hogy az ezredévi ünnepekkel kapcsolatos tervezgetésekben központi helyre kerültek, s egyikük (Pusztaszer) a megvalósult programban is fontos szerephez jutott. A következő években több mint húsz törvényhatóság fordult az országgyűléshez vagy a kormányhoz a Pantheon, illetve a millennium megünneplése ügyében Göndöcsöt támogatva, valamint országos mozgalom indítását kérve,<sup>12</sup> eredménytelenül.

Előrelépés az időpont tekintetében történt: a kormány 1882. október 17-én kérte föl az Akadémiát, hogy tisztázza a honfoglalás dátumát,<sup>13</sup> az MTA 1884. február 15-én tett jelentést.<sup>14</sup> A historiográfiából ismert vizsgálatnak itt elég a főbb fázisaira utalni: a történelmi bizottság által felkért három szakértő (Szabó Károly, Pauler Gyula, Salamon Ferenc) eltérő időhatárokat adott meg, amelyen belül az eseményeknek – a források szerint – végbe kellett mennie: 889-899, 895-900, illetve 897-898 között.

Így nem lehetett konkrét évet meghatározni, hanem csak egy 12 éves időszakot kijelölni (888-900), mint amelyen belül a honalapítás biztosan megtörtént. Ezután az Akadémia II. osztályának tették fel a kérdést, hogy a bejövétel kezdete, vagy befejezése lenne-e megünneplendő. Válasz: az előbbi. Így akár már 1889. kitűzhető lett volna az ünnep évüül, de „opportunitási okokkal”, tekintve az „alkalmi körülményeket”, 1894-et javasolták. Ezt elfogadva az Akadémia az osztályt „a 894-ik esztendőnek a történettudományból vett érvekkel való indoklására hívta fel”. Ennek megfelelően készült el az osztály jelentése, mely az oportunitási okokból kiválasztott időpont tudományos indoklását adja.<sup>15</sup> Mint ismeretes, utóbb – szintén praktikus okokból – 1895-re, majd 1896-ra csúszott el a millennium. A több mint tízéves perióduson belül pont oda, ahová az újabb kutatások legnagyobb része szerint egyébként is datálható.<sup>16</sup>

A 80-as években több olyan kezdeményezés történt, mely a millennium alkalmából kívánt létrehozni hozzá egyébként nem kapcsolódó emlékszobrokat, illetve épületeket. A főváros által kezdeményezett Szabadságharc-szobor már a témája miatt sem lehetett alkalmas arra, hogy az uralkodó közreműködésére igényt tartó program hangsúlyos eleme legyen.<sup>17</sup> Az ugyancsak Budapestre szánt Szt. István szobor<sup>18</sup> annál inkább: az ezredévi emlékmű mellett ennek az előkészítésére fogják a legtöbb figyelmet szentelni 1894-ben.<sup>19</sup>

Az állandó országház építésének végrehajtásáról szóló törvény indoklása általános óhajnak mondja, hogy a parlament készüljön el az ezredéves ünnepre.<sup>20</sup> Ezt a kitéltet többen kifogásolták a képviselőházi vita során.<sup>21</sup> Tisza Kálmán velük szemben arra hivatkozott, hogy a parlament palotája a nemzet fenntartó eszméjének, az alkotmányosságának állitana évezredekre szóló emléket, ami többet ér bármilyen múlt ünnepélynél.<sup>22</sup>

1889-ben újabb törvényhatósági kezdeményezés történt, Bereg vármegye fölterjesztése „a honfoglalás ezredéves ünnepének megtartására vonatkozó mozgalom ügyében”.<sup>23</sup> Ezúttal a belügyminiszter volt a címzett, aki a miniszterelnökségre küldte át a feliratot. Innen – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba akarták továbbítani,<sup>24</sup> de ez végül nem történt meg. Ettől kezdve a miniszterelnökség gyűjti a témára vonatkozó előterjesztéseket, ami egyrészt szerencsés (így fennmaradtak), másrészt módosulást jelez a millenniumi ügyek kezelésében: már nem a kultuszminisztérium reszortjába tartozónak tekintik az ezredévi ünnepségeket, hanem a miniszterelnökség foglalkozik velük. Illetve nem foglalkozik. Hiába támogatja több mint húsz törvényhatóság szinte azonnal a beregi kezdeményezést,<sup>25</sup> a kért országos mozgalmat a kormány most sem indítja meg.

A támogató feliratok sorából kiemelkedik Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közönségéé, mely Galgóczy Károlynak, a megye tiszteletbeli főjegyzőjének és monográfusának a közgyűlésen felolvasott, s ott elfogadott indítványát küldte meg tanulmányozásra, kérvén „az ezredéves ünnepély megtartásának évét és napját a törvényhozás útján megállapítani s az ünnepély rendezését a kormányra bízni”.<sup>26</sup> Az 1889 márciusában kelt tizenhárom oldalas előterjesztés<sup>27</sup> – mely hamarosan nyomtatásban is megjelent<sup>28</sup> – az első részletes tanulmány a millennium megünnepléséről. Célként azt jelöli meg, hogy az évforduló minél több szellemi és erkölcsi hasznot hozzon az országnak. Ennek egyik fő eszköze az ún. emlékkönyvtár lenne, melynek beosztását Galgóczy részletesen kidolgozta.<sup>29</sup> A népszerű könyvsorozat jellege nem tudományos,

„hanem lehető rövidséggel kiterjeszkedés mindenre, a mi emlékezetbe visszaidézést és emlékezetben hagyást érdemel...”<sup>30</sup> Másik ötlete az ezredéves névjegyzék, egy olyan füzetként megjelenő kiadványsorozat, mely a nemzet minden tagjának nevét összegyűjtené (községenként, azon belül betűrendben). Mód lenne családfák, sőt életrajzok felvételére is. Nem az állampolgárok összeírásáról lenne szó, hanem – szigorúan önkéntes alapon<sup>30</sup> – a nemzethez tartozás ünnepélyes kinyilvánításáról. A szerző még tovább megy: a nemzet minden tagjának nemesítését indítványozza, mint a szabadság-egyenlőség-testvériség eszméjének megkoronázását! A nemesi okmányok kiosztásakor teendő esküt az ezredéves ünnepély egyik nagyszerű aktusának szánja. A névjegyzék bevételéből a népoktatást, a nemesi okmányok kiváltási díjából is a népnevelést támogatná, mely célra segélyegylet alapítását is kezdeményezi.<sup>31</sup> Az ünnep legnagyobb alkotásának azt tartaná, ha teljesen sikerülne felszámolni az országban az analfabétizmust.

Galgóczy indítványa azért fontos, mert a külsőségeket (körmenet, bandérium, népnünpély stb.) mellőzve, az emlékállítási terveket épp csak említve egy olyan területre teszi a hangsúlyt, ahová mások addig nem: az oktatásügyre, mely ettől kezdve lesz fontos területe a millenniumi tervezeteknek. Mind az emlékkönyvtár, mind a névjegyzék célja a nemzeti öntudat emelése lenne, utóbbit alkalmasnak találná „a nemzeti népszám szaporítására is hatni, melylyel a névmagyarosítás is célszerűleg kapcsolható”. Általános nemesítési terve a feudális és modern szemléletmód furcsa keveréke, mely ugyancsak a magyarosodást kívánta elősegíteni. Ámde csak a nemzethez tartozókat ruháztatva fel magyar nemességgel öröklődő jogi elkülönülést teremtett volna a nemzetiségekkel szemben, így – egyszeri állásfoglalást követelvé – végső soron gátja lett volna a későbbi asszimilációnak.

Galgóczy előterjesztését (akárcsak korábban a beregi kezdeményezést) megküldték a többi törvényhatóságnak, melyek az év második felében, majd még 1890-ben is nagy számban intéztek támogató feliratot a belügyminiszterhez,<sup>32</sup> hiába: a kormányt nem tudták kimozdítani passzivitásából. Thaly Kálmán sem, aki a miniszterelnökhöz interpellált 1890 májusában.<sup>33</sup> A kérdésre, hogy a társadalom mozgolódásával szemben a kormány miért nem tesz semmit, azt a semmitmondó választ kapta Szapáry Gyulától, hogy a kormány foglalkozik a millenniummal, s annak idején majd előterjesztést fog tenni róla.<sup>34</sup>

Szapáry azt is kijelentette, hogy az ügyet tisztán társadalmi úton elintézni nem lehet. Ez elsősorban a Műbarátok köre május közepén kelt azon nyilatkozatára vonatkozhatott, melyben a legnevesebb arisztokratákat és művészeket tömörítő egyesület – Zichy Jenő indítványára – magára vállalta az ünnepség rendezését.<sup>35</sup> Ekkor már valóban foglalkoznia kellett a kormánynak a millenniummal. Az ez alkalomból készült miniszterelnöki előterjesztés összefoglalta az előzményeket, és az Akadémia jelentésére, valamint az 1892-ben esedékes országgyűlési választásokra hivatkozva 1894-et javasolta kijelölni az ünnepi évnévként. Ezen kívül csak annyi konkrétumot tartalmazott, hogy a kérdés további előkészítésével a miniszterelnök, a pénzügy- és a vallás- és közoktatásügyi miniszter bizassék meg.<sup>36</sup> Az indítványt a kormány két fontos korrekcióval fogadta el: időnyerés céljából az 1895-ös évet tűzte ki, és az előkészítésre alakult szűkebb miniszteri bizottságba a javasoltak mellett a kereskedelemügyi minisztert is delegálta.<sup>37</sup> Ennek indokáról a minisztertanácsi jegyzőkönyv nem szól, utólag persze nyilvánvaló: az országos kiállítás lett a millennium első – már a következő évben el-

fogadott – programpontja, az pedig a kereskedelmi minisztérium hatáskörébe tartozott.<sup>38</sup>

A következő egy évben fontos kezdeményezések történtek, de nem a kormány részéről. A Műbarátok köre által e célból kiküldött bizottság elnöke, Zichy Jenő gróf már 1890 júniusára elkészítette az ezredéves ünnepek programtervezetét. Ez az első kísérlet egy mindenre kiterjedő, teljes program összeállítására, mely nyomtatásban is megjelenvén<sup>39</sup> minden további tervezetés alapjául szolgált. A szerző kora egyik legismertebb közéleti személyisége. A hazai ipar fejlesztésének buzgó propagátora és támogatója, az Országos Iparegyesület elnöke – „ipargróf”. A régészet, a képzőművészet, a műemlékek iránt érdeklődő mecénás, közéleti aktivitásáról ismert lelkes hazafi, híres gavallér. A kiállítási ügyek elharcosa, legyen szó akár múkiállításról, akár iparkiállításról. Az 1879-es székesfehérvári kiállítás létrehozásában és az 1885-ös budapesti tárlat előkészítésében is meghatározó szerepe volt. Különös érzékkel bírt a reprezentáció, az arisztokráciát is megmozgató társadalmi akciók iránt.

Emlékiratában olyan programpontokra helyezi a hangsúlyt, melyek érdeklődéséhez, egyéniségéhez egyébként is közel állnak: az ünnepekre, társadalmi eseményekre, illetve az ezredévi kiállításra. Utóbbit ekkor még nemzeti keretek között képzei el, az 1885-ös mintájára, de egy szempontból jelentékeny eltéréssel: „Az általános kiállítás egyik legfontosabb részét képezze a retrospectiv-kiállítás, melynek az a hivatása, hogy kellő szerves sorrendben mutassa be Magyarország iparát és kultúráját az első kilencz században és pedig építkezési módjának, lakásberendezésének, ruházatának s egyéb fontosabb ipari termékeinek korhű feltüntetésével.”<sup>40</sup> A megvalósult ezredéves kiállítás beosztása és jellege lényegében az itt kifejtett elképzelés szerint alakult: általános kiállítás a '85-ös mintájára (Jelenkori Főcsoport) és retrospectív történeti kiállítás (Történelmi Főcsoport).

A kiállítást az ünnepek keretének szánja a javaslat, megnyitó aktusnak a parlamenti ülést, befejező részének pedig a Gellérthegyen millenniumi emlékszobor emelést. Az országgyűlés, az akadémia, a hadsereg, a kultúregyletek és a közélet összes tényezője szerephez jutna az ünnepeken. Az egyház a lipótvárosi bazilika és a Mátyás templom fölavatásával, valamint Te Deummal ünnepelne. A dalárdák és zenekarok versenye, valamint a műfaj hazai fejlődését feltüntető drámai és operai előadások, továbbá király-himnusz és drámapályázatok, ünnepi prologok stb. alkotnák a művészi programot. Különös hangsúlyt kap a tervezetben az ünnepi felvonulás, korhű jelmezben, az egyes korszakok főbb eseményeit tablószerűen bemutatva. A felvonulást tíz századra osztja, mindegyiknek fő momentumait jelenítené meg.<sup>41</sup> A programot sportünnepélyek (lövészünnep, evezős-, atlétikai, ló- és ügetőverseny, lovagi játék, caroussel) és népünnepélyek egészítenék ki. Zichy nagy feltűnést keltő emlékiratát csak háromnegyed éves késéssel nyújtották be hivatalosan.<sup>42</sup> Azt megelőzően (1890 legvégén) két újabb javaslat is érkezett.

Novák Károly terve azért figyelemre méltó, mert az ünnepek anyagi fedezetére tesz javaslatot. A 20-30 millióra becsült költséget nagy állami sorsjátékkal teremtené elő, s felsorolja azokat az alkotásokat, amelyeket meg lehetne valósítani belőle. Emlék-művek mellett elsősorban egészségügyi és jóléti intézményeket létesítené.<sup>43</sup> Csongrád megye közgyűlésének felirata azt proponálta, hogy az ünnep alkalmából az országgyűlés két háza Pusztaszeren tartson emlékülést.<sup>44</sup>



A Műbarátok köre csak 1891. március 15-én terjesztette fel saját javaslatként Zichy Jenő emlékiratának átdolgozott változatát.<sup>45</sup> Több jelentős módosulás történt az előző évi szövegváltozathoz képest: Árpád-szobor felállításával Munkácsot is belevonnák az ünnepekbe, a programpontok közé felveszik a Szabadság-szobor és az Andrassy-szobor leleplezését, valamint a parlamenti palota megnyitását is, és – ami a legfontosabb változás – immár nem országos, hanem világiállítás rendezését javasolják.<sup>46</sup> Szapáry köröztette az emlékiratot az illetékes minisztériumokban, de érdemleges hatása nem volt a fejleményekre: augusztus 6-án a kormány országos nemzeti kiállítás rendezését határozta el.<sup>47</sup>

Erre az alkalomra készült el az első hivatalos összeállítás az ünnepek lehetséges programjáról. A miniszteri bizottság által elfogadott és a kormány által tárgyalat elabrártumot Baross Gábor (illetve nyilván minisztériuma apparátusa) készítette.<sup>48</sup> E meglepő szerzőség magyarázata az lehet, hogy az országos kiállítás kapcsán rövid időre minden milleniumi ügy intézése a szakminiszterhez került. De az is lehetséges, hogy Baross agilitása, közismert dinamizmusa a magyarázat: a kormány tehetetlenkedését látva vállalhatta magára a kezdeményezést. Ez a feltételezés források híján nem bizonyítható,<sup>49</sup> de az ellenpróbát kiállja: Baross nagyon gyorsan előterjesztette és elfogadtatta az országos kiállításról szóló törvényjavaslatot,<sup>50</sup> viszont halála után az előkészületek hirtelen leálltak, még a kiállítás megtartása is veszélybe került!<sup>51</sup> A majd egy-éves idővesztést nem lehetett behozni, a rendezvényeket 1896-ra kellett elhalasztani.<sup>52</sup>

A kereskedelmi miniszter előterjesztette „sorrend” első pontja közjogi természetű kérdést vetett föl: eldöntendő, hogy Horvátország is részt vegyen-e? Azután javaslatot tett az ünnepek főnapjaira: 1895. május 26-án ülésezne (együtt és külön-külön is) a parlament két háza, május 29-én az összes törvényhatóság közgyűlést tartana. Június 1-én nyílna meg a kiállítás, míg a Szent István nap zárna a rendezvénysorozatot. Az országgyűlés – lehetőleg már az új parlamentben – meghozná a milleniumi törvényeket (a pantheonról, állami alapítványokról és katonai nevelőintézetekről), a törvényhatóságok a maguk hatáskörébe tartozó ügyekben döntenének, a főváros ünnepi közgyűlése a kiállítás harmadik napjára esne. Díszülést tartana az Akadémia, az egyetemi ifjúság, lenne képzőművészeti kiállítás és dunai regatta, lófuttatások, népi ünnepek és Te Deum a Mátyás templomban, összekötte a koronázási jelvények kiállításával. „Mindent el kell követni, hogy a hadsereg is minél fényesebben vegyen részt az ünnepeken, – a külföld szintén.”

A tervezet a kormány teendőit részletezi a legbővebben, elsősorban a kiállítást. Ezen kívül négy programpontot említ: a pantheon vagy valamely más építmény létesítését (a Gellérthegyen vagy máshol), két új dunai híd építését, az új országház időleges felhasználását, végül a kiállítás megnyitásának másnapján lenne egy „történeti felvonulás karakterisztikus, lehetőleg [kor]hű menetekben, ipar, kereskedelem, [mező]gazdaság stb., a Felség és a külföldi vendégek előtt”.

A több részletében láthatóan a Zichy-féle emlékiratra épülő miniszteri előterjesztés sorsa ugyanúgy a mellőzés lett, mint más indítványoké.<sup>53</sup>

Az ezredévi kiállításról szóló törvényjavaslat 1891 decemberi képviselőházi tárgyalása módot adott arra, hogy a millennium egyéb rendezvényei is szóba kerüljenek.<sup>54</sup> Herman Ottó a kiállítás etnográfiai és történeti karakterét kívánta hangsúlyozni, Meszlényi Lajos a kiállításra fordítani szánt pénzből inkább 1000 új magyar népiskola

felállítását javasolta, amit Irányi Dániel is támogatott. Ábrányi Kornél azért sajnálkozott, hogy elszalasztották az alkalmat, hogy összekössék az ezredévi ünnepeket Ferenc József megkoronázásának 1892-ben esedékes negyedszázados évfordulójával. Thaly Kálmán a magyar állameszmének kifejezést adó emlékműveket hiányolva szóba hozta a honfoglalás egyes momentumainak megörökítését.<sup>55</sup> Pulszky Károly élesen támadta, fantázia-gyakorlatnak minősítette Thaly ötletét és irreálisnak Meszlényiét, ehelyett az igazi szükségletek kielégítésére és nemzeti magábaszállásra szólított fel. Zichy Jenő és mások a világkiállítás elfogadtatására tettek sikertelen kísérletet.

Baross módosítás nélkül fogadtatta el a kiállítási törvényt és az ünnepek tekintetében is elutasító volt: „a kormányt illeti meg e tekintetben a kezdeményezés, különösen azon kérdéseket illetőleg, a melyek, nézete szerint, az ünnepély főmozzanatait fognák képezni”.<sup>56</sup> A képviselőházi vita másik maradandó eredménye (a kiállítás mellett) Thaly Kálmán itt még nem akceptált, de végül megvalósult javaslata az országos hét emlékoszlop felállításáról. Baross is a nemzeti jelleg kidomborítását kívánta, de a hangsúlyozottan nemzetiségellenes mondanivaló Thalynál jelenik meg, aki ellenzéki képviselő létére is érvényesíteni tudta elképzelését: a hét emlékmű „emlékeztetve az ezredéves ünnepély alkalmával azon helyekre, a melyek egyrészt nevezetes események színterei voltak a honfoglalás alkalmával és emlékeztetné az utast, a honlakót és az innen elszakadni akaró nemzetiségeket, hogy e föld magyar államterület ezer év óta és azt akarjuk, hogy tovább is, mint a vasoszlop álljon a magyar állam a második ezer évben is”.<sup>57</sup>

1891 végén két újabb terjedelmes javaslat futott be a miniszterelnökségre, melyet Nógrád vármegye terjesztett föl támogatólag.<sup>58</sup> Pintér Sándor 1900. augusztus 20-án ülné meg a milleniumot, mégpedig szabad ég alatt, Rákos mezején sátorozva. Tisztán nemzeti ünnepet szeretne, melyet semmilyen anyagi érdek érvényre jutása nem sért. A korábbi javaslatok közül csak az ezredéves névjegyzéket támogatja, „A magyar nemzet könyve” címen adná ki, de nem csak összeírás lenne, hanem „monoethnographia”. Fontos a szegény nép minél nagyobb arányú részvétele a szerte az országban rendezendő helyi ünnepeken; a vármegyék ünnepeljenek külön is, de csak 1901. május 30-án. A főünnepre „a koronás apostoli király minden mívelt nemzet koronás és nem koronás fejét vendégeként hívja meg ...” Pajor István javaslata sokkal összetettebb. Pontokba szedi a „kimagasló művek és mozzanatok”-at. Többségük nem tőle származik, átvételei és megfogalmazásai helyenként pontatlanok.<sup>59</sup> Elgondolásának eredeti eleme, hogy megörökítené az ünnepeken elhangzottakat és különleges feltételhez kötné a felvételek meghallgatását: „...a király megnyitó beszédének élő hangjai, valamint a királyasszony és a trónörökös rövid nyilatkozatoknak élő hangjai, nemkülönben az ország főméltóságait viselő néhány szavainak élő hangjai Edison korszakalkotó találmánya által megörökíttessenek, oly határozattal, hogy a lezárt hangokat csak egy újabb évezred<sup>60</sup> lefolytával legyen szabad ismét hallhatókká tenni. Mit nem adnánk érte, ha Árpádnak, vagy a kürtös Lehelnek ezer év előtti ily élőhangjait lehetne hallanunk.” A megye felterjesztése csak annyit tett hozzá a javaslatokhoz, hogy hangsúlyozta az akár országos, akár világkiállítás mellett egy országos történelmi kiállítás szükségességét, és kapcsolatban vele történelmi festmények nagyszabású kiállítását.<sup>61</sup>

1892-ben váratlan apály állt be a millenniumi ünnepekre vonatkozó ügyekben.

Baross halála, a miniszterelnök-váltás (Szapáry helyett Wekerle) és olyan belpolitikai események, mint a koronázás negyedszázados jubileuma egyaránt elterelhették a figyelmet egy időre a témáról, de ilyen mértékű háttérbe szorulását együttesen sem indokolják. A közvélemény továbbra is meglévő érdeklődését az ebben az évben készült javaslatok jelzik, de ezek nem jutottak el a miniszterelnökségre. Ennek oka, hogy általában a kiállításokhoz, az egyetlen már elhatározott programponthoz kapcsolódtak, s ezért a kereskedelmi minisztérium hatáskörébe tartozván oda küldték (vagy a sajtóban publikálták) őket. A világkiállítás nem került még le a napirendről, így az ezredéves tárlat és a vele kapcsolatos problémák egy időre elfeledtették az ünnep más rendezvényeit. Egyébként is úgy vélték: van még idő, hiszen a kiállítás előkészítése három-négy esztendő igényel, a többihez viszont egy-két év is elegendő.<sup>62</sup>

1892 júniusában Göndöcs megismételte korábbi javaslatát, amit a képviselőház több mint fél év elteltével küldött át a miniszterelnökségre.<sup>63</sup> Felsorolja benne a szóban lévő nevezetesebb kezdeményezéseket,<sup>64</sup> de egyiket sem tartja megfelelőnek „monumentum aere perennius” gyanánt. Ennek változatlanul csakis Pusztaszent (ünnepséggel és emlékművel) ill. a Gellérthegyet (Pantheonnal) tartja alkalmasnak, az egyikkel a honalapításnak, a másikkal az azóta eltelt ezredévnek állítva emléket.

A kormány 1892 legvégén fogadta el a kiállítás költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslatot,<sup>65</sup> aminek parlamenti tárgyalása ismét napirendre hozta az ünnepségek kérdését. A képviselőház 1893. február 4-i és 6-i vitája magát a törvényszöveget nem is érintette.<sup>66</sup> A világkiállítás híveinek utóvédharcra mellett arról szólt, hogy milyen rendezvények és alkotások szükségesek még a millennium méltó megünneplésére.

Az addig tett intézkedések ellenzéki bírálatát Eötvös Károly foglalta össze. Az ezeréves fennállás legméltóbb megünneplésének az ország függetlenségének teljes visszaállítását jelölte meg, tudva persze, hogy ennek nincs realitása. Javasolta meghívni mindazon nemzetek képviselőit az ünnepre, melyek már Árpád idejében államilag léteztek.<sup>67</sup> Hosszasan méltatta a honalapító érdemeit: noha véres harcokkal foglalta el az országot, nem irtotta ki, még szolgává sem tette az itt lakó népeket. Az államszervezést úgy hajtotta végre, hogy a nemzet alkotmányos jogait egy pillanatra sem függesztette fel. Ez a világtörténelemben páratlanul szép, magasztos és emberséges cselekedet volt. Ezért Árpád emlékét kellene a fővárosban – hozzá és a nemzethez méltó – emlékművel megörökíteni, valamint a Thaly által javasolt módon vidéken hét emlékoszlopot állítani.<sup>68</sup> Mondandóját öt pontos határozati javaslatban összegezte.<sup>69</sup>

Apponyi Albert a kormány iránti bizalmatlanságát és a király iránti lojalitását fejezte ki és az ünnepségek programjának összeállítására országos bizottság kiküldését javasolta. Ugron Gábor a választójog kiterjesztését kívánta, valamint telepítési akciót (évente 1000 család számára), 1000 kisdédóv felállítását 1000 községben és harmadik egyetemet.

Polonyi Géza a katonai kérdésekben való függetlenséget sürgette; Harkányi Frigyes a sok szép eszme közül a Pantheon és 5000 munkásház építését említette, jelezve, hogy nincs anyagi erő a megvalósításra. Meglehetősen éles szóváltások tarkították a vitát, melynek eredménye nem lehetett kétséges. Wekerle visszautasította a támadásokat és közölte, hogy az egész millenáris programot betervezte a következő évi költségvetéssel együtt. Az elhangzottakra részleteiben nem reflektált, csak általános kívánalmakat fogalmazott meg: legyen feltüntetve a nemzeti élet egésze, ne csak egy párt ün-

nepe legyen, hanem az egész nemzeté, hasson ki a jövőre is stb. A bizottság kiküldését egyelőre ellenezte, de megígérte, hogy a felmerült javaslatokat figyelembe fogják venni.

Kevésbé heves és személyeskedő, de élénk vitát váltott ki a törvényjavaslat a főrendiházban is.<sup>70</sup> Keglevich István gróf a főváros világvárosi jellegének erősítésére egy Pestet és Budát összekötő körút ötletét vetette fel és egy új Nemzeti Színház építésének szükségességét, mindkettőt kapcsolatba hozva a Hatvani [Kossuth Lajos] utca vonalában épülő híddal,<sup>71</sup> valamint új műcsarnok építését<sup>72</sup> és az Iparművészeti Múzeum felszerelését.

Prónay Dezső báró nem a letelepedés, hanem az állami lét ezeréves évfordulóját hangsúlyozva egy magyar katonai akadémia megalapítását hozta szóba, továbbá olyan intézkedéseket, amelyek mindenki számára jótéteményt jelentenek. Két ilyen nevezett meg: a húsfogyasztási adó megszüntetését és a só árának leszállítását. A kiállításra tervbe vett 1,7 millióból 1 milliót iskolákra fordítana: „hazánk vegyes nyelvű vidékein legalább is 230 elemi iskolát kellene, még pedig a lehető legsürgősebben felállítani...”, ebből legalább százat egyszerre, a millenniumi ünnepek legfőbb momentumaként kellene megnyitni.

Ez utóbbi felvetésre a kormány jelenlévő tagjai közül Csáky Albin válaszolt elutasítván: ennyi iskolát egyszerre tanerővel sem lehetne ellátni. A kiállítást Lukács Béla védte meg a lekicsinylő kritikáktól. A javaslatot a felsőház is változatlanul fogadta el.

Az országgyűlési vitának – a szőnyegen lévő törvényjavaslat elfogadását nem számítva – látszólag nem volt eredménye, a kormány elzárkózott attól, hogy az ünnepi év programjáról érdemi szót ejtsen. Wekerle csak általánosságokat mondott, viszont ígéretét komolyan vette. A miniszterelnökségen hozzáláttak a felgyűlt, s addig csak regisztrált javaslatok áttekintéséhez, az ünnepi év programjának megtervezéséhez. Ennek eredményeként jött létre az a három dokumentum, mely a jelen dolgozat tulajdonképpeni témája.

### *Három munkálat*

A millenniumi ünnepek programjának összeállítására nem adtak ki írásos utasítást. De nagyon gyorsan nekifogtak, néhány hét elteltével, március 2-ára már el is készült az első munkálat. Címe szerint a miniszterelnökségen a témában folytatott tárgyalások ismertetése, valójában az előzmények áttekintése, az évek során és a februári parlamenti vita alkalmából szóba hozott javaslatok felsorolása, csoportosítása és egy értékelő rész, mely a megvalósíthatóság szempontjából minősíti a programpontokat.<sup>73</sup>

Az előzmények ismertetése rövid, csak az 1891-es szűkebb miniszteri bizottságnak bemutatott kereskedelmi miniszteri előterjesztést részletezi. A javaslatok tematikus csoportosítású felsorolása az építkezéseknek szenteli a legtöbb teret, majd az intézmények és az ünnepek következnek. Az összeállító láthatóan nem akarta kiküszöbölni az átfedéseket, ugyanaz az alkotás többször is szerepel, ha más néven, vagy más számban (pl. hidak) fordul elő különböző szerzőknél. A cél nyilvánvalóan egy minél teljesebb lista összeállítása volt a felmerült ötletek áttekintésére. Szekció a harmadik részben történik: a legfontosabb pontok kiemelése és annak jelzése, hogy a benne foglalt alkotások mikorra készülhetnek el.

A végrehajtás módjáról kevés szó esik. A kormány által meghatározandó végleges program a szaktárcák részprogramjaiból állna össze, megvitatására rögtön bizottság, majd szűkebb végrehajtó bizottság alakulna. Az ünnepségek közül a javaslat keveset vonna a kormány hatáskörébe, azokat sem részletezi. A többit illetően a Műbarátok köréhez fordulna.

Logikus lett volna, hogy elkészülvén megvitassák a munkálatot, módosítsák, átszerkesszék. Mindennek semmi nyoma. Nemhogy átdolgozást nem végeztek, de javítást is alig tettek a szövegen, ami arra utal, hogy nem tárgyalták meg érdemben. Csak kiegészítések történtek úgy, hogy maga az összeállító írt hozzá utólag (ceruzával) újabb programpontokat. Részben a legújabban fölmerült ötleteket, részben kimaradt korábbiakat. Ezek a hozzáírások néhol esetlegesen: a szoborleleplezések és alapítványok felsorolása például, melyet a második munkálatból vett át, nem a megfelelő fejezetbe került. A szerző a margón gyakran jelezte, hogy honnan származik az ötlet, így pontosan tudható, hogy meddig foglalkozott a szöveggel.

Az első munkálat elkészülte után négy hónapig semmi sem történt, akkor viszont újabb összeállítás készült. A július 12-i munkálat már a programvázlat címet viseli; az előző anyag továbbfejlesztése, amennyiben azokat a mozzanatokat taglalja behatóan, amelyek ott a legkevésbé kifejtettek voltak. Csupán a rövid bevezető rész – mely az előzményeket ismerteti – azonos tartalmilag a korábbival, de kimaradt belőle az 1890-es előterjesztés részletezése. Hiányzik a felmerült javaslatok tételes áttekintése is, csak a programba felveendő szerepelnek. A leghangsúlyosabb részt a hivatalos ünnepségek jelentik. A fő ünnepi esemény az országgyűlés két házának díszülése, az uralkodó előtti hódolat, a hálaadó istentisztelet, a meghozandó millenáris törvények. E nap eseményeit a javaslat pontról pontra kidolgozza – lényegében ez valósult meg 1896. június 8-án. Felsorolja az ekkor megalkotandó törvényeket, a millenniummal kapcsolatba hozandó alkotásokat. Az utóbbiakat tekintve is részletesebb, mint az első munkálat javaslati része. A proponált események időpontjával nem foglalkozik. A *modus procedendi* nem mond újat az első összeállítás B/I és b/I pontjához képest.

Összehasonlítva a két munkálatot feltűnő, hogy az egyik az alkotásokra, a másik a hivatalos ünnepségekre helyezi a hangsúlyt. Az első a hosszú felsorolás miatt nehezebben áttekinthető, érdemi javaslata rövidebb. A második hiányossága, hogy a központi ünnepségeket aránytalan mértékben részletezi, de az egyéb rendezvényeket és alkotásokat csak felsorolja. Összefüggő programot időrend híján nem ad, az egyes alkotásokat sem vizsgálja abból a szempontból, hogy elkészülhetnek-e az ezredévi ünnepségekre. Valóban csak vázlatnak tekinthető. Hiányosságait a harmadik munkálat pótolta. Ezen összeállítás esetében sincs nyoma annak, hogy megvitták volna.

Pontosan egy hónappal a második munkálat kelte után, 1893. augusztus 12-én készült el a harmadik, a legrészletesebb és leginvenciózusabb. Amíg a második egyértelműen az első továbbfejlesztésének tekinthető, ez nem folytatás, hanem merőben új elképzelés. Bőségesen merít az elsőben felsorolt vagy hivatkozott millenáris javaslatokból, de nem csak kompiláció, eredeti koncepciója van. Megoldja a legnehezebb problémát: az eltérő jellegű, az ország különböző helyeihez kötődő kezdeményezések egységes rendszerbe foglalását. Azt, hogy az ünnepségsorozat ne egymástól független események áttekinthetetlen tömegéből álljon, hanem összefüggő láncolatot

alkosson: időben arányosan elosztva, földrajzilag az ország egész területét egyenletesen lefedve, egyetlen átfogó rendező elv szerint szervezve.

Kiindulópontja Wekerle február 4-i képviselőházi beszéde.<sup>74</sup> Olymértékben, hogy a munkálat elején felsorolt irányelvek szinte szó szerint idézik az ott elhangzottakat: az ünnepek fejezzék ki az ezeréves történelem minden fő momentumát, terjedjenek ki a társadalom egészére, az élet minden területére. A hangsúly ne a látványosságokra, hanem a maradandó alkotásokra essen. Kívánatos továbbá a fontosabb eseményeknél az uralkodó, másol a főhercegek, miniszterek jelenléte. A külföldi vendégeket azokra a rendezvényekre kell meghívni, amelyek nemzetközi jelentőségűek, illetve egy-egy szakma vagy nemzet képviselőit a speciális alkalmakra.

A szerző nagy ötlete a történelmi elv érvényesítésének módja. Azt a beosztást, amit Zichy Jenő a történelmi felvonulásra talált ki, az egész ünneppsorozatára alkalmazza! Az ezredév tíz százada szerint csoportosítja a rendezvényeket. Minden századból kijelöl egy meghatározó személyt vagy eseményt (néha többet) és a vele kapcsolatos helyet, ügyelve arra, hogy minden országrésznek, vallásnak, az élet különböző területeinek (hadügy, jog, gazdaság, tudomány) egyaránt jusson. Ehhez rendeli hozzá az ünnepek egy csoportját, a millenáris alkotások azon részét, mely jellege vagy helye miatt oda illeszthető.

Így az ünneppsorozat utalásszerűen végighaladna az egész magyar történelmen, az aktuális események, modern alkotások pedig ehhez kapcsolódnának. A tervezett időbeosztás ezt nem követné szigorúan, de ennek nem volna jelentősége: lehetne különböző századokra emlékeztető ünnepeket rendezni egyidőben az ország több pontján is, ha van egy olyan rendszer, amelybe mindegyikük beilleszthető. Ez a program történelem és jelen rendkívül erős, organikusnak látszó összekapcsolása, a múlt modern eszközökkel történő grandiózus felelevenítése.

Természetes, hogy az ezredévi alkotások mindegyikét nem lehetett szorosan hozzákötni egy múltbeli eseményhez vagy helyhez. Árpád és Munkács logikusan összefüggésbe hozható, Munkács és a rutének, görög katolikusok úgyszintén. A honalapítónak ugyan nem lehetett köze sem a görög katolikusokhoz, sem az ugyancsak Munkácsra tervezett Rákóczi-múzeumhoz, de mivel a helyszínhez mindegyikük kötődik, ez az eszmei kapocs.

Szent István századának katolikus jelleget adni logikus, akárcsak színhelyként Esztergom és Székesfehérvár. Könyves Kálmán személyéhez kapcsolni a jogi természetű alkotásokat és a Kúria fölavatását megintcsak kézenfekvő. Az Aranybullához viszont nem sikerült olyan helyet és eseményt hozzárendelni, mely az előzőekhez hasonlóan természetesen hatna: az, hogy Szatmárnémeti II. Endre idején lett szabad királyi város, gyenge indok, egy fegyintézet alapkövetétele vagy a külföldi vendégeknek való bemutatása pedig egyáltalán nem köthető az Aranybullához és századához.

Debrecen és a reformáció összefüggése sem igényel magyarázatot. Ha a tervezett harmadik egyetem itt jön létre, az a program szempontjából telitalálat. De ha Szegeden vagy Pozsonyban alapítanak meg, akkor megbicsaklik a logika, mely a XVI. századhoz sorolja az alapkövetélt. Vannak önkényes besorolások a programban (pl. egy főváros közeli lelenház létesítése Nagy Lajos századában), de általában sikerült úgy csoportosítani az eseményeket és alkotásokat, hogy valamilyen szál tényleg összekösse őket, ha nem is a századdal, de legalább a személlyel vagy a hellyel. Különös hangsúlyt kapnak



a programtervezetben a nemzetiségek. Ez néhol Thaly Kálmán szellemében történik (zoborhegyi emlékoszlop), máshol vele ellentétesen. Az utóbbira markáns példa a zimonyi emlékmű. Thalynál a szerbeknek szóló figyelmeztetés („...jegyezzék meg jól, hogy csak a Szávaig, — ne tovább!”<sup>75</sup>), itt Hunyadi-emlék, leleplezése pedig a törökellenes magyar-délszláv együttműködés ünnepe lenne. A magyar-horvát összetartozás külön századot kap, a XVII-et, melyet Zrínyi személyesítene meg, és megintcsak a törökellenes harcokra emlékeztetne.

Az erős délszláv hangsúlyt fokozza a XIV. század programja, mely aktuálpolitikai üzenetet is tartalmaz. Nagy Lajos korára nem a program szelleméhez illő maradandó alkotás utalna, hanem egy visegrádi ünnepség a Bosnyák Erzsébettel kötött esküvő emlékére. A lényeg a magyar-bosnyák kapcsolatok dicsőítése, utalás arra, hogy az Ausztriával közösen kezelt tartomány történelmi jogon minket illetne. Hasonlóképpen politikai tartalma lenne a Hunyadiak századába sorolt események egy részének: katonai intézet alapítása és honvéd táborozás a Székelyföldön a nemzet katonai törekvéseit, a honvédség fejlesztésének igényét fejezné ki, az önálló hadsereg megteremtésére vonatkozó ellenzéki követelés részleges teljesítését jelentené. Óvatos gesztus, hogy a Rákóczi-múzeum ugyan bekerülne a programba, de társadalmi egyesületek rendelkezési körébe utalva.

Az ellenzék megbékítését szolgálja, hogy a Habsburgok csak egy századot kapnának, ami háromszázhetven éves regnálásukhoz képest elég kevés. Másrészt viszont ki-maradnak a függetlenségi hagyomány megjelenítői is, ez a másik oldal érzékenységet kíméli. Különösen az erdélyi fejedelemség hiánya feltűnő. A XIX. század képviselőit is a konfliktuskerülés jellemzi: Széchenyi személye mindenkinek elfogadható. Ez a század kap leginkább külpolitikai orientációt (Vaskapu, Fiume), ami a közelekedéssel, mint vezérmotívummal alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet a vitás kérdésekről. Az összeállító láthatóan kerüli azokat a programpontokat, amelyek közjogi vitát, vagy megosztottságot provokálhatnak. Ha viszont a hazai politikai közvélemény zöme által támogatott törekvésekről van szó, akkor föl mer venni olyan utalásokat is, amelyek aligha találkozhatnának az uralkodó tetszésével.

Az időbeosztás hathónapos eseménysorral számol, májustól októberig. A rendezvények lehetőleg arra a napra esnek, amikor a felidézendő történelmi esemény lejátszódott. A nagy állami ünnepségek májusban lennének, a rendezvények nyitánya nem a fővárosban, hanem Munkácson volna, ahol nemcsak emlékoszlop létesülne, hanem a nagy Árpád emlékmű, melyet mindenki más Budapestre szán. (Ez az ezredévi emlékmű megfelelője a programban.) Itt érvényesül leginkább a számok bővölete: a hét szobrász által készített hét lovasszobor hét különböző gyárban legyen öntve, 108 tagú parlamenti küldöttség és hét-hét tagú törvényhatósági delegációk jelenlétében avassák föl.

A zsúfolt májushoz képest (a kiállítás megnyitása, parlamenti díszülés, hódoló felvonulás, Te Deum) a júniusi program elég lanyha. Ferenc József koronázásának évfordulóján (mely 1896-ban az ünnepségek fő napja lesz) csak a korona közszemlére tétele szerepel ebben a programban mint közjogi vonatkozású esemény. A következő három hónapban egyenletesen elosztva tartanak meg az ünnepségek nagy részét, októberre alig jutna, az eseménysor markáns záróaktusa pedig hiányzik.<sup>75/a</sup>

A harmadik munkálatban kifejtett programtervezet a legátfogóbb koncepció, melyet az ezredévi ünnepségekre összeállítottak. Minden más szerző csak felsorolja az

elképzelt rendezvényeket, legfeljebb válogat közülük, vagy újabbakat javasol; belső összefüggés nincs az események között. Ez természetes is, hiszen be kellett illeszteni mindent, ami ilyen vagy olyan okból éppen akkor készül el, vagy válik aktuálissá – a történelmi jelleg általában csak külsőségekben nyilvánul meg. Itt viszont rendező elv. Igaz ugyan, hogy az alkotások egy részének nincs köze ahhoz a századhoz, ahová besoroltatott, de az elképzelés annyira nagyvonalú és a csoportosítás olyan ügyes, hogy ez nem zavaró. Az összeállító természetesen historizál, de legalább nem kicsinyesen, a részletekbe bonyolódva teszi. Mindenki másnál nagyobb súlyt helyez a vidéki rendezvényekre. Ha ez a terv megvalósul, akkor az ünnepek színvonala elérhette volna a kiállítás történelmi főcsoportjának épületegyüttesét, a későbbi Vajdahunyadvárét, mely építészeti eszközökkel kitűnően valósított meg hasonló koncepciót.

A három munkálat fölveti azokat a kérdéseket, amelyek minden hasonló hivatali rendben készült és jellegéből adódóan anonim előterjesztés esetében fölmerülnek: ki fogalmazta meg őket, hogyan készültek és milyen források alapján? Kivételes szerencse, hogy ebben az esetben mindez megválaszolható. „...lehet, hogy valamely méltóságos miniszteri tanácsos urnak ki van osztva a munka, hogy tegyen javaslatot a millennium miképen való megünneplésére nézve.”<sup>76</sup> – írta az év nyarán ismét megélénkülő programvita egyik résztvevője, a munkálatok egyik szerzőjének beosztását is eltalálva.

A tiszta mellett mindhárom összeállítás fogalmazványja is fennmaradt, szerzőik kézírása azonosítható, és szignójuk sem hiányzik legalább az egyik példányról.<sup>77</sup> Az első és a harmadik munkálatot Barkassy Géza miniszteri tanácsos készítette, a másodikat Tarkovich József, maga az államtitkár. Mindketten hivatalnokok. Tarkovich három évtizedet töltött a miniszterelnökségen, a 70-es évek végétől ő a minisztertanács jegyzője, a 80-as évek végétől 1905-ig államtitkári rangban. Barkassy csak 1891 óta dolgozott a Sándor palotában, azt megelőzően 12 évig a belügyminisztérium megyei osztályán.<sup>78</sup>

Kettejük közül Barkassy személye az érdekesebb. Tarkovich összeállítása szokványos hivatalnoki munka, ami új benne – a hivatalos ünnepek rendje – az sem vall eredetiségre. A harmadik munkálat viszont, mely Barkassy szellemi terméke, önálló, az ismert szerzőkével vetekedő, sőt azokénál koherensebb program, érdemes tehát megvizsgálni, hogy az összeállító személyisége, egyéni irányultsága kimutatható-e a szövegben, s ha igen, mennyiben.

Barkassy Géza,<sup>79</sup> a XVII. században Miskolcon letelepülő munkácsi eredetű nemesi család sarjaként született 1849-ben.<sup>80</sup> Református, ami megmagyarázza, hogy miért kapott kiemelt helyet, külön századot a reformáció. Munkácsnak ugyancsak kitüntetett szerepe van a programban. Noha már Zichy tervez ott ünnepeket és Thalynál is a hét vidéki színhely egyike, ilyen jelentősége (a rendezvénysorozat nyitánya, uralkodói és törvényhozási jelenlét, Árpád-szoborcsoport) egyetlen más tervezetben sincsen. Ez teljesen beleillik a program logikájába, de egy *alias Munkácsy szerzősége* esetén nem lehet kizárni a személyes motivációt.

Ennél vékonyabb családi szál játszhatott közre Zrínyi kiválasztásában.<sup>81</sup> Feltűnő mindenesetre a programtervezet vonatkozó kitételeinek erősen délszlávbarát hangvétele, aminek a távoli és gyenge családi vonatkozás éppen nem mond ellent. Ezirányú további adalékkal a szövegbe nem került anyag szolgálhat. Ugyanis nemcsak fogal-

mazványok és tisztázatok maradtak fenn, hanem vázlatok, cédulák tömege is, melyekből rekonstruálható a harmadik (és részben az első) munkálat készítésének folyamata.<sup>82</sup>

Valószínűleg a munka első fázisában készült az a lista, amelyik az addigi tervezetet sorolja fel: a kormány részéről az 1891-es miniszteri bizottság előterjesztését, valamint a mások által benyújtottakat, illetve az országgyűlésen elhangzottakat.<sup>83</sup> A nyomtatásban közzétett elképzelések közül ebben kizárólag a Galgóczy Károly által 1892-ben kiadott, negyedéves folyóiratnak szánt, de csak két füzetet megért *Emléklapok* szerepel, illetve az abban ismertetett javaslatok.<sup>84</sup> Az első munkálat B./ pontjába a listán szereplő tételek többsége bekerült, csak nem szerzők szerinti, hanem tematikus csoportosításban.<sup>85</sup> Ez a jegyzék tehát az első munkálat számára készült, a többi a harmadikhoz. Főleg cédulák, melyeken századok, személyek és nevek szerepelnek, valamennyi Barkassy kézírásával.<sup>86</sup> Ezek segítségével csoportosította a programpon- tokat úgy, hogy mind a századokba, mint az időrendbe osztás egyenletes legyen. Készültek összeállítások századok, országrészek és minisztériumok<sup>87</sup> szerint is, végül egy összesítő táblázat, amelyen valamennyi szerepel, továbbá az is, hogy van-e nemzetközi vagy vallási vonatkozása egy adott rendezvénynek és hogy kik hívandók meg rá.

Ebben a nyersanyagban az a néhány pont igazán érdekes, ahol a koncepció menet közben módosult. Közülük a legfontosabb: az eredeti elképzelés nem tíz, hanem tizenegy századdal számolt! Zichy Jenő és a munkálat végleges szerkezete ugyanis igazából nem évszázadokat tekint „század”-nak, hanem 896-tal kezdődő százéves idő- tartamokat 1896-ig (különben nem lehetne a honfoglalást a X-ikbe sorolni). Ennek a négy év eltolódás miatt nincs jelentősége, ámde kerek évszázadokat figyelembe véve a legelső nem a X., hanem a IX. század! Így – az egyik vázlat szerint – a honfoglalás külön századot kap, és Árpád a IX. század alakjaként szerepel. A X-iket más személye- sítí meg: Tuhutum, a hozzá kapcsolódó országrész pedig Erdély. A számításba vett helységek<sup>88</sup> – Almásvíz, Kapus, Esküllő – Anonymus gestájából ismertek.<sup>89</sup> Közülük Esküllő kerül a táblázatba, az a hely, ahol a tartomány lakói meghódoltak, és uruk- nak választották a magyar vezért. Így már érthető, hogy a munkálatban miért szorul háttérbe Erdély és a román nemzetiség. Az ő századuk a X. lett volna, s amikor a IX. kimaradt,<sup>90</sup> Árpádé lett a X., a többi pedig már foglalt volt. Látható az is, hogy a nemzetiségek iránti koncilians hozzáállás Barkassyra nem általában jellemző: délszlávok esetében igen, románokéban nem.

Zichy Jenő tervezetében Erdély aranykora és Buda visszavétele lett volna a XVII. század két korjelző eseménye. A Barkassy-féle „tizenegyszázados” változatban már csak a második szerepel<sup>91</sup> (valószínűleg azért, mert Erdély a X-iknél kapott helyet), a XVI. századot Zrínyi Miklós és Szigetvár jeleníti meg. A XIX. századot reprezen- táló személyiség először Ferenc József lett volna, de már itt Széchenyire javította a szerző.

Egy következő táblázat már nem tartalmaz IX. századot, a XVI-XVII-nél is válto- zás történt: az előbbit a reformáció és Tinódi, az utóbbit (a másik) Zrínyi és Csák- tornya jelképezi. Tetten érhető tehát a munkálat végleges beosztásának kialakulása, az összeállító felekezeti megjelenése és az, hogy Zrínyi Miklóst mindenképpen szere- peltetni akarja. Ha a szigetvári hőst nem lehet, akkor a költőt! Ez is megerősíti a fel- tételezést Barkassy ezirányú személyes vagy családi kötődéséről. A vázlatok további

tanulása, hogy nemcsak a századokra osztás elvében követte Zichy emlékiratát, hanem a részletekben is az ottani felosztásból indult ki, s attól tért el fokozatosan. A legfontosabb az, hogy a harmadik munkálathoz készült minden szál papíron Barkassy kézírása látható, annak bizonyítékaként, hogy a munka valamennyi fázisát egyedül végezte.

A fogalmazványokon nem hajtottak végre említésre érdemes módosításokat, csak kisebb – főleg stiláris – javításokat. Egyetlen érdemi eltérés van a tisztázatokhoz képest. Az első és a második munkázatban közös, hogy nem szólnak az ünnepek várható kiadásairól, arra hivatkozva, hogy előbb a szaktárcáknak kell összeállítaniuk a hatáskörükbe eső rendezvények költségvetését. A harmadik munkázat fogalmazványának utolsó – a tisztázatból kimaradt – oldalán van viszont egy elnagyolt és részleges költségbecslés. Néhány, a munkázatban proponált alkotás és rendezvény szerepel benne kerekített összegekkel, kis összeadási hibával.<sup>92</sup> Az alig hat tétel felsorolása után az összeállító megjegyzi, hogy a milleniumi törvény végrehajtása, az épületek és szobrok felállítása még évek hosszú során át fog milliós többletkiadást eredményezni valamennyi tárcánál.<sup>93</sup>

A munkázatok szövegéből és hivatkozásaiból, illetve az összeszerkesztéshez készült cédulákból és táblázatokból pontosan körülhatárolható, hogy szerzőik milyen forrásból merítettek. Elsősorban a miniszterelnökségen található ügyiratokból és a témával kapcsolatos országgyűlési felszólalásokból. Ezek anyagát szisztematikusan feldolgozták, javaslaik szinte teljes egészében beépültek az első tervezetbe, mely az előzmények összegezése. (A második és a harmadik számára azután ez szolgált kútfőül.) A sajtóban és általában a nyomtatásban közzétett (s hivatalosan be nem nyújtott) indítványok többsége ellenben kívül maradt az összeállító Barkassy látókörén: úgy szólván csak azok kerültek be az elaborátumba, amelyeket a Galgóczy-féle *Emléklapok* ismertet.<sup>94</sup> Ugyanez vonatkozik a maguk körén belül maradt törvényhatósági kezdeményezésekre is.

Az anyaggyűjtés megmagyarázhatatlan hiányossága, hogy a miniszterelnökség elmulasztotta megkeresni a többi minisztériumot, hogy tájékoztassák: hozzájuk milyen beadványok, feliratok érkeztek a témában, ők végeztek-e előmunkázatokot, mi az, ami a hatáskörükben lévő építkezések és egyéb alkotások közül a programba lenne illeszthető. Ez annál is érthetlenebb, mert már 1890-ben szóba került, hogy tartsanak egyeztető megbeszélést az addig tett intézkedésekről.<sup>95</sup> Most, amikor javában folyt az országos kiállítás előkészítése, még indokoltabb lett volna a tájékoztatás, érthetetlen, hogyan feledkezhetek meg róla. Erre később sem került sor. Egyes ügyekben természetesen történt egyeztetés, de a program egészét illető átfogó együttműködés – formálisan, hivatali úton – nem. A programalkotást lényegében a miniszterelnökség végezte, s nemcsak a törvényhozás nem jutott kezdeményező szerephez (mint sokan szerették volna), hanem – bizonyos eseteket leszámítva – a szakminisztériumok sem.<sup>96</sup>

Másrészt viszont figyelemmel kísérték az aktuális fejleményeket. Az első munkázat elkészültével sem fejeződött be az anyaggyűjtés. Barkassy nemcsak Tarkovich összeállításából vett bele pótlólag részeket, hanem a napi sajtóban megpendített ötleteket is hozzáírta a listához és beledolgozta a harmadik munkázatba. Főként az *Egyetértés*-ben megjelent írások ötleteit hasznosította, ami – ellenzéki lapról lévén szó – talán meglepő, de egyúttal érthető is: ez az orgánus forszírozta leginkább a témát, itt pub-

likálták az újabb ideákat. Már a lap januári és februári cikkei érdeklődést keltettek a miniszterelnökségen, pedig alig tartalmaztak konkrétumot, csak sürgették a programot.<sup>97</sup> Miután hónapok teltek el a képviselőházban tett miniszterelnöki ígéret óta látható eredménye nélkül, az újság maga lépett fel kezdeményezőleg: július 12-én felhívást tett közzé, melyben ötleteket kért az ezredévi ünnepek számára.<sup>98</sup> A következő két hónapban írások tömege érkezett a laphoz, mely kommentár nélkül jelentette meg őket, külön rovatban a címlapon.

Érdeemes legalább futólag áttekinteni ezt a heterogén programot, mint a miniszterelnökségi munkálatok „társadalmi” alternatíváját. Rögtön az első megszólaló részletes javaslattal állt elő<sup>99</sup> (amit Barkassy részben integrált is a magáéba): elsőként az Árpád szobrot említi, melyet pályázat nélkül, 1 millió koronáért készíttetne el, témája a fedelelemmé választás lenne. Másodikként a magyar udvartartást, a régi méltóságok visszaállításával, a magyar testőrség hazatelepítésével, magyar etikettel és a királyi palota kibővítésével. A Mátyás templomot magyar Westminsterre fejleszteni és az Országház építését is meggyorsítaná. Magukat az ünnepeket hat napra tervezi, a Te Deumot és a fő törvényhozási aktust (esetleg az alkotmány és a dinasztia trónöröklési jogának megerősítésével) a másodikra. Lenne katonai ünnep, szobor- és hídavatás, díszkivilágítás, udvari és népünnepélyek, alapítványok és versenyek.

Volt, aki – az előbb részletezett külsőségekkel szemben – gyakorlati hasznú javaslattal állt elő.<sup>100</sup> Mindjárt az első indítványa olyan, hogy megvalósulása esetén „a dicsőség az idők végtelen végéig ... Magyarországot illetné”: az általános lefegyverzésről kellene nemzetközi kongresszust rendezni, melyet Anglia és Amerika biztosan támogatna. Azután a népoktatás fejlesztése (az analfabetizmus fől számolása) és a szállítási díjak reformja kerül szóba, részletes argumentációval. Végül az ismeretlen szerző a nők szerepének növelését szorgalmazza a tisztességek foglalkozások terén.<sup>101</sup> A következő alkalommal közzétett javaslatok is hasonló hozadékot reméltek az ünneptől: statisztikai, történelmi, ipari és kereskedelmi szakmunkák kiadását, a falusi iskolák állami dotálását, írók és művészek menedékházának létesítését – továbbá a névmagyarosítások előmozdítását.<sup>102</sup>

Az *Egyenlőség* felhívásának eleget tevők között egy közismert személyiség is akadt: Thaly Kálmán, aki a millennium alkalmából is kedvenc kurucaira gondolt. Munkácsot javasolta „magyar Wartburggá” fejleszteni; az északkeleti országrész történelmi, néprajzi és természetrajzi anyaga számára egy Rákóczi-ról elnevezendő múzeum ottani létrehozását vetette föl.<sup>103</sup> Másik indítványa, a bujdosók hamvainak hazahozatala egy régebbi kezdeményezésének<sup>104</sup> felelevenítése. Együttal számbaveszi az elhelyezésükre szóba jöhető helyeket Felső-Magyarországon és Erdélyben, s ha a gellérthegyi pantheon, vagy a magyar Westminster nem jönne létre, akkor elsősorban a kassai dómot, másodsorban a munkácsi vártemplomot tartaná alkalmasnak a kurucok mauzóleuma számára.<sup>105</sup>

A továbbiakban is a legváltozatosabb témájú javaslatokat küldtek a szerkesztőségnek. A „Magyar alkotmány és jogtörténelem” megíratását csakúgy szorgalmazták, mint a koldulás ügyének rendezését, vagy a Duna-Tisza csatorna megépítését.<sup>106</sup> Millenniumi bélyegsorozatok kiadását többen is a megemlékezés egyik leghatásosabb módjának nevezték, volt aki az egyes bélyegek ábráinak tematikáját is kitalálta.<sup>107</sup> Ismét felmerült, hogy állítsanak emléket a szabadságharcnak, de a korábitól eltérő módon:

nem egy „központi” emlékmű létesítésével, hanem a szabadságharc jelentős helyszíneinek megjelölésével.<sup>108</sup> A szerző a korábbi függetlenségi harcok hőseit is megörökíteni, sőt mindazon más jeles személyiségeket is (főleg írókat, költőket) akiknek nincs szobra születésük vagy tevékenységük helyén. A javaslat lényege, hogy ne egy helyen legyenek, hanem szerteszét az országban; nem is kell határidőre elkészülniük, elég, ha a talapzatra vésik, hogy a millenniumra állítottak fel. Más hozzászóló egyetlen alkotásnak, a Tas és Szabolcs tiszai átkelésének helyén állítandó obeliszknek szentelte figyelmét.<sup>109</sup>

A javaslatok uralkodó eszméje a „nemzeti jelleg kidomborítása”, melyet a legkülönbözőbb módon szándékoztak elérni: a nemzeti viselet kötelezővé tételével a képviselőházban és a bíróságokon,<sup>110</sup> „Árpádinum” alapításával a szegénysorsú nemzetiségi ifjak magyar szellemű nevelésére,<sup>111</sup> ismeretterjesztő munkák kiadásával és – tőhben is – az oktatásügy fejlesztésével a népiskoláktól a harmadik egyetemig.<sup>112</sup>

Összefüggő programot ezek a javaslatok persze együttesen sem adhattak. A szóba jöhető alkotások és a felelős tényezők átfogó számbavételére mégis történt – egyetlen szerző által – kísérlet.<sup>113</sup> A több részletben megjelent hosszú tanulmány az egyetlen, mely összehasonlítható a miniszterelnökségi munkálatokkal. Az ismeretlen szerző az addig történtek kritikájával kezdi: a kormány és az országgyűlés tétlenségével, valamint a sajtóéval, mely nem unszolta eléggé őket. Hibáztatja azt a szemléletet, mely mielőbb készen szeretné látni az alkotásokat, s ennek érdekében akár elrontani, vagy silányabb anyagból megvalósítani is hajlandó őket. Példaként a Mátyás templom elmaradt északi tornyára, a parlament kupolatermének bronz helyett ólomszobraira és a rosszul elhelyezett középületekre hivatkozik. Politikai jellegű kérdéseket nem kapcsolja a millenniumhoz, s a felvetett ötletek egy részét is alkalmatlannak ítéli, így a „magyar Westminster” eszméjét, mondván a nemzet protestáns nagyjainak katolikus templom nem lehetne nyughelye. A pantheon ideája szerinte még kárleletlen. Az ezer népiskola és a harmadik [tudomány]egyetem tervét élesen ellenzi, az Árpádinumot céltalannak tartja.

A felmerült javaslatok jelentős részét viszont támogatja, s ezeket (saját kiegészítéseivel együtt) rendszerbe foglalja, mégpedig az intéző hatóság szerint. A kormány dolga lenne Árpád sírjának felkutatása, Rákóczi hamvainak hazahozatala (sírhelyül a Deák mauzóleum szomszédságát javasolja), Szent István szobrának legalább törvényi elrendelése és az új hidak építése. Az egyes minisztériumok külön feladata lenne: a király személye körüli új magyar rendjel alapítása; a honvédelmi fegyvermúzeum létesítése; a belügyminisztériumnak árvaházakat és új Nemzeti Színházat kellene építtetnie; az igazságügyre tartozna a kúria. A földművelésügyi minisztériumra bízna mintegy száz ezer kivándorolt magyar visszatelepítését, mégpedig románlakta megyékbe. A kiállítás és a Vaskapu már eldöntött ügye mellé legfeljebb a bélyegek ügyét osztaná a kereskedelmi minisztériumnak. A legtöbb tennivalót a kultuszminisztérium hatáskörébe utalja, többet, mint a többibe összesen. Minden felekezet vezetőjének székhelye a fővárosban legyen; államosítsák az iskolák jelentékeny hányadát; szervezzenek egységes középiskolát és francia mintájú tanárképző intézetet; állítsanak fel új műgyémeket (Erdélyben) és új tanszékeket a nemzeti tudományok számára, alapítsanak műakadémiát, új múzeumokat (természetrájt és néprájt), építsenek levéltárat. A pénzügy-



minisztériumtól – alkalmi érmék kibocsátását túl – azt várja a szerző, hogy teremtsék elő a (10-15 évre szánt!) program anyagi fedezetét.

A főváros teendőinek listája nagyrészt ismert tételekből áll (bazilika, központi város-háza, szabadságszobor, vásárcsarnokok), ehhez jönne a fővárosi múzeum és a nyilvános könyvtár. Kitér a megyékre és a vidéki városokra is. A megyei monográfiák megírása és a helyi erőből történő emlékéllítés mellett millenniumi ösztöndíjak alapítása kerül szóba. A fenti program valóban átfogó és végiggondolt, bár nincs benne sok igazán új javaslat. A megvalósíthatatlan álmok, a megalapozatlan vagy ötletszerű, csak egy rész-kérdésre koncentráló tervezetek sorából mindenképpen kiemelkedik.

Miként az első munkálathoz utólag hozzáírt kiegészítések bizonyítják, Barkassy figyelembe vette mások javaslatait. A millenniumi ötletek általa összeállított jegyzékébe utolsóként a munkácsi Rákóczi Múzeumot vette fel, tehát a lista 1893. augusztus 1-ig naprakész.<sup>114</sup> A harmadik munkálathoz augusztus 12-én készült el, így összeállítása az e két időpont közötti tizenegy napra datálható. A szöveggel kapcsolatban felvetendő kérdések közül a legfontosabb, amire nem adnak választ a források: miért készült? A szerző saját kezdeményezésére vagy (szóbeli) utasításra? A korábbi két munkálathoz esetében ez nyilvánvaló: a miniszterelnökség rangban harmadik tisztviselője, mint az ügy előadója összeszedi és rendszerbe foglalja az előzményeket és a megvalósíthatóság szempontjából szelektál a javaslatok között. Azután nem ő, hanem felettese, az államtitkár megfogalmazza a programvázlatot. Ezt kellene a miniszterelnök elé terjeszteni és intenciói szerint módosítani (ha kell), hogy a kormány elé vihető legyen. Ehelyett az alacsonyabb beosztású hivatalnok maga is készít egy programtervezetet, mondhatni a főnöke javaslata ellenében. Ha Wekerle látta volna a második munkálathoz és nem találta volna megfelelőnek, az indokolná az újabbat. De a második összeállítás – mint alább kiderül – biztosan nem került a szemé elé a harmadik elkészülte előtt, és – mint látni fogjuk – később az fogadtatott el, tehát olyan nagyon nem lehetett elégedetlenek vele. Tarkovich aligha kezdeményezte, hogy saját javaslatának alternatíváját alárendeltje készítse el, így az tűnik logikusnak, hogy Barkassy magától csinálta. A miért kérdése azonban azt feltételezve is megválaszolatlan marad. A készítés körülményeiről anynyi tudható, hogy a harmadik munkálathoz Tarkovich államtitkár távollétében született.<sup>115</sup>

A három összeállítás közös előadói ívén – Barkassy kézírásával – az alábbi szöveg olvasható: „E munkálatokból mindaz, a mi idő hiánya, hely alkalmatlan volta, vagy a pénzügyi áldozat szerfölötti nagysága miatt, vagy politikai collisiók elkerülése végett mellőzendőnek látszanék: törlendő; ellenben mindaz, minek felvétele szükséges – de előadó előtt ismeretlen – pótlólag a keretbe illeszthető lenne; az ekként helyesbített munkálat könyomatú másolata minden miniszter úrral bizalmasan közlendő lenne, hogy saját szempontjából kiki kritika tárgyává tehetné; válasza határidő: szept. 15. hogy a válaszok figyelembe vételével a végleges programtervezet egybe állítandó és az 1894. évi állami költségvetéssel együtt az országgyűlés elé terjesztethessék. Miniszterelnök úr ő nagyméltóságának kegyes utasítás végett tisztelettel bemutatattatik. 1893. aug. 12.”

Az itt fölvezetett intézkedést egészében biztosan nem hajtották végre: nincs jele a munkálatok átdolgozásának, sem programpontok törlesztésének, sem kiegészítésnek; nem létezik „helyesbített” (több változatot egybeolvasztó) munkálat, de a meglé-

vöket sem sokszorosították; a szakminisztériumok anyagában nincs nyoma ilyen tartalmú ügyirat érkezésének, a miniszterelnökségében pedig elküldésének; szeptember 15-én pedig már a kormány tárgyalta az ügyet. A programkészítés mindvégig a miniszterelnökség falai között zajlott. Wekerlének alighanem tényleg bemutatták a munkálatokat. Bár kézjegye nincs az aktán, elképzelhetetlen, hogy előzetes ismeretük nélkül tett volna előterjesztést. Az igazi kérdés az, hogy volt-e a kormányfőnek szerepe, s ha igen, mekkora a programkészítés folyamatában, melynek végeredményét mint az ő programját bírálták vagy dícsérték.

Közreműködésének írásos nyoma nincsen. Általa írt instrukció sincs, sem az ő kézírásával azonosítható javítás a szövegen. Szignója nemcsak erről az aktáról hiányzik, hanem az ezredévi ünnepségekkel kapcsolatos ez évi valamennyiről; 1894-ből is kevés ügyiraton látható. Bánffy Dezső – utóda a miniszterelnöki székhelyben – ellenben dokumentálható érdeklődést mutatott a millenáris ügyek iránt: kézjegye ott van szinte minden 1895-ös ügyiraton, a program végső – a következő fejezetben ismertető – változatán széljegyzetei olvashatók. Ha csak az iratokat vesszük figyelembe és a program készítésének vonatkozó előrehaladását, az ellenzék és a sajtó kritikáit, akkor olyan kép alakulhat ki, mely szerint Wekerle, a hideg és pragmatikus pénzügyér csak kényszeredetten, muszájból foglalkozott az ezredévi ünnepségekkel, melyek szelleme ugyanolyan távol állt tőle, mint a patetikus parlamenti szónoklatok.

Más források viszont ezzel ellentétes hozzáállásáról tudósítanak. Thaly Kálmán – a politikai ellenfél, akivel az ezredévi kiállítás parlamenti tárgyalásakor éles, személyeskedő szóváltásba bonyolódott, tehát elfogult hívének nem tekinthető – a legnagyobb elismeréssel ír az ő buzgalmáról, fáradhatatlanságáról és szakértelméről is millenáris ügyekben, különösen a művészi kérdésekben.<sup>116</sup> Ismert, hogy mekkora szerepe volt az ezredévi emlékmű létrehozásában, ami saját kezdeményezésének tekinthető.<sup>117</sup> Ehhez szolgál adalékkal és egyéb elképzeléseire is rávilágít egy interjú, melyet az év augusztus végén, két héttel a harmadik munkálat befejezése után készítettek Zala Györggyel, aki ekkor éppen Wekerle mellszobrát mintázta.<sup>118</sup> A művész részletesen beszámolt a millenniumról folytatott beszélgetéseikről, melyek – érthetően – főleg a szobrászatra vonatkoztak. Zala helytelenítette a lipótvárosi bazilika Szent István dómmá tételével kapcsolatos lovasszobor tervet,<sup>119</sup> s helyette a korona felajánlásának jelenetét javasolta megörökíttetni. Wekerle viszont a vidéki helyszíneknek akarván többet adni az ezredévi alkotásokból, Szent István szobrát Székesfehérvárról, Árpádét Kassán, Mátyásét Kolozsvárról, Mária Teréziát Pozsonyban kívánta felállíttatni.

Ezek közül valószínűleg csak az Árpád szobor Kassára helyezése volt a saját ötlete, mely a hivatalos iratokban egyáltalán nem került szóba. A másik három mű közös abban, hogy az első munkálatban eredetileg nem szerepel, csak a másodikban (onnan veszi át és toldja be Barkassy az elsőbe, az előzmény-iratokban egyik sem lévén említve). Tarkovich József munkálata összeállításához – a jelek szerint – nem végzett külön adatgyűjtést, a szobrokra vonatkozó forrása akár a miniszterelnök is lehetett. Feltűnő mindenesetre, hogy az államtitkár máshol nem tudott lényegesen újat adni az első munkálatához, inkább csak kiegészítést, pontosítást végzett. A Zala által felidézett álláspont fontos eleme, hogy Wekerle nagyobb szerepet szánt a vidéki helyszíneknek – ez viszont a Barkassy-féle harmadik munkálat sajátossága. A fentiek alapján talán

megengedhető a feltételezés, hogy a miniszterelnök elgondolásai – informálisan, talán szóban, vagy közvetetten – befolyásolhatták a készülő tervezeteket.

Az, hogy Wekerle miniszterelnöksége egész ideje alatt keveset foglalkozott a millennium *aktáival*, bizonyára nem az érdeklődés hiányával magyarázható, hanem más tényezőkkel. Rövid, alig hároméves kormányzását az egyházpolitikai küzdelmek töltötték ki. 1893 volt ezen belül a politikai helyzetet kiélező törvényjavaslatok benyújtásának éve. Áprilisban a recepcióról és az állami anyakönyvezésről, májusban a szabad vallásgyakorlatról szólót, decemberben pedig – két nappal a millenniumi előterjesztés előtt – a kötelező polgári házasságot elrendelő törvényjavaslatot terjesztette elő. Az utóbbi éppen a harmadik munkát összeállítása idején készült el; a miniszterelnök augusztus 14-én személyesen mutatta be az uralkodónak.<sup>120</sup> A politikai helyzet súlyosságára jellemző, hogy Wekerle már ezen a nyáron felajánlotta lemondását. Az évtized legmélyebb belpolitikai válsága mellett az is lekötötte, hogy mindvégig ellátta a pénzügyminiszeri feladatkört is. Így érthető, hogy sokkal kevesebb ideje maradt az ünnepekkel kapcsolatos hivatalos ügyek intézésére, mint utódának.

A munkálatokról az érdemi döntés augusztus közepe és szeptember közepe között történt, de körülményei nem ismeretesek. Az előadói ívre csak ennyi került: „a II. alatti program alapján az ügy f. évi septber 15-én a ministeriumban tárgyalatván – adacta teendő”, Tarkovich kézjegyével és a dátummal: 16/IX. Minisztérium alatt a kormány értendő, mely aznapi ülésén tárgyalta Wekerle előterjesztését a honalapítás megünnepléséről.<sup>121</sup> Magát az előterjesztést a jegyzőkönyv nem ismerteti, csak a határozatot. A munkálatokat nem is említi. Mivel nincs nyoma sokszorosításuk elrendelésének, alighanem egyik sem került a miniszterek elé. A határozat nem szól vitáról, vagy eszmecséréről, minden bizonnyal változtatás nélkül fogadták el Wekerle előterjesztését. Neki kellett választania a munkálatok közül, s hogy miért a szerényebb másodikat preferálta, arra a határozat egyik kitétele adja meg a választ: „... számba véve az ország viszonyait, leghelyesebben és legméltóbban aképpen történnék, ha a rendezendő ünnepély néhány kevés, az alkalomnak megfelelő, jelképes jelentőséggel bíró cselekménybe foglalhatnák össze.”

A következő sorok – az ünnepek által kifejezendő eszmékről – a második munkálat gondolatmenetét tükrözik: hálaadás az isteni gondviselésnek, ünnepélyes törvényhozási aktus, a nemzet hódolata a királynak. Az ünnep kiegészítő (!) része lenne a nemzeti múlt jelképes bemutatása a történeti felvonulás által és a jelené az országos kiállításban. A határozat következő részéből kiderül, hogy az előző hetekben megtörtént – csak nem dokumentálható – a második munkálat továbbfejlesztése. Az időbeosztásról ugyanis Tarkovich csak annyit jegyzett meg, hogy egy nap nem lesz elegendő (Barkassy pedig fél évre húzta szét az ünnepeket), a miniszterelnök mostani előterjesztése erre is javaslatot tesz:

„... az ünnepély programja a következő főpontokból állna:

*első napon:* hálaadó ünnepi isteni tiszteletok az ország minden felekezetének temp-lomaiban,

*második napon:* az országgyűlés mindkét házának együttes díszülése lehetőleg már az új parlamentházban. E díszülés tárgya volna az elnöki rövid megnyitó beszéd után az ezredévi állami fennállást méltató ünnepi beszéd, melyet a parlamentnek ezzel megbízandó egyik tagja mondana, továbbá az országgyűlés két házának díszfelvonulása a

kir. palotába s ott a nemzet nevében hódolása a királynak, visszamenet az országházba a díszülés berekesztése végett;

*harmadik napon:* a nemzet minden osztályából alakuló történeti felvonulás, mely történetű jelmezekben bemutatná az ország minden rendének és osztályának a lefolyt ezredév alatt főbb korszakok szerinti multját.

*negyedik napon:* az országos kiállítás megnyitása.

Mint hogy a kormánynak szándékában van némely különben is megteendő beruházásra vonatkozó intézkedéseit akkép tenni meg, hogy a létesítendő művek lehetőleg a millenárius évben fejeztessenek be: a millenium megünneplésével ezen alkotások is tágabb kapcsolatba hozhatók.

Ilyenek volnának: 400 népiskolának felállítása, az iparművészeti múzeumnak és iskolának, – az igazságügyi palotának és a budapesti két új Dunahídnak építése, továbbá a vaskapu szabályozása stb.

Mint hogy a honalapítás ezredévi fordulójának megünneplése országos ügy: javaslatba hozandó egy 60 tagból álló, a szokott arányban az országgyűlés két házából választandó országos bizottságnak kiküldése, mely az ünnepély megállapításánál és az előkészületek megtételénél a kormány segítségére volna.”

Mivel fogalmazványa nem került elő, nem lehet tudni, hogy a miniszterelnök vagy államtitkára volt-e az időbeosztás értelmi szerzője. De nem is az a lényeg, hanem a javaslat tartalma. A több mint féleves előmunkálatok eredménye sovány, minimálisnak nevezhető program, ami a jelképes aktusokon kívül majdnem csak a már elhatárolt, illetve munkában lévő, és 1896-ra elkészülő műveket tartalmazza. Nemcsak az ünnepel kapcsolatba hozandó alkotások listája nagyon rövid, hiányzik a meghozandó törvények és az egyéb rendezvények felsorolása is. Noha fog még bővülni, ez a határozat lesz az ünnepi program alapja.

### *Miniszterelnöki előterjesztés és végleges program*

A szeptember 15-i minisztertanács felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy készítse el a parlamentnek benyújtandó előterjesztést. Október 4-én Wekerle ezt már be is mutatta a kormánynak, mely „némi módosításokkal” helyeselte és felkérte, hogy az uralkodó jóváhagyásának megszerzése után terjessze az országgyűlés elé.<sup>122</sup> Az előterjesztés végleges szövege ismert.<sup>123</sup> Érdemes összevetni a korábbi szövegváltozatokkal, mert szeptembertől novemberig jelentékeny változtatások történtek benne. Fogalmazványa szeptember 24-én készült el, Tarkovich államtitkár kézírásával.<sup>124</sup> A szeptemberi kormányülés határozatának felel meg, kiegészítve az előzmények ismeretével, magyarázó betoldásokkal. A tisztázaton ugyancsak Tarkovich által végzett javítások szerepelnek, nyilván a minisztertanács intencióinak megfelelően.<sup>125</sup> A fontosabbak a következők. Módosult a cím: a *honalapítás* ezredik évfordulóját az *államalapítás*éra javították. (Ezt a korrekciót az egész szövegben átvezették.) E változtatás a millenárius történeti – ideológiai koncepció lényegét érinti, melynek markáns összefoglalása Ábrányi Kornél 1891. december 9-i parlamenti felszólalása: „Tisztában kell lennünk azzal, hogy mikor ezredéves jubileumról beszélünk, akkor Magyarország államalkotásának ezredéves jubileumáról van szó (...) itt nem a népvándorlás egyik ka-

landos episodjáról van szó, mely, mint sok más, betörést, rombolást, pusztítást jelent, hanem szó van valódi államalkotásról és pedig azon két főprincípium alapján, a melyek még ma is fundamentumát képezik monarchikus alkotmányos életünknek. Az egyik az alkotmányosság, a másik a legitimitás. Az a szerződés, melyet őseink Pusztaszerezen kötöttek, nem a győzelmi prédán való osztozkodás volt, hanem valódi államalkotás, mely ... nemcsak a győzőnek nyújtott hazát és jogot, hanem a legyőzötteknek is.”<sup>126</sup>

Kimaradt az a passzus, mely szerint a legméltóbb ünneplés az lenne, ha közművelődési, gazdasági stb. szempontból elérnék a legfejlettebb országokat, de mivel ez most még nem lehetséges, igyekszünk a jelzett irányba haladni. Ezt kevésbé szerény bekezdésre cserélték, melynek lényege: az ország mutassa fel anyagi erejéhez mérten a legtöbb eredményt. Csak most került a szövegbe „valamely történeti jelentőséggel bíró, például a magyar állam megalapítását jelképező szobornak leleplezése”, vagy a felállításáról szóló törvény meghozatala, továbbá „azon történeti vonatkozású szobrok leleplezése is, melyek az ország egyes vidékein állítatnak fel ...” A körülményes megfogalmazás a milleniumi emlékművet, illetve a Thaly által javasolt emlékoszlopokat rejti. Az utóbbi végül kimaradt az országgyűlés elé kerülő szövegváltozatból.

Nemcsak stiláris módosítás, hogy „az ünnepély megállapításában és rendezésében ... az országgyűlés mindkét háza is részt vegyen...” kitétel helyére az került, hogy „a kormány ... az országgyűlés mindkét házával folytonos érintkezésben járjon el”. Az időbeosztás nem változott, csak bizonytalanabb megjelölést kapott: az első napon, második napon stb. helyett először, másodszor stb. szerepel.

Az átdolgozás több mint másfél hónapot igényelt, az előterjesztés csak november végén került előzetes jóváhagyásra az uralkodó elé. Wekerle felterjesztése jórészt a már ismertetett szövegek kompilációja.<sup>127</sup> Hangsúlyozza, hogy a bemutatott program csak a lényeges pontokat tartalmazza, nem tér ki részletekre. Felhívja a figyelmet a külállamok és különösen a Lajtán túli országrészek kormányainak és törvényhozásának időben és megfelelő módon történő meghívására.

Ferenc József gyorsan, négy napon belül jóváhagyta az előterjesztést. Csak két pontot kifogásolt, s óhajtott kihagyni a programból. Ezeket Pápay István, a király személye körüli minisztérium osztályfőnöke levélben tudatta a miniszterelnökkel.<sup>128</sup> az országban leleplezendő történeti vonatkozású szobrokat a megfogalmazás általános volta miatt (hol? kinek? miféle emlékül?), valamint az ezredéves ünnep kiegészítésül említett udvari és társadalmi ünnepélyeket, mondván biztos lesznek ilyenek, de nincs helyük az országgyűlésnek szóló előterjesztésben.

Az előterjesztés e két pont kihagyásával került a parlament elé 1893. december 4-én.<sup>129</sup> A közvélemény is megismerhette, majdnem minden napilap teljes terjedelmében közölte.<sup>130</sup> A képviselőház 21 tagú bizottságot küldött ki a véleményezésre, a sajtó azonnal és hevesen reagált a javaslatra. Ritka kivételtől eltekintve<sup>131</sup> alaposan elverték a port az előterjesztésen. Kifogásolták mindjárt a formáját. Miért csak előterjesztés, miért nem törvényjavaslat? Nehezményezték a benyújtás módját: az alkalomhoz illő ünnepélyesség nélkül „oly üzletszerűen, oly hevenyészve került a képviselőház elé ... mintha egy távol szigetszággal kötött kereskedelmi szerződés lenne”.<sup>132</sup> Bíralták a program stílusát: körülményes, darabos, magyartalan. A száraz, hivatalos hangnem csalódást okozott azoknak, akik lelkes és fennkölt stílust tartottak volna méltónak. „Akár csak egy üzleti levelet olvassánk.”<sup>133</sup> Sokakat irritált a leereszke-

dő hangvétel: „... az egész előterjesztés olyan, mint egy kegyes engedély: ha akarjátok, ünnepejétek meg”.<sup>134</sup> A legtöbb kritika persze a javaslat tartalmi oldalát érte: vázlatos, fantáziátlan, szegényes, sablonos, és csak az amúgyis szükséges és már korábban tervezett, vagy már el is kezdett alkotásokat tartalmazza, minden egyebet csak esetlegesen. „Több találékonyságot, több fantáziát, egy kis eredetisége és egy kis szívet kívánunk a tervezőknek.”<sup>135</sup> Főképpen a pantheon hiányzott a programból, „... vagy egy óriás műemlék, mely maradandóbb, mint a díszmenet söröshordói”.<sup>136</sup> Érdekes módon a jelmezes felvonulás terve zavarta leginkább a bírálókat. Német befolyást, vagy Makart-hatást láttak benne, szolgai utánzást, vásári látványosságot, „liliputi játékot”.<sup>137</sup>

Csak a 400 népiskola építése kapott elismerést, de ezt — úgy mond — a kultuszminiszter programja amúgyis tartalmazza. Az ellenzéki sajtó saját követeléseit is számon kérte a programon: a nemzeti hadsereget, a magyar nyelvű katonai oktatást.<sup>138</sup> De a fő kifogás a nemzeti jelleg hiánya volt, amit szegényességig tartalmatlan voltánál is súlyosabb hibának ítélték. A kormányt gyávasággal gyanúsították, amiért nem meri vállalni az ezredéves alkotmányos létből eredő kötelezettséget.

Egyedül a *Millennium* állt ki határozottan „Magyarország genialis ministerelnöke” mellett.<sup>139</sup> A tervezet zsenialitását abban látta, hogy az államfenntartó elvek mindegyike kifejezést kap, a nagyszabású alkotások a társadalmi élet minden területére kiterjednek, a történelmi felvonulásban pedig „a szem fog élvezetet találni”.

Az előterjesztés valóban rászolgált a kritikákra. Megfogalmazásai tényleg nyakatekertek. Ennek oka talán nem az — mint feltételezték —, hogy szerzője nem tudott jól magyarul, hanem az óvatosság. Azért kerüli a konkrétumokat, hogy a lehető legkevésbé legyen megkötve a kormány keze. Ez olyan jól sikerült, hogy a Thaly javasolta emlékoszlopokat az uralkodó éppen a ködös, bizonytalan megfogalmazás miatt hagyatta ki (ekkor még) a programból. Minél kisebb mérvű kötelezettségvállalás, minél kevesebb számon kérhető programpont, bővíteni később is ráér — ez lehetett Wekerle szándéka, mely, ha nem is túl vonzó, az adott belpolitikai helyzetben érthető. Az előterjesztést heves ellenállás fogadta, de csak néhány napig; ez egyházpolitikai harcok gyorsan elterelték róla a figyelmet. Más körülmények között a laikus javaslatok áradatát indította volna meg, most csak néhány bátortalan ötlet kapott nyilvánosságot.

Kettőt érdemes kiemelni közülük. Az egyik Rákos mezejét iktatta volna a helyszínek közé, *inscenirozva* a középkori országgyűlések leghíresebb jeleneit, messzelátászó obeliszkkal megjelölve a nevezetes helyet.<sup>140</sup> A másik ötlet a történelmi felvonulás helyett vándorkirándulást proponált, körbelátogatva az ország jeles történelmi eseményeinek színtereit, összekapcsolva a helyi rendezvényekkel és emlékállításokkal, az előkelő körök mellett minden társadalmi osztály részvételével.<sup>141</sup> „Például megállhatna a kiránduló társaság, melynek vezetése hivatalos lenne, Esztergomban s ott felavattá első királyunk emlékét. Pozsony a buvár Kundnak és Béla királynak emelhetne emléket. Ott van Nyitrán Zobor hegye, Selmezbányánál és a felvidéki megyék több helyein a Rákóczi-korszak és az 1848-49-iki szabadságharc emlékei nyerének elhelyezést és így tovább, félkörben Erdélybe s onnan az Alföldön át a Dunántulra, mindazokra a helyekre, melyeknek hatóságai és társadalmuk emlék felállítására szánják el

magukat.” Ezek a javaslatok – a sajtóban korábban megjelent, legfeljebb egymásra reflektáló írásokhoz hasonlóan – nem keltettek visszhangot.

1894. január 28-án kelt pótelőterjesztésében Wekerle két ponton kiegészítette a decemberben benyújtott javaslatot.<sup>142</sup> A magyar államalapítást jelképező szobor – Schickedanz és Zala tervei nyomán – már kezd konkrét alakot öltetni: egyelőre diadalívről van szó, s bár szóba kerül az Andrássy út vége, a helyre a miniszterelnök még nem tesz pozitív javaslatot.

A másik itt tárgyalt alkotás az előterjesztésben egyáltalán nem szerepelt, noha régóta érlelődő javaslat: a Szépművészeti Múzeum. Korábbi mellőzését a pótelőterjesztés a részletes számítások hiányával indokolja, ami kifogásnak tűnik; megemlíteni a most közölt számítások nélkül is lehetett volna.<sup>143</sup>

Február 4-ére készült el a 21 tagú bizottság jelentése a miniszterelnöki előterjesztésről.<sup>144</sup> A sajtóval ellentétben egyáltalán nem bírálja a tervezett programot, általánosságban és részleteiben egyaránt elfogadja. Nagyrészt méltató ismertetés, kis részben kiegészítés. Megemlíti a Műcsarnokot, a két új híd kapcsán a Károly-kaszárnya és az Újépület megváltását a katonai kincstártól. A Citadella megszüntetése ugyan csak szóba kerül, de a városképi fontossága és a hátralévő idő rövidsége miatt „a Gellért-hegy dekorálásának kérdését a jövőre hagyja”. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a millenniummal legrégebben összefonódott ideát – a Nemzeti pantheonét – végképp kihagyták a programból. Belekerült viszont valami más. A bizottság állást foglal a Thaly-féle hét emlékoszlop felállításával mellett, a helyüket is megjelölve.<sup>145</sup> A jelentés helyeselte a pótelőterjesztésbe foglaltakat, az országos kiállítás történeti és jelenkori főcsoportra osztását, a parlamenti díszülést és a király előtti hódolatot, mint az ünnepélyek legfőbbikét. Egyetlen pont volt csak, melyet – talán a kritikák hatására – elhagyni javasoltak a hivatalos programból: a díszfelvonulást társadalmi kezdeményezésre bízták.<sup>146</sup> A javaslatban szereplő 60 fős országgyűlési bizottság kiküldését támogatták.

A képviselőház 1894. április 19-én tárgyalta a programot.<sup>147</sup> A vita főleg az ezredévi emlékműről folyt: a diadalív stílusáról és arról, hogy mely történelmi személyiségek szobrát helyezték el rajta. Egyedül Ugron Gábor kifogásolt más programpontra, és továbbra is 1000 népiskola, valamint 1000 kisdédóvó felállításához ragaszkodott.<sup>148</sup> A koncepció egészét, vagy más részleteit nem érte bírálat, a sajtó támadásai az országgyűlésben nem ismétlődtek meg, így viszonylag simán elfogadták az előterjesztést.

A szavazással akár le is zárulhatott volna a programkészítés folyamata. A javaslat azonban túlságosan elnagyolt volt, s így a kérdés utóbb ismét napirendre került. A programmal kapcsolatban ebben az időszakban is történtek kezdeményezések,<sup>149</sup> csak a korábbiaktól eltérő jellegűek. Az emlékoszlopok fölállításának helye Erdélyre vonatkozóan nem keltett teljes egyetértést. Udvarhely vármegye hevesen tiltakozott a Székelyföld mellőzése miatt és az egyiket Bud-váron szeretne volna látni (amire egyébként Thaly maga is gondolt, de félreeső volta miatt vetett el).<sup>150</sup> Szabolcs megye a szabolcsi földvár emlékoszloppal való megjelölését határozta el, s kérte, hogy ez is kerüljön az országos költségen létesítendő emlékek közé.<sup>151</sup> Bereg megye – majd egy évvel Thaly Kálmán kezdeményezése után – felsőmagyarországi történelmi múzeum létesítését és Rákóczi hamvainak hazaszállítását kérte a millennium alkalmából.<sup>152</sup>

Az egyes ezredévi alkotások megvalósításában jelentékeny előrehaladás történt 1894 hátralévő részében és 1895 első felében, de az ünnepi program tekintetében semmi: a jelek szerint szóba sem került. Pedig az egyik központi kérdés függőben maradt: az, hogy mikor rendezzék az ünnepeket és mennyi ideig tartsanak. Eltekintve a korai és naiv kérdésfelvetésektől (állapítsák meg a millennium évét és *napját*) nyilvánvaló volt, hogy több napot fognak igényelni. Laikus javaslatok is három napnál többel számoltak.<sup>153</sup> A szeptemberi minisztertanácsi határozatban szereplő négy nap az egyik véglet, a harmadik munkát tervezte fél éves eseménysor a másik, mely a kiállításhoz, nunt kerethez igazodott volna.

Létezett egy harmadik, közbülső variáció is, melyet Zichy Jenő állítólag szintén a Műbarátok körében ismertetett. Ez már bemutatott tervének időbeosztása. Azon alapul, hogy a „tíz század” mindegyikének felvonulása külön egynapos program, melynek szakaszai másodnaponként követnék egymást, az egyéb rendezvények a közbülső napokon lennének, illetve folyamatosan nyitva lenne az iparkiállítás és a (régi) Múcsarnokban (újról akkor még nem volt szó) a képzőművészeti kiállítás. Egyenletesen szétosztotta a tervezetben szereplő programokat, még az Operaház műsorára is részletes javaslatot tett.<sup>154</sup>

Az ünnepek végleges programját a miniszterelnökségen állították össze 1895 nyarán. Mivel a program tartalmát a parlament által jóváhagyott előterjesztés már megszabta, csak az időbeosztás kialakítása volt hátra. Előmunkálatoknak ezúttal nincs nyoma, az alapelvek tisztázása szóban történhetett. Így a lényegét illetően csak találgatni lehet: ki és miért határozott úgy, hogy – ellentétben az 1893 szeptemberi minisztertanácsi határozattal – nem sűrítik néhány egymást követő napra a hivatalos rendezvényeket, hanem a kiállítás megnyitását hónapos távolságra teszik a közjogi aktusokat sűrítő fő naptól, s az utóbbinak az 1867-es koronázás évfordulóját választják. (A történelmi felvonulás kihagyása az állami programból lehetővé tette, hogy egyetlen nap is elegendő legyen.) Június 8-a központi helyre emelése egycsapásra Ferenc Józsefet tette az ünnepek domináló alakjává, így a millennium par excellence lojalitási ünneppé vált. A döntés a legmagasabb szinten született, kezdeményezőjeként kevesen jöhetnek számításba. Elsősorban a miniszterelnök (ekkor már Bánffy Dezső), aki aktívan közreműködött a millenárius ügyek intézésében és közben mindvégig a legteljesebb lojalitást tanúsította. Érdemes idézni minisztertanácsi előterjesztését: „... a honalapítás megünneplésének legfőbb momentumát a nemzetnek királya előtt való hódolása képezné ...”<sup>155</sup>

A programhoz két szövegváltozat készült: a korábbi, a *Millennium megünneplésére vonatkozó programmpontok* című összeállítás július végén – augusztus elején.<sup>156</sup> Első részében számba veszi a fontosabb tényezőket. Az uralkodó jelenlétével május – júniusban és szeptemberben (esetleg októberben) számol, a főhercegekével a kiállítás megnyitásán és a parlament díszülésén. A külállamok meghívását szeptemberre időzíti, a Vaskapu megnyitására, egyúttal a kiállítás megtekintésére. A diplomáciát és az osztrák testületeket (kormány, törvényhozás) szintén májusra és júniusra invitálná. A magyar kormány tagjainak az lesz a feladata, hogy a vidéki ünnepek főszereplői legyenek. A második rész címszavakban ismerteti az időbeosztást, mely bővítve került át a későbbi változatba. A tisztázatot maga Bánffy javította és széljegyzetelte. Érdemi korrekciót annyit tett, hogy kihúzta a második Duna-híd (a leendő Erzsébet-híd)



alapkötetét a programpontok közül. Végül ráírta, hogy e „jegyzetek szerint... szabályszerű alakban előterjesztés lesz a minisztertanácsnak teendő...”

A bővebb változat eszerint a kormány augusztus 17-i tartott ülésére készült. A *Tervezet a magyar állam ezredéves fenállásának megünneplésére 1896-ban összefüggő, kerek mondatokban ismerteti a programot.*<sup>157</sup> Mivel az uralkodó elé terjesztett – némileg javított – változatát a függelék teljes egészében közli, itt elégséges az eredeti szövegen végzett javításokra kitérni. Ezek nem érintik a program lényegét. Néhány jelentéktelen stiláris korrekción kívül rövidítettek a szövegen: a túlonúl részletező, a rendezést, útvonalat stb. érintő kitételeket hagyták el (főleg a június 8-i események leírásából), nyilván mint hivatalos programba nem illő részeket.<sup>158</sup> Mindkét változat fogalmazványa Barkassy kézírása, így – ha az érdemi döntés nem is – a megfogalmazás az ő nevéhez köthető.<sup>159</sup>

A minisztertanács helyeselte és az uralkodó elé terjesztendőnek ítélte a programot, szeptember 5-én a miniszterelnök maga vitte sürgősen Bécsbe.<sup>160</sup> Az ugyancsak Barkassy által fogalmazott – a javaslatot kísérő – felterjesztésből<sup>161</sup> kiderül, hogy Ferenc József Bánffy korábbi szóbeli előterjesztése alkalmával hatalmazta föl arra, hogy az ő magyarországi jelenlétével a tervezet szerinti hónapokban számoljon. Elképzelhető, hogy ekkor a program tartalmi elemei is szóba kerültek, de írásos nyoma nem maradt. A másik figyelemre méltó kitétel úgy szólt, hogy a nemzetközi jellegűnek szánt programpontok részletes megállapítására és előkészítésére a magyar miniszterelnök a közös külügyminiszterhez szándékozik fordulni. Mind ebből, mind a tervezet megfelelő pontjaiból egyértelműen kiderül, hogy a program készítői az események egy részén a külföld, illetve az osztrák birodalomfél, és a közös intézmények (hadsereg, delegáció) meghívásával, illetve jelenlétével számoltak. Ez a szándék a legkevésbé sem találkozott a király tetszésével. Amíg két évvel azelőtt csak néhány jelentéktelen módosítást tétetett az akkori előterjesztésen, most szinte minden nemzetközi vonatkozású passzust kihúzott! Nemcsak a külállamokra vonatkozóakat, hanem pl. a nemzetközi egyházi körök és az *osztrák–magyar* képviseltek is töröltettek a szövegből, nemkülönben a hadsereg, az udvar és a magyar főrendiházi tag főhercegek jelenléte. Világos, hogy Ferenc József ellenzett minden olyan látszatot, mely Magyarországot önálló államként jeleníthette volna meg, és az ünnepet nemzeti keretek között akarta tartani. Kifejezetten kicsinyes, hogy a Vaskapu megnyitására meghívandók sorából nemcsak a nagyhatalmakat törölte, hanem még Bulgáriát is, és csak a közvetlenül érintett szomszédokat hagyta benn. A lajtántúli birodalomrész, az udvar és a királyi család jelenlétének korlátozása (mely nélkülözött bármiféle külpolitikai megfontolást) csak azt célozhatta, hogy csökkentse a rendezvények fényét, fontosságát. Mégcsak monarchiai jelentősége se legyen, maradjon meg az egész magyar belügynek. A millenniummal kapcsolatos emócióit alighanem ez a gesztus mutatja meg őszintén.<sup>161/a</sup>

A programtervezet piros tintával ki nem húzott részét az uralkodó szeptember 28-án jóváhagyta, a módosításokat Bánffy tudomásul vette<sup>162</sup> és azonnal közölte a szűkebb millenniumi bizottsággal,<sup>163</sup> majd október 12-én tárgyalta az országgyűlés két háza által kiküldött országos bizottság.<sup>164</sup> A program egészét nem érte kifogás, legfeljebb a rendezvények sorrendjét. Polónyi Géza azt kívánta, hogy az ünnepségsorozat a törvényhozási aktsussal kezdődjön, ne az országos kiállítás megnyitásával. Thaly Kálmán azt szerette volna, ha nemcsak kettő, de legalább négy emlékoszlop készülne

el 1896-ban. Helfy Ignác az Árpád szobor felállításával indította volna az ünnepet, de ha ez nem megy, akkor a törvényhozás képviseltesse magát Pusztaszeren. Hosszas vita bontakozott ki arról, hogy a király vegyen-e részt, illetve részt vehet-e a parlament két házának együttes ünnepi ülésén.<sup>165</sup> Felmerült az igény, hogy a bandériumok közjogi jelentőségű felvonulása ne keveredjen össze a (Vágó-féle) tervezett díszmenettel. Ez a kérés akceptáltatott, a többi közül csak a Pusztaszerre vonatkozót fogadták el. A többit elhárították, közöttük azt is, ami ez egyszer a fekete-sárga zászlók mellőzését szerette volna elérni. A király úgy nyilatkozott – hangzott a válasz –, hogy az az ő színe. Egyetlen lényegi változtatást ért el az országos bizottság: az ünnepségsorozat nyitányának a pusztaszeri emlékmű alapkötetétét tették meg, s néhány nappal a kiállítás május 2-i megnyitása elé időzítették (végül is csak 1896. június 27-én került rá sor). Az országos bizottság egyhangúlag elfogadta a miniszterelnöki programot, s részletes kidolgozását is. Bánffy felhatalmazta arra, hogy egyes kérdésekben *esetleg* kérje ki a bizottság véleményét.

A következő lépés az országgyűlés jóváhagyásának elnyerése lett volna, de az már nem volt sürgős: csak fél évvel később – a millenniumi ünnepségek részeként – történt meg. November 3-án a miniszterelnök leiratban közölte a szakminiszterekkel a programot.<sup>166</sup> Bizonyos rendezvények dátuma függőben maradt, vagy változott: Wlassics kultuszminiszter éppen ekkor jelentette Bánffynak, hogy az Iparművészet Múzeum, melynek felavatását májusra tervezték, csak szeptemberre készül el, a kassai dómét pedig még nem tudja megmondani.<sup>167</sup> Bánffy megadta a biztosnak tekinthető napokat és jelezte, hogy a többi az alkotások elkészültének függvénye – a menetrend tehát minden részletében még mindig nem volt végleges. Az ünnepi események kezdetéig tett változtatások pontos és teljes nyomon követése – nem lévén koncepcionális jellegük – nem látszik szükségesnek. Egyetlen momentumot érdemes még megemlíteni: Bánffy a leiratban megszabta miniszterei feladatkörét az ünnepségeken és már ekkor kijelölte, hogy az emlékoszlopok fölavatásánál vagy alapkötetétélénél melyiküknek hol kell jelen lennie. A kiválasztás egyes esetekben kézenfekvő (vallás- és közoktatásügyi miniszter – Pannonhalma, horvát-szlavón-dalmát miniszter – Zimony); más esetekben megmagyarázhatónak tűnik (a honvédelmi miniszter szintén Zimonyban az alkalom Hunyadi vonatkozása miatt, a király személye körüli miniszter Dévényben a vele összekapcsolt pozsonyi „kiválóan dynasticus és loyális” ünnep okán, míg talán az igazságügyminiszter munkácsi jelenléte is indokolható a felállítás helyéül szolgáló vár fegyház funkciójával); végül helyenként esetlegesnek tűnik (pénzügyminiszter – Zobor-hegy, földművelésügyi – Cenk-hegy, kereskedelemügyi – Pusztaszer). E kérdésben tehát nem a kormány döntött, hanem egyszemélyben a miniszterelnök.

Az „ünnepségeknek véglegesen megállapított sorozatát” csak 1896 áprilisában terjesztették az országgyűlés elé, mégpedig nem közvetlenül, hanem a Wekerle-féle előterjesztés parlamenti tárgyalásakor kiküldött, 40 képviselőházi és 20 főrendiházi tagból álló millenniumi országos bizottság közbejöttével.<sup>168</sup> Az április 6-i miniszterelnöki leirat alapján kelt három nappal később a bizottság jelentése, mely a programot és a millenniumi törvényjavaslatot közösen nyújtotta be a parlamentnek.<sup>169</sup> Ebben az őszi előterjesztésnél lényegesen tömörebb formában adták meg a főbb események időpontját. Itt már a nemzeti színház díszelőadásának (május 18.) és a királyi palota alapkötetétélének (június 6.) dátuma is szerepel. Kissé módosult az időpontja a po-

zsonyi ünnepségnek (szeptember 13.) és a Fővám téri hídavatásnak (október 4.). Érdekes módon kimaradt az ezredévi emlékoszlopok említése, a pusztaszerit kivéve, melynek alapkövetétele két hónapot csúszott a tervezetthez képest.

A jelentés másik része a millenniumi törvényjavaslatot (a millennium emlékének törvénybe iktatását) tartalmazta és elfogadásának módját a korábbi előterjesztéseknek megfelelően ajánlotta.

A jelentést a képviselőház április 21-én, a főrendiház 25-én tárgyalta.<sup>170</sup> Tárgyalta, de nem vitatta meg. Azt tartották ugyanis az alkalomhoz méltónak, ha vita, sőt hozzászólás nélkül, egyhangú szavazással fogadják el, demonstrálva a nemzet egységét a millennium ügyében.<sup>171</sup> Végeredményben sem az ünnepi programról intézkedő határozat, sem pedig a június 8-i díszülés tárgyát képező, a millenniumi alkotásokat (ezredévi emlékmű, hét emlékoszlop, Szent István szobor, Szépművészeti Múzeum, 400 népiskola) elrendelő törvény<sup>172</sup> nem lehetett parlamenti kritika tárgya, holott egyes elemeit, valamint mások hiányát a megelőző években sokszor és hevesen bírálták. Egyhangú megszavazásuk maga is az ezredéves ünnep programpontja lett.<sup>173</sup>

#### JEGYZETEK a bevezetéshez

1. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló. (A továbbiakban: Képviselőházi Napló) VIII.köt. Bp. 1893, 296–316. és 319–329.

2. Ministerelnök előterjesztése, az államalapítás ezredeik évfordulójának megünneplése tárgyában. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai (a továbbiakban: Képviselőházi irományok) XVI. köt. Bp. 1894, 28–30. (524. szám)

3. A közölt iratok nem tekinthetők teljesen ismeretlennek, hiszen – hivatkozásai szerint – több szerző is kutatott abban az iratanyagban, ahol megtalálhatók. Ismertetésükre mégsem került sor, utalás is csak kivételesen, egyetlen aspektusból történt a munkálatok egyikére. VADAS F.: Nemzeti pantheon és ezredéves emlékmű. *In* Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Bp. 1989, 166–167.

4. A témára vonatkozó iratok a Magyar Országos Levéltár (OL) miniszterelnökségi levéltárában (K 26) vannak 1895-22 levéltári számon, két csomóban. Az I. rész az 1895-ben, a II. rész pedig az 1882–1894-ben iktatott ügyiratokat tartalmazza. Majdnem valamennyi hivatkozandó irat ezen a jelzeten található, ezért a továbbiakban csak az egyes ügyszámok (miniszterelnökségi) iktatószámára történik utalás, aminek alapján visszakereshetők. (Ahol más a jelzet, ott természetesen a levéltári szám is szerepel.) Az azonos témával kapcsolatban egyazon évben keletkezett akták ún. törzsszámot is kaptak, mely a legkorábbi irat iktatószámával azonos. Mivel ennek csak a korabeli iratkezelésben volt jelentősége, csak olyankor érdemes

hivatkozni rá, amikor az iratok egyenkénti ismertetése nem szükséges.

5. A képviselőház a kormány elé utalta a felterjesztéseket, majd – Hegedüs interpellációja után – a vallás- és közoktatási miniszternek adták ki, „annakidején leendő esetleges használat céljából”. OL K 26 4326/1882, valamint 1663/1882 és 2006/1882 ME számon. A beadványok nincsenek meg, a VKM iratanyagának részeként pusztulhattak el. Így azt sem tudni, hogy történtek-e további lépések a minisztériumban ebben az ügyben.

6. Képviselőházi Napló, 1882.X.11. (Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés ..., VII.köt. Bp. 1882, 24.)

7. Képviselőházi Napló, 1883.I.12. (I.m. IX. köt. Bp. 1883, 20.)

8. Az állandó országház palotájának felépítéséről az 1880. évi LVIII. törvénycikk határozott.

9. GÖNDÖCS B.: Pusztaszer és az évezredes ünnepély. Bp.1883.

10. I. m. 69.

11. CZIGLER Gy.: Egy magyar pantheon. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1883, 149–150. és VII-X.

12. Felsorolásuk: OL K 26 4092/1882. és 988/1885. ME számon. A felterjesztések nincsenek meg, 1888-ban áttették őket a VKM-be.

13. A leiratot a Történelmi Társulat lapja közölte: A millenarium. Századok 1882, 788–789.

14. OL K 26 1422/1884. ME számon. „A Millennium Tárgyában” című négyoldalas nyomtatvány első fele, szerzője Pauler Tivadar másodelnök.

15. Jelentés a Millennium ügyében. A nyom-

tatvány másik felén, Ipolyi Arnold osztályelnök aláírásával, Trefort 1884 áprilisi megjegyzésével. A történelmi bizottságnak az Akadémiahoz intézett jelentését (1883.I.25.), illetve az egyes bizottsági tagok operátumait közölte a Századok 1883/2. melléklete, 185–215. (a végén áttekintő kronológiai táblázzal)

16. Így már MARCZALI H. in A magyar nemzet története. I. köt. Bp.1895, 113.; PAULER Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp.1900, 34–35.; KARÁCSONYI J.: A magyar nemzet honalapítása 896–997-ig. Bp.1927, 6–9.; HÖMAN B. in Magyar történet. I.köt. Bp.1935, 118. Az újabb irodalomból 895-re datálja: GYÖRFFY Gy.: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973/7, 8–11. (Majd uő. in Magyarország története 1/1 Bp.1984, 588–605.); 892–893-ra teszi KRISTÓ Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Bp. 1980, 156–157. A témáról legújabban: ERDELYI I.: A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. 1986; BARTHA A.: A magyar honalapítás, Bp. 1987. Ld. még ENGEL P.: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Bp.1990, 97. és Korai magyar történeti lexikon. Bp.1994, 266.

17. A főváros közgyűlése 1882.XI.8-án 25.000 forintot szavazott meg ötévi részletekben egy szabadságharc-szobor létesítésére és gyűjtést kezdeményezett, hogy közadakozásból készüljön el a millenniumra. A szoborbizottság 1889-ben pályázatot írt ki 1890-re, de a beérkezett 9 pályamű egyikét sem ítélték alkalmasnak a foganatosításra. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1882-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Bp.1916, 164–165. A gyűjtőív teljes szövegét közli és a pályázatról beszámol GALGÓCZY K.: Emléklapok a magyar nemzet ezredéves ünnepére. Bp.1892, 100–104.

18. A főváros közgyűlése Pest megye körlevele kapcsán ötévi részletben 25.000 forintot szavazott meg a célra. Az erről szóló felterjesztés a miniszterelnökhöz: OL K 26 898/1882 ME számon. Ld. még az előző jegyzetben hiv. közgyűlési jegyzőkönyvet, 55. Az 1893-as újabb felterjesztés 473/1893 ME számon OL K 26 1899-XX-1095 jelzeten. Történetének máig legérzle-tesebb feldolgozása LIBER E.: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp.1934, 256–259.

19. OL K 26 712/1895. törzsszámú iratok.

20. Törvényjavaslat „az állandó országház építési tervének jóváhagyásáról” s az építés végrehajtásáról. Képviselőházi irományok. (Az 1881. évi szeptember hó 24<sup>re</sup> hirdetett országgyűlés...) XX.köt. Bp.1884, 176.

21. Pl. Orbán Balázs, vagy Helfy Ignác. Képviselőházi Napló 1884.V.1-2. (I. m. XVIII.köt. Bp. 1884, 78, 80, 89.)

22. Uo. 90, 92, 93.

23. OL K 26 1911/1889 ME sz.

24. Ld. az 5. jegyzetet

25. OL K 26 2278, 2362, 2567, 2609, 2781/1889. ME sz. A támogató feliratok száma ennél jóval nagyobb; volt úgy, hogy a BM tucantnyit küldött meg egyszerre — ezek közös iktatószámot kaptak a miniszterelnökségen.

26. Uo. 2567/1889 ME sz.

27. Előterjesztése és indítványa a Magyar nemzet ezredéves ünnep tárgyában Galgóczy Károlynak. Uo. ad 2567/1889. ME sz.

28. GALGÓCZY K.: Emlékirat a magyar nemzet ezredéves ünnepé tárgyában. Bp. 1890.

29. A/ Történelmi emlékkönyvtár nemzeti emlékekkel (a magyar történet legnevezetesebb mozzanataival, „melyek a nemzet emelkedésével kapcsolatosak s a nemzet önérzetének buzdítására alkalmasak”), királyok, hadvezérek, nagy államférfiak életrajzával; B/ Földrajzi emlékkönyvtár a megyék, városok, községek, valamint monumentális épületek leírása; C/ Köz-művelődési; D/ Statisztikai és nemzetgazdasági; E/ Családi stb. emlékkönyvtárak.

30. „...a név hangzására és a vallásra tekintet nélkül, mindenki felvételik, aki magát a magyar nemzet tagjának vallja és az összeírás okmányt ilyenképp aláírja.”

31. Ennek bővebb kifejtését más alkalomra tartja fenn. Nemzetközi kiállítás rendezését is helyesli, de bővebben nem szól róla. Állásfoglalásának az ezredévi ünnepek időpontjára vonatkozó részére érdemes még kitérni: az akadémiaival ellentétben a honfoglalásnak nem a kezdőpontját venné figyelembe, hanem a befejezését, ezért 1900-ban, mégpedig augusztus 20-án, mint legrégebb nemzeti ünnepnapon tartaná meg az ezredéves ünnepet.

32. Összesen 32-t: OL K 26 3048, 3252, 3441, 3658, 3740, 3837, 3865, 3979, 4003, 4092/1889. és 66, 1635, 2262, 2338, 2634, 3531 és 3777/1890. ME számon.

33. Képviselőházi Napló 1890.V.31. (Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés...) XVIII. köt. Bp.1890, 379–381.

34. A minisztertanács már az előző nap tárgyalta az ügyet, mivel Szapáry értesült Thaly szándékáról. Válaszát a kormánytagok helyeselték. OL K 27 1890.V.30.

35. OL K 26 1736/1890. ME sz.

36. Fogalmazványa uo. Az előadói ívre tett megjegyzések szerint ekkor dönt el végleg, hogy az ügy nem kerül át a VKM-be (pedig már az arra vonatkozó átiratot is megfogalmazták): „a miniszterelnökségnél kívánom ez ügyben a kezdeményezést megtartani.”

37. OL K 27 1890.IX.1.

38. A minisztertanácsi határozat aktája jellemzően mutatja az ügy halogató kezelését. Az 1890.IX.1-i döntést követően a miniszterelnökség tájékoztatást szándékozott kérni az érintett minisztériumoktól az addig tett intézkedésekről, a feltehetően már történt adatgyűjtésről, és közös értekezletet is kilátásba helyezett. Határidőül 1894.IV.10-ét, majd IX.30-át akarták megjelölni, de végül el sem küldték a leiratot. 1891. júniusából való az utolsó megjegyzés az előadói íven: „Valamelyik szakminister úr kezdeményezéséig — esetleg más incidens fölmerüléséig — *ad acta* teendő”. OL K 26 2850/1890. ME sz.

39. ZICHY J.: Emlékirat a millennium nemzeti megünneplésére. Bp. 1890.

40. I. m. 11. „Bemutatandó néhány nevezetesebb épület (Visegrádi vár, Mátyás király pa-

lotája, Vajda-Hunyad) korhű utánzatban." Ez a sor a történelmi főcsoport épületegyüttese koncepciójának látszólag első megpendítése. Mivel azonban Zichy ezt a kiállítást az iparművészeti palotában kívánta bemutatni, bizonyára csak makettekre gondolt. Uo.

41. X. század: Honfoglalás. A vezérek esküje és Árpád fejedelemmé választása. XI. század: Szent István honszervező működése. Koronaküldés. XII. sz.: Kálmán. Magyarok a tengerig hatolnak, keresztes hadjáratok, tudományok mellátása. Szászok betelepítése. XIII. sz. Tárjárás – újjáépítés. Kunok, jászok betelepítése. XIV. sz.: Nagy Lajos. Három tengeri terjedő birodalom bemutatása, a magas fokra emelkedett művészet és ipar. XV. sz. Mátyás király működése. „Ugyane napon este a >Vigadó< ban nagy jelmézből mutatandó be *Beatrix és Mátyás nagy lakodalmi ünnepének* bevonulása." XVI. sz.: Az ország 3 részre szakadása, küzdelmek, sanyarúság. XVII. sz.: Erdély aranykora, Buda visszavétele. XVIII. sz.: Mária Terézia, pozsonyi országgyűlés. XIX. sz.: Nem az események bemutatása célra vezető, hanem az eredményeké. I. m. 9–10.

42. Ennek oka az volt, hogy a Műbarátok köre előbb megvitatta, s ez egy kissé elhúzódt. Zichy talán először a kör választmányával közölte javaslatát 1890 májusában (erről ld. a 154. jegyzet végét), majd egy 150 fős bizottság alakult, mely előtt június 8-án ismertette a tervezetet. Ez alkalommal Atzél Béla báró azt indítványozta, hogy a díszfelvonulást egészítsék ki egy a Vérmezőn tartandó hálaistentisztelettel, mely alkalommal „a király vezeteti a nemzetet isten oltára elé” – félmillió néző előtt, 1000 énekes és 600 zenész közreműködésével. A bizottság 15 fős albizottságot küldött ki, mely június 22-én ült össze. Ekkorra fejezte be Zichy „az általa a tárgyalások megkönnyítése céljából kidolgozott” emlékiratot. Az albizottsági ülésen Fraknói Vilmos a további tárgyalások elhalasztását javasolta addig, amíg az illetékesek megállapodnak a rendezvények időpontjáról, kereteiről, dimenzióiról. Végül abban maradtak, hogy ősszel kezdik meg a tanácskozásokat, és Zichy emlékiratát addig is megküldik a nagybizottság minden tagjának, és kívülállóktól is várnak javaslatokat. A legjobb eszméket azután összegyűjtik és továbbítják a kormánynak. A vélemények és javaslatok késedelmes beérkezése lehetővé tette az oka, hogy csak 1891. I. 25-én tűzték napirendre a számbavételüket. A bizottság záróülése II.8-án összegezte az indítványokat és úgy döntött, hogy a módosított emlékiratot tárgyalási anyagként a kormány rendelkezésére bocsátják. A millennium megünneplése. Egyetértés 1890.VI.10, 4; A millennium. Uo. 1890.VI.24, 4. és ugyanezen a címen uo. 1891.II.9, 1. A bizottsági tagoknak szóló, az emlékirat szétküldését kísérő 1890. VI.20-i körlevél és az 1891.II.8-i ülésre szóló meghívó egy-egy példány: OSZK Kézirattár Fond IX/733.

43. a/ A Millennium alkalmával felállítandó örökemlékü művön kívül b/ Pantheon c/ Mauzóleum d/ Országos Ielenchaz (egy központi

és öt fiókéntézet) e/ Pasteur intézet hasonmása Budapesten f/ Közös kórházak g/ Tébolydák az ország fő pontjain h/ Bölcsöde és menhely i/ Rudolfinum alapítása Budapesten j/ Elnyomorodott munkásoknak tartás és lakház k/ Országos árvaház és egyéb közérdektű intézet felállítása. OL K 26 ad 2850/1890. ME sz.

44. OL K 26 3967/1890. ME sz.

45. Uo. 1051/1891. ME sz. (A Kísérőlevél hangsúlyozza: örülnek annak, hogy a kormány maga veszi kézbe az ügyet és felajánlják közreműködésüket.)

46. A megfogalmazást ugyan Zichy Jenő és Gelléri Mór, a bizottság titkára végezte, de a módosítások zöme másoktól származik. A kiegészítő indítványokat Kamermayer Károly, Ráth György, Lipthay Béla, Csáky Albin és Forinyák Gyula tette, de nem tudni, hogy melyiküktől melyik ötlet ered. A millennium... Egyetértés 1891.II.9, 1. Csak az bizonyos, hogy a világiállítás eszméje Zichy nevéhez köthető. Ezzel kapcsolatban külön emlékiratát februárban személyesen nyújtotta át a miniszterelnöknek, aki a kereskedelmi miniszterhez továbbította. OL K 26 529/1891. ME sz. (A világiállításról szóló vita, mely az év őszén kulminált és még jó ideig tartott, bár fontos eleme a millennium előtörténetének, kívül esik a jelen dolgozat témáján.)

47. OL K 27 1891. VIII.6.

48. A millennium ünnepi sorrendje. OL K 26 3203/1891. ME sz. (Aláírva nincsen, az előterjesztő személye utalhat a szerzősége.)

49. A szűkebb miniszteri bizottság jegyzőkönyvei vagy emlékeztetői nem kerültek elő.

50. A törvényjavaslatot 1891.X.13-án fogadta el a kormány és XII.9-10-én tárgyalta a képviselőház. 1892.II.19-én Baross már a helymegállapítása iránti tanácskozmány összehívhatását kérte a minisztertanácstól, s kapott hozzá jóváhagyást.

51. Baross 1892.V.8-án hunyt el. A kormány V.20-i ülésén már az vetődött fel, hogy egyáltalán rendezendő-e 1895-ben kiállítás vagy sem! „... a minisztertanács a kiállítás tartásának eszméjét elejtendőnek határozta.” Ámde 4 hónap múlva – arra hivatkozva, hogy a gazdasági tényezők kivétel nélkül támogatják – mégis a megtartás mellett döntött a minisztertanács, de nem határozott az időpontról (mivel már törvény volt rá, ez a halasztással egyenértékű) és 1 millióban maximálta az állam által hozandó áldozatot (amivel előlött, hogy ne a Lágymányoson, hanem a Városligetben – a fennálló épületek felhasználásával – rendezzék meg). OL K 27 1892.V.20, és IX.16.

52. Uo. 1892. XII.27.

53. 1892.I.5-én egyelőre ad acta tették, egy évvel később pedig azt írták rá: „Az iktatmány további nyilvántartása mellőzendő 93 1/7.” Mint a 48. jegyzet. Ugyanezen a napon a főváros 1891.X.5-i – az ünnepségek iránt tudakozódó – feliratára is hasonló megjegyzés került. Uo. 3540/1891. ME sz.

54. Képviselőházi Napló 1891.XII.9-10. (Az 1887. évi szeptember hó 26-án hirdett országgyűlés... XXVII.köt. Bp. 1892, 319–364.)

55. Ezt proponáló korábbi cikke: THALY K.: Az ezredéves emlékűnnep. Egyetértés 1890. VI.1. Az itt szóba hozott helyek listája – Pannonhegy, Esztergom, Nyitra (Zoborhegy), Munkács vagy Ungvár, Pusztaszer, Kolozsvár környéke, Székelyudvarhely, Zimony – kettő kivételével tartalmazza azokat, ahol a hét emlékoszlop létesült. Előző napi parlamenti beszédében már említette Dévényt (Esztergom helyett) és a két erdélyi helyszíneként a székelyföldi Bud-várat és a Brassói Cenk-hegyet. Mint a 33. jegyzet. Az ötlet első csirája GÖNDÖCS B.: i. m. 92, ahol a honfoglaló vezérekről elnevezendő pusztaszeri hét halom csiszolatlan gránit piramissal való megjelölése a javaslatok egyike.

56. Az 54. jegyzetben i. m. 345.

57. I. m. 353. (Pulszky a vitában azon gúnyolódott, hogy az emlékoszlopok nem fognak érvényesülni, mert senki sem fog elszállni alattuk, mindenki vonaton közlekedik. A végleges helyválasztás során nagyon is figyelembe vették azt a szempontot, hogy az emlékművek zöme a nemzetközi vasúti fővonalak mellé épüljön, vonatról is jól látható legyen. THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop története. P. 1899, 1898, 10-12, 23, 27, 32, 36, 39.)

58. OL K 26 4344/1891. ME sz.

59. „a/ bemutatása a magyar új polgári törvénykönyvnek. b/ a magyar országgyűlés új palotája; Munkácsynak a honfoglalás tényét ábrázoló nagy festménye. Ugyane palotában a nemzeti ünnep megnyitása és lefolyása. c/ a lipótvárosi új bazilika, s ennek egyidejűleg történő felszentelése. d/ a budai vár: új várak, a kettős főváros többi összes közcélú monumentális épületei, – s kiváltképp a Károly laktanya helyére tervezett új Városházával. e/ a stílszerűleg restaurált Mátyástemplom. f/ a Sz. Gellért-hegyen (esetleg) épüendő nemzeti Pantheon. g/ a magyar négy [helyesen: fővárosi negyedik] színház; akademia, muzeum, képzőművészeti intézet sat. – h/ a főváros két testét összekötő dunai négy vashíd. i/ a főváros vízvezetéke, csatornázása, villanyos világítása. j/ ugyancsak a főváros népességének szaporodása egy évszázad óta. k/ kimutatása egy végösszegben a magyar szent korona országában legutóbbi összeírt összes lakók számának, a magyar nyelven beszélő milliók megjelölésével. l/ a magyar fegyvergyár és katonatisztnelvelő új intézet. m/ a magyar honvéd-hadsereg létszáma, felszereltsége és harcképessége. h/ a magyar tengerpart és kereskedelem forgalmának emelkedése. o/ a Vaskapu sziklái szétzúzása – és a hazai folyamok megfékezésének végrehajtott ténye. Vasúti és vízi közlekedésűnkt forgalmi képességének kimutatása. – p/ nemzetközi (akkori) kiállításnak mindenki által megtekinthető vívmányai a tudomány, művészet, ipar és humanizmus terén, – a házi állatokra is kiterjedő védintézkedésekkel.” Uo.

60. Kiegészítés a Margón: vagy minden új évszázad első napján. Uo.

61. Uo.

62. Az ezredéves ünnep és a kiállítás. Egyetértés 1893.II.5, 1.

63. OL K 26 430/1893. ME sz. Az előadói ívből kiderül, hogy – az 1882-es előzményre hivatkozva – a VKM-nek akarták kiadni, de aztán nem tették meg. A már foganatosított intézkedésekre utalva októberben tették ad acta.

64. Közülük az eddig nem említettek: Rákóczi hamvainak hazahozatala, Andrássy szobor, a budapesti tudományegyetem új palotája és a debreceni kollégium református egyetemmel fejlesztése, szamosújvári főgimnázium és a honfoglalás történetének megírása az Akadémia által.

65. Az 52. jegyzetben hiv. minisztertanács fogadta el a törvényjavaslatot.

66. Képviselelőházi Napló 1893.II.4, 6. (Az 1892. évi február hó 18-ra hirdetett országgyűlés... VIII.köt. Bp.1893, 296–316. és 319–330.)

67. Vele szemben Helfy minden nemzet meghívását pártolta.

68. A hét emlékoszlop helyét illetően a véglegestől két helyen eltérő felsorolást adott: Erdélyben Kolozsvár vagy Dés szerepel, Dévény helyett pedig Pozsony.

69. Az 1. a világkiállításra, a 2. a külföld meghívására, a 3. a meghívottaknak a nemzet általi vendéglátására vonatkozott, míg a 4. az Árpád emlékműre és az 5. a hét emlékoszlopra.

70. Főrendiházi napló, 1893.II.14. (Az 1893. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... I.köt. Bp.1892, 43–60.)

71. A körutat illetően elég zavarosan fogalmaz. Az új Duna-hidat kötné össze a város fontosabb központjaival, de nem jelöli meg, melyekkel. A Kerepesi út – Hatvani utca kiépítése az épülő hidig aligha tekinthető körútnak, ezt a hídon át a Margithíddal és a Városligeti körúttal kötné össze. Az előbbi nyilván a budai körút lenne, az utóbbi nem világos. Mint korábbi és későbbi nemzeti színházi intendáns jól ismerte az intézmény finánciális helyzetét, melyet másokhoz hasonlóan a 900 fős befogadó képesség növelésével kívánt javítani, a megnövekedett bevétellel pedig az állami szubvenciót kíváltani.

72. A Képzőművészeti Társaság kezdeményezését más hozzászóló is említette és támogatta, Keglevich álláspontja annyiban más, hogy vasszerkezetű, esetleg máshová is áthelyezhető kiállítási műcsarnokra gondolt.

73. A dokumentum (az A./ rész végén) utal is arra, hogy „tárgyalások” alatt a hivatali előzményeket érti, nem pedig a parlamenti vita óta folytatott megbeszéléseket (melyekre idő sem lett volna). A három munkálat közös miniszterelnökségi iktatószáma: 1884/1893 ME sz.

74. A munkálatok közös előadói íve felsorolja az összeállítások címét. Az első kettőt úgy, ahogy magukon az iratokon szerepel, a harmadikét viszont így adja meg: „Programtervezet széles alapon Ministerelnök úr ő nm. 1893 febr 4iki országgyűlési beszédében jelzett szempontok alapul vétele mellett”.

75. THALY K.: az 57. jegyzetben i. m. 11. Az elhelyezésnél arra is gondot fordítottak, hogy mint a magyar állam jelvénye Belgrádból is jól látható legyen! I. m. 33.

75/a A harmadik munkálat végén lévő időbeosztásban eredetileg a kiállítás berekesztése lett volna az utolsó rendezvény. Ezt a bekezdést azonban kihúzták és újrafogalmazták, amikor is – nyilván figyelmetlenségből – kimaradt, s így a tisztázatba sem került be. Ld. a dokumentumok 113. jegyzetét.

76. G – a: Az ezredéves ünnep. Egyetértés 1893.VII.20. 1.

77. A szerzőséget igazoló további jel, hogy a közös előadói íven, a tartalom felsorolásánál valaki ceruzával odairta a szerzők vezetéknevének kezdőbetűjét az egyes munkálatok címe mellé.

78. 1879-ben fogalmazósegéd, 1884-ben címzetes miniszteri titkár, 1886-tól fogalmazó, végül 1889-től miniszteri titkár. Ebben a rangban kerül át a miniszterelnökségre, ahol 1896-tól az I.(elnöki), 1898-tól a II. osztály főnöke. 1904-ig van a miniszterelnökségen (1911-ben Kempelen nyugalmazott miniszteri tanácsosként említi). Mindkettőjük hivatali pályafutásának adatai Magyarország tisztai cím- és névtára megfelelő kötetéből valók.

79. Származására: Magyar nemzeti zsebkönyv. 2. rész: Nemes családok. I.köt. Bp. 1905, 42–43. és KEMPELEN B.: Magyar nemes családok I.köt. Bp.1911, 417–418. (családfával). Egyik fivére (Béla) tábornok, a másik (Kálmán) földbirtokos, mezőgazdasági szakíró. Utóbbira ld. még SZINNYEI J.: Magyar írók élete és munkái. I.köt. Bp.1891. 587.

80. Születési dátuma a hivatkozott genealógiai munkákban szerepel. Halálának időpontját eddig nem sikerült kideríteni. Az OSZK kinyomtatványtára számos rokonának gyászjelentését őrzi, az övét nem. Csak annyi tudható, hogy 1918-ban még élt, 1925 őszén már nem.

81. A familia egyik ága Hevesben telepedett le a XVIII. század végén. Jeles tagja, Barkassy Ádám ref. lelkész (1755–1813) az 1800-as évek elején lefordított egy Zrínyivel kapcsolatos német regényt. A hevesi Barkassyakra ld.: OROSZ E.: Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906, 21. Barkassy Ádámról: GYÖRGY L.: Adatok regényirodalmunk és drámairodalmunk történetéhez. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1913, 210. Vö.: GULYÁS P.: Magyar írók élete és munkái. I.köt. Bp.1940, 451–452.

82. OL K 26 külön iktatószám nélkül a 430/1893-as törzsszámon (a 4. jegyzetben hivatkozott jelzeten), melyen maguk a munkálatok is (a témára vonatkozó azévi valamennyi irattal együtt) megtalálhatók.

83. A millennium megünneplésére vonatkozó tervezetek és eszmék. Mint a 82. jegyzet.

84. GALGÓCZY K.: a 17. jegyzetben i. m. Ez a kiadvány nincs az iratok között, csak egy cédula, mely arra utal, hogy a miniszterelnökség könyvtárában található. A benne ismertett javaslatok közül jónéhányat nem méltattak figyelemre a miniszterelnökségen: az egyesületi

kezdeményezéseket, a Nemzeti Múzeum hiányzó homlokzati díszének elkészítését, mintaközös telepítést Pusztaszerre, a Zichy Jenő féle 18 [helyesen 19] napos ünnepségsorozat (az utóbbiról ld. a 154. jegyzetét) stb.

85. A munkálat összeállítója felemás szelekciót végzett: a listán szereplő tételekből kihagyta azokat a parlamenti felszólalásokat, amelyek nem tartalmaztak konkrét javaslatot (pl. Apponyi Albertét), az előiratok ötletei közül csak egy nyilvánvalóan megvalósíthatatlan piramis-tervet mellőzött (erről ld. VADAS F.: Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz. Budapesti Negyed 1994/1, 85–110.), míg az *Emléklapok* által felsorolt kezdeményezések között erősen válogatott.

86. Nagy részük anyaga ugyanolyan vékony lila papír, mint amilyenre a harmadik munkálat fogalmazványa íródott, nem pedig az a durvább és vastagabb zöld, amilyen a közigazgatásban általánosan használatos volt (ilyen a másik két munkálat fogalmazványáé is).

87. Készült – csak félbemaradt és a munkálatba nem került be – egy olyan csoportosítás, mely a programtervezetben szereplő rendezvényeket aszerint osztja be, hogy melyik minisztérium hatáskörébe tartoznak.

88. Felsorolásuk a lap túldoldalán.

89. Korabeli kiadása: FEJÉRPATAKY L.: Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól. Bp.1892, 31.

90. Valószínűleg azért, mert az ezredév 11 századra osztása (4 évet felélelő első századdal) komikus lett volna.

91. Ez már javítás! Eredetileg Zrínyi – Szigetvár felirat volt ott, nyilván véletlen elírásként a felette lévő XVI. századi sor helyett. Hasonló tévesztést követett el Hunyadi esetében is, akit először a XIV. századhoz írt, majd kijavított Nagy Lajosra. Ezek a jelek kapkodásra utalnak. Több mint fél évig készültek ugyan a munkálatok, de ez idő alatt – a jelek szerint – nem foglalkoztak velük folyamatosan, hanem mindig csak rövid ideig, de akkur intenzíven. Ezt a kézírás is alátámasztja, mely néhol (pl. az első munkálatba betoldott szövegrésznel) az olvashatatlanságig zilált és hiányos.

92. „Vezérek szobra – 300.000 korona; papoknak arany [és] ezüst keresztek (25-50) – 25.000 K; bosnyákoknak és katonai küldötteknek kardok, pajzsok, fegyverek – 25.000 K; királyi vadászlat – 200.000 K; Regatta, lóverseny, torna s egyéb sport díjakra (csak műemlékek, emlékpénzek) – 200.000 K; [ez eddig összesen] – 800.000 [?!]; Miniszterelnöknek ünnepélyek rendezésére – 400.000 K; [összesen tehát] 1.200.000 korona.”

93. Dátum: 11/VII! 93 és Barkassy kézjegye az oldal alján.

94. Ld. a 84. jegyzetet. Az ott nem említett régebbi publikációk közül jószerével csak a Pesti Napló 1875-ös cikkéről tudott (erről ld. a dokumentumok 1. jegyzetét) – nem derült ki, honnan.

95. A 38. jegyzetben hiv. előadói íven.

96. Ennek olyan furcsa következményei lettek, hogy pl. a szamosújvári főgimnázium nem

a kultuszminisztérium kezdeményezésére került be az összeállításba, hanem azért, mert Galgóczy történetesen írt róla. Annyira hiányzott a tárcák közti együttműködés, hogy a témával kapcsolatos, korábban a miniszterelnökségről a VKM-nek megküldött ügyiratok felhasználására sem került sor.

97. „A kormány mulasztást követ el, ha e fontos kérdést még továbbra halogatja, s e késelemével kockára veti a kiállításnak is, a millenniumnak is sikerét.” Millenniumi kiállítás. Egyetértés. 1893.I.1, 2. Ld. még ugyanezen a címen uo. 1893.I.10, 1. és II.1, 1., valamint Hazafiság és bizantinizmus. Uo. 1893.II.15, 1.

98. Az ezredéves ünnep programja. Egyetértés. 1893.VII.15, 1.

99. G - a: A millennium. Uo. 1893.VII.20. 1-2.

100. Az ezredéves ünnep [rovatcím] uo. 1893.VII.25, 1-2.

101. Szó sincs róla, hogy a teljes emancipáció élharcosa lenne! Csak a döntést nem igénylő kezelési teendők végzésében adna nagyobb teret: „mindazokban a foglalkozásokban, melyek a szellemi teremtés és szervező erőnek ... megnyilatkozását és folytonos működésben lételetét feltételezik ... a nők emancipációja ... alkalmazint az idők végéig utópia marad”.

102. Az ezredéves ünnep [rovatcím] Egyetértés 1893.VII.26, 1-2.

103. THALY K.: Rákóczi-muzeum Munkács. Uo. 1893.VII.30, 1. és VIII.1, 1-2.

104. Húsz évvel azelőtt – Rákóczi születésének közelgő bicentenáriuma alkalmából – kezdeményezte a hamvak hazahozatalát. Nem közös mauzóleumot javasolt, hanem Rákóczi és katolikus vallású társai porhüvelyének a kaszai dómot, Thököly maradványainak Késmárk evangélikus templomát, Vay Adáméinak pedig a debreceni nagytemplomot. (A fejedelem lovas szobrát a Nemzeti Múzeum előtt állította volna fel.) A Magyar Történelmi Társulat április 3-i ülése ... Századok 1873/4, 288-289.

105. Kassát már Thaly előtt is szóba hozták, mint Rákóczi végső nyughelyét. Thökölyt Eperjesen, Bercsényit Ungváron temettette volna újra Höke Lajos, míg a többieket családjuknak adatta volna át. A marttyrok hamvai. A Hon 1871.II.18. (Reggeli kiadás), 3.

106. Az ezredéves ünnep [rovatcím] Egyetértés 1893.VIII.3, 1. és VIII.17, 1.

107. Uo. valamint már a 102. jegyzetben hiv. lapszámban is.

108. RÁ CZ L.: Szabadsághősök emléke. Egyetértés 1893. VIII.8, 1-2.

109. TARICZKY E.: Tas és Szabolc honfoglaló vezérek. Uo. 1893.VIII. 10, 1.

110. Az ezredéves ünnep [rovatcím] uo. 1893.VIII.17, 1.

111. „Árpádinum” a nemzetiségi ifjak hazafias nevelésére. Uo. 1893.VIII.22, 1.

112. A magyarság kidomborítása. Uo. 1893.VIII.30, 1.

113. A millennium megünneplése. Uo. 1893.IX.2, 1-2.; IX.6, 1-2. és IX.15, 1-2.

114. Azt persze nem lehet tudni, hogy a kiegészítéseket egyszerre írta-e hozzá, vagy

folyamatosan, de ennek nincs is különösebb jelentősége. Pedantériára utal, hogy az Egyetértés-beli cikkekre olyankor is utal a lap szélén, amikor nem új, hanem közkezen forgó, az összeállításban már amúgyis szereplő ötlet említődik bennük. Később viszont már nem gyűjtötte a témára vonatkozó anyagot, holott az ügyiratot csak szeptember közepén tették ad acta (Egyetlenegy VIII.1. utáni cikkre találni csak hivatkozást. Azt viszont különleges jelentősége – Wekerle millenniumi elképzeléseit is ismerteti – magyarázza. Ld. a 118. jegyzetet.)

115. „Tarkovich József államtitkár több heti szabadsággal külföldre utazott.” Budapesti Hírlap 1893.VIII.4,5.

116. THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop ... i. m. 8.

117. GÁBOR E.: Az ezredéves emlék. Schickedanz Albert Millenniumi emlékmű koncepciójának kialakulása. Művészettörténeti Értesítő, 1983/4, 202-215. (Wekerléről: 205-208.)

118. A millenniumi apoteózis. Budapesti Hírlap 1893.VIII.26. I. melléklet. Ld. még a 114. jegyzet zárójelű részét.

119. Szent István dóm Budapesten. Uo. 1893.VIII.20, 1-2.

120. Wekerle Ischben. Budapesti Hírlap 1893.VIII.15, 1. Az egyházpolitikai harcokról ld. GRATZ G.: A dualizmus kora. Bp. 1934, I.köt. 290-312.; CSÁKY M.: Der Kulturkampf in Ungarn. Graz-Wien-Köln, 1967, 92-102.; HANÁK P. (főszerk.): Magyarország története 1890-1918. Bp. 1978. I.köt. 73-98.; legészletesebben SALACZ G.: A magyar kultúrharc története. Bécs, 1938. (az 1893-as év eseményeiről: 241-279.)

121. OL K 27 1893.IX.15.

122. Uo. 1893.X.4.

123. Ministerelnök előterjesztése, az államalapítás ezredik évfordulójának megünneplése tárgyában. Képviselőházi irományok (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés...) XVI.köt. Bp.1894, 28-30.

124. OL K 26 2270/1893. ME sz.

125. Uo.

126. Képviselőházi Napló 1891.XII.9. (Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés ... XXVII.köt. Bp.1892, 331.)

127. Mint a 124. jegyzet

128. OL K 26 2831/1893. ME sz.

129. Mint a 123. jegyzet

130. Pesti Hírlap 1893.XII.5, 1-2; Pesti Napló 1893.XII.5, 3-4; Budapest 1893.XII.5, 3; Magyar Hírlap 1893.XII.5, 5-6; Nemzet 1893.XII.5, mell.; Budapesti Hírlap 1893.XII.5, 1-2; Kis Ujság 1893.XII.5, 2; Egyetértés 1893.XII.5, 2. Amelyik lap nem közölte egészében, az is részletesen ismertette: A millennium. Magyar Állam 1893.XII.5, 1. és A millennium megünneplése. Magyar Ujság 1893. XII.5, 3. A teljes szöveget közölte még a Millennium 1893.XII.12, 2-3.

131. A millennium és az állam. Pesti Hírlap 1893.XII.5, 1.

132. Az ezredéves ünnep rendje. Egyetértés 1893.XII.5, 2.

133. Szatócs-politika. Uo. 1893.XII.8, 1.



134. A millennium megünneplése. Magyar Hírlap 1893.XII.5. 5.

135. Kormány-javaslat a milléniumra. Buda-pesti Hírlap 1893.XII.5. 1-2.

136. Mint a 134. jegyzet

137. Nemzeti ünnepek. Magyar Hírlap 1893. XII.8. 1-2.

138. Mint a 132. jegyzet.

139. A millennium. Millennium 1893.XII. 12. 2.

140. MAJLÁTH B.: Rákos és a millennium. Magyar Hírlap 1893.XII.7. 1-2.

141. SZIKLAY J.: A millenniumról. Millenium 1893.XII.25. 6-8.

142. Pótelőterjesztés az államalapítás ezredik évfordulójának megünneplése tárgyában. Képviselőház irományok. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés ...) XVII.köt. Bp. 1894. 366–368.

143. Könnyen lehet, hogy csak kifejejtették a javaslatból, ugyanis a második munkálatban a meghozandó törvények között szerepelt, melyeket az előterjesztés alapján szolgáló minisztertanácsi határozat nem részletezett; a programba az ott felsorolt többi alkotás egyike sem került be.

144. Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére vonatkozó miniszterelnöki előterjesztés tárgyalására kiküldött bizottság jelentése. A 142. jegyzetben i. m. 360–365.

145. Thaly Kálmán alig 3 évvel később úgy emlékezett vissza, hogy az országos bizottság első ülésén tette meg erre vonatkozó indítványát, holott mire az összeült, az emlékoszlopok már végleg a programba kerültek, tehát csak a korábbi, a Wekerle-féle előterjesztést tárgyaló bizottságnak javasolhatta; Vö.: THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop ... i. m. 9.

146. Történetek is rá kísérletek, de kudarcot vallottak. Részenként pótolta a banderális díszmenet. SINKÓ K.: A valóság története, avagy a történelem valósága. A millennium-ünnep historizmus. In Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. (Kiállítási katalógus) Bp. 1986. 12–20. (a történeti felvonulásról, ill. a hódoló menetről: 15.)

147. Képviselőházi Napló 1894. IV. 19. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... XVIII. köt. Bp. 1894. 108–118.)

148. Wekerle válaszában arra hivatkozott, hogy a kultuszminiszter programjában 500 iskola, 383 óvoda és 316 menedékház szerepel, ami együttesen több is mint 1000. A millennium utáni Wallacsics-féle program öt év alatt 1000 iskola létesítését tartalmazta, ebből 728 valósult meg 1903-ig. Erről legújabban MANN M.: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. Bp. 1993. 87–92.

149. Göndöcs Benedek még 1893 őszén az országos kiállítási bizottságnál próbált (az előzőekből már ismert) eszméihez támogatást szerezni, de beadványát a miniszterelnökséghez továbbították, ahol a hivatalos program elkészültével elintézték tekintették. OL K 26 2605/1893. ME sz.

150. Uo. 1222/1894. ME sz.

151. Uo. 1508/1894. ME sz.

152. Uo. 623/1894. ME sz. (Az iratot kiemelték a helyéről; a térítvény szerint a 3500/1903. ME számhoz tették át, de ott sem található.) Vö. a 103. jegyzettel.

153. Ünnepi tervezet. Egyetértés 1893. VIII.17. 1. Az I. nap a Hadúr, a II. az Államé, a III. és az utána következők a Társadalomé.

154. A közbenső napok programját ismerteti GALGÓCZY K.: Emléklapok ... i. m. 105.

„1. nap. A reggeli órákban a fővárosi bazilika ünnepélyes felszentelése. Délben az országos dalárdaegyletek díszfelvonulása zenével; este a városi vígadóban nagy orchestrális hangverseny, az új királyhumnusz ... bemutatlása, utánna Liszt „Erzsébet-oratóriumá”-nak előadása. A zene-előadásokat alkalmi prólog előzi meg. Este az Operában a Hun utódok előadása. – 2. nap. Délelőtt Arany János szobrának leleplezése; este az Operában István Király előadása. – 3. nap. Dunai ünnep. Nemzetközi evezőverseny, tűzjáték. – 4. nap. Lovagjátékok teljes páncélmezben. Délután népiünnep, régi korbeli játékok bemutatásával. Az Operában »Hunyadi László« – 5. nap. Nemzetközi lövészünnepély egyletek díszfelvonulása. Délután nagy nemzeti díszbankett a vígadóban; a város 6-8 helyén zene. Este az operában »Brankovich« – 6. nap. Reggel a Mátyás-templom felszentelése; délután nagy caroussel. Az operában egy magyar ballet bemutatása. – 7. nap. A korona 3 napra a Mátyás-templomban helyeztetik el közszemlére.

Nagy ünnepélyes felvonulás, mint a koronázásakor; ezt egy nagy »Te Deum« előzné meg. Délután a vígadóban a dalegyletek hangversenye, díjak kiosztása. Az Operában a magyar ballet újbóli bemutatása. – 8. nap. Lövészünnep, földművesek versenye; este a vígadóban nagy jelmez-bál, »Beatrix és Mátyás« lakodalmass ünnepélye. – A 9. napi felvonulás után a Szentkorona visszaállítás, az összes színházban théatre parée [sic], a nemzetiben s az operában prólog, alkalmi előadás, tableaux »Moriatur pro rege nostro« és a jelen »Apotheosis« Kivilágítás.” Galgóczy szerint Zichy ezt a Műbarátok köre választmányára előtt ismertette, de a sajtó erről nem tud. A szerző által megadott 1891 májusi dátum biztosan téves (az egész eseményort egy évvel későbbre teszi), csak 1890-ben lehetett. Annak viszont az mond ellent, hogy az év júniusában Zichy azt hangsúlyozta, hogy a felvonulási napok közé feltétlenül néhány nap szünetet kell iktatni, ill. „hogy felesleges lett volna az ünnepélyek egymásutánját naptárszerűen fixirozni”. A millennium megünneplése. Egyetértés 1890.VI.10. 4. és a 39. jegyzetben i. m. 4. Így – a tudósítás lényegének hitelességét elfogadva is – kérdéses marad a fenti időbeosztás készítésének időpontja és apropója.

155. OL K 27 1895.VIII.17. A 161. jegyzetben idézendő felterjesztésben úgy fogalmaz, hogy ő jelölte ki a koronázási jubileumot „a tulajdonképeni főünnepelés napjával”. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kiöltője is ő volt; a felelősség mindenesetre az övé.

156. OL K 26 2885/1895. ME sz. A tisztázat hátoldalára két dátumot írtak ceruzával: 28/VII. és érk. 4/VIII.

157. Uo.

158. Így azt, hogy ideiglenes tribünt emelnek a királyi palota épülő új szárnyának alapfalain, hogy a hódoló felvonulás különböző részei hol gyülekeznek és milyen útvonalon haladnak. Kimaradt a július – augusztusi program-pont első mondata: „Ő Felsege visszavonul pi-henni”, és a VIII.20-ai körmenet résztvevőinek felsorolásából a Szent István lovagrend tagsága. Végül a szeptemberiből az a rész, mely a királyi Vaskapuhoz vezető útjának vonalát és közlekedési eszközeit taglalja.

159. Megjegyzendő, hogy erre Tarkovich államtitkár távollétében került sor, amikor is Barkassy a minisztertanács jegyzői tisztét is ellátta helyette, július végétől augusztus végéig. OL K 27 1895.VII.11.–IX.5.

160. Mint a 155. jegyzet és megjegyzés a 156. jegyzetben hiv. iratok előadói ívén.

161. Fogalmazványa a 2885/1895, tisztázata a 3212/1895. ME számon.

161/a. A korabeli sajtó csak kivételesen hozta szóba, hogy vajon fog-e, s ha igen, milyen mértékben együtt ünnepelni a nemzettel az uralkodó és a dinasztia a millenium alkalmával. A legkényesebb kérdést a *Budapesti Hirlap* tette föl, hogy ti. Ferenc József a „magyar állameszme mellett mennyire akarja, tudja exponálni magát”. A dinasztia s az ezredév. BpH 1893.IX.6, 1-2.

162. OL K 26 3212/1895. ME sz.

163. Uo. az előadói ívén.

164. Jegyzőkönyve uo. 3504/1895. ME sz.

165. Prónay Dezső báró a millenárius törvényjavaslatok elfogadása alkalmából is. szövé tette, hogy a király miért nincs jelen. Főrendiházi Napló 1896.IV.25. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... VI.köt. Bp. 1896, 70–71.)

166. OL K 26 3586/1895. ME sz. A fogalmazványt Romy Béla miniszteri titkár készí-

tette, a *Tervezet* javított szövegét könyvatos sokszorosításban mellékelték.

167. Uo.

168. Ebből származhat az ünnepi év legrészletesebb krónikájának súlyos tévedése, mely szerint Széll Kálmán és az országos bizottság lenne a programalkotó. A szerző ráadásul 1892 decemberére teszi a bizottság megalakulását, összekeverve a másik, a *kiállítási* országos bizottsággal. Ld. KÖVÁRY L.: A millennium lefolyásának története és a millenárius emlékkalkulások. Bp.1897, 6. és 18. (E munka egyéb tévedései itt nem részletezhetők. Csak egy gyöngyszem: Ybl Miklós szobrának ez évi felavatása kapcsán egy ízben *Izsó* Miklós műépítésről ír. l. m. 56.)

169. A honalapítás ezredéves emlékének megünneplése tárgyában kiküldött országos bizottságnak jelentése, a honalapítás ezredéves emlékének megünnepléséről és törvénybe iktatásáról, valamint a jelentés melléklete, a miniszterelnök 6084. ME sz. leirata. Képviselőházi Irományok (Az 1892. évi február hó 18-ára hívott országgyűlés ...) XXXIII.köt. Bp.1896, 94–96. és 97–99.

170. Képviselőházi Napló 1896.IV.21. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés ... XXXIII.köt. Bp.1896, 275–277.) és a 165. jegyzetben hiv. Főrendiházi Napló, 70–72.

171. Az egyetlen hozzászólásról ld. a 165. jegyzetet.

172. 1896: VII. törvény-cikk a honalapítás évezredes emlékének törvénybe iktatásáról és VIII. törvény-cikk a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről. Magyar törvénytár. 1896. évi törvény-cikkek. Bp.1897, 30–32.

173. KÖVÁRY L.: i. m. 18–23., és 113–116.

## Dokumentumok

A közlésre kerülő iratok a Magyar Országos Levéltár miniszterelnökségi levéltárában (OL K 26) található, 1895-22 jelzetten, azon belül az 1884/1893 ME számú ügyiratban (törzsszám: 430/1893). A közlés alapja az *eredeti tisztázat*, melynek szövege az ugyancsak meglévő fogalmazványokéval lényegében azonos. Csak kisebb javításokat végeztek a fogalmazatokon maguk a szerzők, ezeket olyankor érdemes megadni, amikor tartalmi változást jelentenek. A tisztázatokon tett javítások viszont mind szerepelnek (szintén a jegyzetekben).

Jellegüket tekintve az összeállítások belső ügyviteli iratok, melyekből nem lett kiadványtervezet. Ezért a szövegek nem estek át azokon a módosításokon, amelyeken az ügyiratok többsége az első fogalmazástól a kiadványozásig szokott – így nincsenek szövegváltozatok. A három irat egyikén sincs szabályos aláírás, csak a szerzők kézjegye: az első munkálaton a tisztázaton, a másodikon és a harmadikon a fogalmazványon. Dátum csak a másodikon szerepel, az előadói ívről (illetve a szignálás dátumából) tudható, hogy az első munkálat 1893. március 2-án, a harmadik 1893. augusztus 12-én készült el.

Formai szempontból az első és a második munkálatnak van említésre méltó sajátossága. A korábbi, az előzményeket áttekintő összefoglalás számos esetben jelzi, hogy mi volt a forrása. A széljegyzetként megjelenő – többnyire zárójeles – utalások a dokumentumok jegyzeteibe kerültek, ugyancsak zárójelbe, az eredetivel azonos formában. Így elkülönülnek a közléshez készült jegyzetektől, melyek egyrészt kiegészítik őket, másrészt megadják a szerző által nem hivatkozott források-

kat. Mind a főszövegben, mind a széljegyzetekben történtek korabeli kiegészítések, szintén Barkassy által, csak néhány hónappal később (erről ld. a bevezetést). Ezeket a betoldásokat ceruzával írta, így a kiegészítés élesen elválik az eredeti szövegtől. A forrásközlés kurzívával jelzi, hogy melyek az utólag hozzáírt részek, a zárójeles jegyzetknél ez egyenként nem szükséges: eredetileg csak az A./ résznek voltak széljegyzetei; a B./ részben mindegyik ceruzás kiegészítés. Utólagos továbbá az I. munkát A, B. és b. fejezetre tagolása, valamint a három munkát sorszámokkal való megjelölése: ezeket – a könnyebb áttekinthetőség érdekében – célszerűnek tűnt meghagyni.

A második munkálat formai szempontból egyedi. A hivatali ügyintézésben szabály, hogy előterjesztéseket mindig a függőleges félbehajtott lap (vagy előadói ív) bal oldalára írnak, a határozatok pedig (valamint a döntési joggal rendelkező személy javításai) a jobb oldalra kerülnek. A Barkassy által írt munkálatok – a szokásos módon – az előterjesztési oldalra íródtak, míg Tarkovich államtitkár – talán rangja miatt – a határozati oldalon fogalmazott. (Ugyanez történt a bevezetésben ismertetett, illetve a függelékben közölt, a miniszterelnök által benyújtott programtervezettel is: Tarkovich /1893-ban/ a határozati oldalra írta, Barkassy /1895-ben/ az előterjesztésre. A miniszterelnök által aláírt felterjesztéseket viszont a határozati oldalra írták és Ferenc József jóváhagyása a bal oldalon olvasható.) A második munkálat fogalmazványának van még egy furcsasága. Tarkovich kézírásával kezdődik, majd a tisztázat készítőjével folytatódik. Az államtitkár megenghatta a körmölést, és a folytatást tollba mondta, csak a javításokat végezte saját kezűleg. Ezt a munkálatot kétszer is letisztázták. A javításokat, kiegészítéseket (részben tollal, részben ceruzával) Tarkovich végezte ezen a szövegen. A betoldásokat itt is kurzívával jelzi, a széljegyzetek a jegyzetekbe kerültek.

A harmadik munkálat ebből a szempontból egyszerűbb: van néhány említésre méltó módosításkihúzás a fogalmazványban, ezek a jegyzetekben szerepelnek. A munkálatok szövegében néhol van tartalmi – helyenként szóserinti – azonosság. A második bevezetése az első által közölt összeállítást veszi rövidítve át, az utána következő programpontok egy része viszont kiegészítésképp visszakérült az elsőbe. Az átfedéseket nem volt érdemes kiküszöbölni: az összerjedelemhez képest jelentéktelenek, a szövegek közlése így teljes, és kiderül belőlük a munkálatok egymásra hatása.

Ki kell még térni a forrásközlés jegyzetelésére. Ahogy a bevezetés nem vállalkozhatott a millennium teljes előtörténetének ismertetésére, csak a munkálatok szerzői által ismert javaslatok bemutatására, úgy a forrásszövegekhez fűzött jegyzetek sem tartalmazzák általában a hivatkozott programpontok és alkotások teljes historiográfiáját, többnyire csak azt, hogy a miniszterelnökség honnan vette át az egyes ötleteket. A programpontok többsége természetesen több munkálatban is szerepel, de jegyzetet csak egy ízben – az első előfordulásakor – kap. A dokumentumok jegyzeteinek eloszlása ezért aránytalan: túlnyomó többségük az első munkálathoz tartozik. A bevezetés tárgyalja a hivatkozott előzmény-iratok és egyéb források zömét, jegyzetelve. Az ismétlések elkerülésére az iratközléshez fűzött jegyzetek többnyire csak az ottani jegyzetekre utalnak vissza. Logikusnak látszik ott megadni a források pontos lelőhelyét, ahol felsorolásnál bővebb ismertetést kaptak.

A szövegek átírása nem betűhív. Ennek oka, hogy a XIX. századi textusok esetében mind a történelmi forráskiadványok, mind a klasszikus szerzők kritikai kiadásai lemondanak a betűhív közlésről. Forrásközlési szabályzat híján néhány mérvadóknak tekinthető kiadványsorozat (Kossuth Lajos összes munkái, Mikszáth Kálmán összes művei) közlési gyakorlatát lehetett kiindulási pontnak tekinteni. A korban legközelebb eső Mikszáth-cikkek és elbeszélések megjelentetése – tekintettel a közönség-szempontokra és az eredeti kéziratok hiányára is – a mai helyesírás szerint történt, csak a tulajdonnevek, a nem meghonosodott idegen szavak és a folyóiratcikkek esetében tartották meg az eredeti formát (MKÖM 27. köt. Bp. 1962, 232–233.). A jellegben inkább hasonló, de időben távolabbi Kossuth-iratok közlése sem betűhív, de nem is a mai helyesírásnak megfelelő: meghagyja a latin szavak írásmódját és a cz-t, de a kezdőbetűk nagy- vagy kisbetűs írásmódjánál, a szavak egybe- vagy különírásánál és a mássalhangzók kettőzésénél a most érvényes szabályokat követi. (KLÖM VI. köt. Bp. 1966, 13. és újabban VII. köt. Bp. 1989, 20–21.)

Jelen forrásközlés a fentieknél szigorúbban őrzi meg az eredeti írásmódot. A dokumentumok nem olyan hosszúak, hogy ez fásasztaná az olvasót, szakfolyóirat esetén a közönség-szempont sem mérvadó. Az írásmód következetlenségeivel együtt korjelző és atmoszférateremtő, talán nem haszontalan minél többet megtartani belőle. Az átírás a nevek és a görög vagy latin eredetű szavak esetében betűhív, egyazon szövegen belüli következetlen írásmód esetén is. Az egybe- és különírásnál, valamint az kezdőbetűknél is az eredeti írásmódot követi. Megmarad a mássalhangzók maitól eltérő használata, csak a magánhangzók nál érvényesül a mostani helyesírás (az eredeti szövegben szinte mindenütt rövid -i és -u szerepel). A rövidítések feloldása nem tűnt szükségesnek.

A központosítás a jelenlegi szabályoknak megfelelő, kivéve a sajátos, kettősponttal kombinált zárójel használatát a főszövegben. Az eredeti szöveg kiemelésit a közlésben aláhúzás + kurzíválás jelzi. (A harmadik munkálat alcímeiből a századok, nevek, helységek és hónapok – gyakran következetlen – aláhúzása elmaradt.) A sorthorolás nagyjából az eredetit követi.

*Első munkálat*

A./

A honalapítás illetőleg a magyar államiság ezredéves ünnepélyére vonatkozólag a miniszterelnökségnél folytatott tárgyalások ismertetése

Hírlapokban már 1875-ben,<sup>1</sup> utóbb a magyar történelmi társulat kebelében 1878-ban<sup>2</sup> megindított agitáció következtében 1882-ben Hegedűs Sándor interpellatioja<sup>3</sup> alapján került az ügy az országgyűlés elé.

Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter, az 1882. évi október 14-én<sup>4</sup> tartott ministertanácsból nyert felhatalmazás alapján<sup>4</sup> bejelentette a háznak, hogy a kormány ez ügygel foglalkozik, és a magyar tudományos akadémiát kérte föl a honalapítás évének tudományos alapon való meghatározására.<sup>5</sup>

Az akadémia a 888–900 közötti évek közötti 12 évet jelölte meg.<sup>6</sup>

A törvényhatóságok kebelében is megindult az agitáció, és ezeknek részint az országgyűléshez intézett és a kormánynak kiadott, részint közvetlenül a kormánynak intézett felterjesztései innen mind áttétettek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.<sup>7</sup>

Göndöcs Benedek Pusztaszerezen emlékkép-olna és a Gellérthegyben Pantheon építése iránt 1882-ben nyújtott be emlékiratot, mely szintén a cultusminiszterhez tétetett át; úgy, mint az ezen eszmét pártoló törvényhatóságok felterjesztései is. (:17 megye 4 város:)<sup>8</sup>

Göndöcs javaslatát 1893-ban megújította.<sup>9</sup> Itt van, elintézetlenül.

Budapest főváros 1882-ben a szabadságszobor ügyét hozta a milleniummal kapcsolatba (:áttétetett a cultusminiszterhez).<sup>10</sup>

Ugyancsak Budapest főváros 1882-ben a Szent István szoborra 25.000 forintot megszavazván: ez ügyet most annak megemlékezésével, hogy a tőke 62.000 forint-ra szaporodott, újból szóba hozza és a vezetésre a miniszterelnököt és a primást kéri fel.

Itt van elintézetlenül.<sup>11</sup>

1884-ben az állandó országház építése iránti törvényjavaslat tárgyalása alkalmával ez épület felavatása is kapcsolatba hozatott az ezredéves állami lét megünneplésével.<sup>12</sup>

1889-ben Beregvármegye indította meg újból a megünneplés időpontjának törvényhozási úton leendő megállapítása iránti agitációt, a miniszterelnökséghez részint a képviselőháztól, részint a belügyministeriumtól s egyes törvényhatóságoktól 38 megyei 11 városi pártoló felirat érkezett.<sup>13</sup>

Ugyancsak 1889-ben mutatta be<sup>14</sup> Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Galgóczy javaslatát (:Emlékkönyvtár; kiállítás; országlakosok teljes névjegyzéke; nemességadományozás; nevelésre alapítványok.)

1890-ben Thaly felszólalására gróf Szapáry miniszterelnök kijelentette, hogy a kormány foglalkozik az ügygel.<sup>15</sup>

A ministertanács az 1895, majd az 1896. évet állapította meg a megünneplés idejéül.<sup>16</sup>

1891-ben gróf Zichy Jenő világiállítás rendezését ajánlotta (áttétetett a kereskedelmi miniszterhez:)<sup>17</sup>

Ugyancsak 1891-ben a műbarátok köre is felajánlotta közreműködését (:köröztetett a vallás- s közoktatásügyi, a kereskedelmi és a pénzügyminiszter között:)<sup>18</sup>

A ministertanács a miniszterelnök vezetése alatt szűkebb miniszteri bizottságot küldött ki, melynek tagjai voltak a kereskedelmi, a pénzügyi- és a vallásügyi miniszterek; utóbb meghivatott a horvát-szlavón-dalmát miniszter is.<sup>19</sup> – Ezen szűkebb bizottság elé a kereskedelmi miniszter a következő programot mutatta be:<sup>20</sup>

I. Ünnepségek főnapjainak meghatározása.

II. Országgyűlés együttes ülése (azután: Pantheonra nézve törvényjavaslat és állami alapítványok közoktatás, művészet, kereskedelem, ipar, gazdaság, katonai intézetek részére:)

III. Törvényhatósági közgyűlések

IV. Kormány teendői:

- a/ Kiállítás
- b/ Pantheon
- c/ 2 Dunahíd
- d/ Országház
- e/ Történelmi felvonulás

V. Társadalom, főváros, akadémia.

VI. Képzőművészet.

VII. Egyetemi ifjúság.

VIII. Regatta, udv. fogadás

IX. Országgyűlés:

- Tedeum
- Mátyástemplom
- Korona

X. Horvátország

XI. Vallásfelekezetek által tartandó ünnepélyes isteni tiszteletek

Modus procedendire nézve:

1./ a miniszteri bizottság állandó

2./ sürgős teendők:

- a/ kormány programjának közzététele,
- b/ kiállítás iránt törvényjavaslat előterjesztése,
- c/ költségek megállapítása.

A kiállításra vonatkozólag megalkotott az 1892:II. és 1893:III. t.c.z.<sup>21</sup>

Ennek tárgyalása alkalmával a miniszterelnök úr azt ígérte, hogy az ezredév megünneplésére vonatkozó előterjesztését az 1894. évi költségvetés bemutatásakor fogja megtenni.<sup>22</sup>

A fentebbiekben közlött tárgyalások során felmerült, valamint a f. évi február 4. s 6-iki képviselőházi és február 14-én tartott főrendiházi ülésben szóba hozott javaslatok<sup>23</sup> a következőkben vannak összeállítva:

B./

*I. Előkészítés*

Programm megállapítás.

Kormány.

Bizottság kiküldése

Tagjai:

Törvényhozó testület

Törvényhatóságok (:Budapest):  
 Helyhatóságok  
 Tudomány  
 Irodalom  
 Művészet  
 Sajtó képviselőiből  
 Első teendő a program és a költségek megállapítása.

## II. Építkezések

Királyi palota  
 (:tervek, rajzok, főszminta kiállításba:)<sup>24</sup>  
 Új állandó országház.<sup>25</sup>  
 Pantheon.<sup>26</sup>  
 Templomok:  
 Mátyás templom<sup>27</sup>  
 Lipótvárosi bazilika<sup>28</sup>  
 IV.ik Béla temploma<sup>29</sup>  
 Kassai dóm<sup>30</sup>  
 Pusztaszeri kápolna.<sup>31</sup>  
 Tanintézetek:  
 Budapesti új közp. egyetem<sup>32</sup>  
 A 3<sup>ik</sup> egyetem<sup>33</sup>  
 Debreczeni ref. egyetem (Göndöcs)<sup>34</sup>  
 Szamosújvári főgymnásium  
 (200.000 ft alapítvány van)<sup>35</sup>  
 Rudolfinum (?)<sup>36</sup>  
 1000 kisedővoda (:Ugron:)<sup>37</sup>  
 100 iskola (:Prónay:)<sup>38</sup>

## Culturális intézetek

Új muzeum<sup>39</sup>  
 Műcsarnok<sup>40</sup>  
 Iparművészeti muzeum<sup>41</sup>  
 4<sup>ik</sup> színház<sup>42</sup>  
 Új nemzeti színház<sup>43</sup>  
 Humanitárius intézetek:<sup>44</sup>  
 Orsz. árvaház  
 Orsz. lelenczház  
 Bölcsöde, menhely  
 Kórházak  
 Tébolydák  
 Elnyomorodott munkások menháza  
 Pasteur-intézet

## Katonai intézetek

(:Ludovika–Akademia)<sup>45</sup>  
 Új Magyar kat. intézet a Székelyföldön  
 (Baross)<sup>46</sup>  
 Magyar Katonatiszt képző intézet (Prónay)<sup>47</sup>  
 Fegyvergyár<sup>48</sup>

## Ezekon kívül Budapesten

2 új dunai híd<sup>49</sup>  
 4 új dunai híd<sup>50</sup>  
 Új körút Buda és Pest egybekötésével<sup>51</sup>  
 Vízvezeték  
 Csatornázás  
 Villanyvilágítás  
 Új városháza<sup>52</sup>

## Igazságügyi építkezés

Kir. Curia<sup>53</sup>

Vaskapu (?)<sup>54</sup>

Mausoleum (?) (:talán a Pantheont értette:)<sup>55</sup>

Ministerelnöki palota II-ik emeletének kiépítése<sup>56</sup>

*Irók és művészek menedékháza*<sup>57</sup>

*Rákóczy muzeum Munkácson*<sup>58</sup>

## III. Emlékszobrok

Andrássy szobor<sup>59</sup>

Árpád-szobor<sup>60</sup>

## Hét emlékszobor:

(:1. Munkács, 2. Zoborhegy Nyitránál,  
 3. Pannonhalma, 4. Zimony, 5. Pozsony,  
 6. Erdély (Koloszvár vagy Dés), 7. Pusztaszer:)<sup>61</sup>

Szabadságszobor (Budapest főváros kezdeményezése)<sup>62</sup>

Szent István szobor (Budapestnél van erre 62.000 ft)<sup>63</sup>

Király és királyné mellszobra miniszterelnöki palota dísztermébe<sup>64</sup>

## IV. Festőművészet

Munkácsy „Honfoglalás”<sup>65</sup>

Az 1848 és 1867 évben kinevezett felelős magyar kormányok összképe

Magyar miniszterelnökök arcképei<sup>66</sup>

*további:*<sup>67</sup>

*magy. delegatio  
 országos ülés diplomatia  
 felkérendő, hogy [az] udvar  
 [legyen] Bpsten  
 új termék felav[atása]  
 társadalmi ünnepek  
 felava[tás] Mátyás templom  
 hidak  
 Kuria  
 iparmuzeum  
 vaskapu  
 megnyit [ás] tébolyda  
 lelenczháztelepek  
 Koronakiállítás*

## II. Szoborleleplezés

*Árpád az ország különböző helyein*

*Szt. István Székesfehérvár*

*Mátyás Kolozsvár*

*M. Terézia Pozsony*

*Szabadság Bpsten*

## III. Különböző alapítványok

*állami tisztviselők*

*honvéd tiszti árvák*

*új színház*

*kórház*

*tébolyda*

*lelenczházak]*

*Székelyf[öldön] új katonai*

*int[ézet]*

*Magyarország műtörténelmének és tudom[ányának]... megírása*

## V. Intézmények

Polgári törvénykönyv<sup>68</sup>

Telepítési törvény és bank

(évenként 1000 család telepítésével)<sup>69</sup>

Választói jogosultság kiterjesztése<sup>70</sup>

Zsidók recepciója<sup>71</sup>

Hús fogyasztási adó eltörlése.

Só árának leszállítása.<sup>72</sup>

Az ország összes lakosainak nemesség adományozása.<sup>73</sup>

*Alapítványok*<sup>74</sup>

Közoktatási célokra

Művészeti célokra

Kereskedelmi célokra

Ipari célokra

Gazdasági célokra  
Katonai célokra

*Magyar udvartartás*<sup>75</sup>  
*Alsóbb népoktatás fejlesztése*  
*Szállítási díjak reformja*  
*A nő a tisztességes foglalkozások te-*  
*rén*<sup>76</sup>  
*Gyakorlati szak munkák kérdése*  
*Népmagyarosítások*  
*Milleniumi levélbélyegek*  
*Néptanítókeri*<sup>77</sup>

#### VI. Meghívások

Külföldi fejedelmek  
Magyar törvényhozás hívja meg azon nemzetek  
képviselőit, melyek a honalapításkor már álla-  
milag szervezve voltak (Eötvös)<sup>78</sup>  
Diplomatiái testület meghívása  
Külállamok meghívása  
*Congressus az általános lefegyverzés*  
*érdekében*<sup>79</sup>

#### VII. Ünnepek

Országgyűlés együttes ülése.  
Képviselőház külön ülésben tárgyalja a Pan-  
theonra és állami alapítványokra vonatkozó tör-  
vényjavaslatokat.  
Hódoló felvonulás a királyhoz.  
Törvényszentesítés.  
Udvari fogadás, estély stb.  
Korona, Szent jobb kitétele<sup>80</sup>  
Rákóczy hamainak hazaszállítása (G)<sup>81</sup>  
Egyházi ünnepek.  
Mátyás templom.  
Bazilika stb. felavatás.  
Itt és országszerte Te Deumok és minden fele-  
kezetnél ünnepélyes isteni tiszteletek.  
Egyetemi ünnepély.  
Egyetemi ifjusági ünnepély  
Akadémia ülése.  
Történelmi társulat  
Kultúregyletek ülése  
Katonai díszszemle a Rákócson<sup>82</sup>  
Pusztaszeren országgyűlés.<sup>83</sup>  
Munkácson külön országos ünnepély.<sup>84</sup>  
Törvényhatóságok ünnepélyes közgyűlései.<sup>85</sup>  
Vaskapunál külön országos ünnepély.<sup>86</sup>

#### Látványosságok<sup>87</sup>

Színházak  
Hangversenyek  
Dalárda versenyek  
Történelmi felvonulás  
Carroussel  
Lóverseny  
Regatta  
Athletikai s egyéb sport mulatságok  
Népünnepek  
Vérmezőn haza oltárának felállítására stb.<sup>88</sup>

#### VIII. Irodalom

Akadémiai kiadványok<sup>89</sup>  
Történelmi emlékkönyvtár  
Földrajzi emlékkönyvtár  
Statistikai emlékkönyvtár<sup>90</sup>  
Törvényhatósági monographiák<sup>91</sup>

b./

Az előző javaslatok közül talán a követke-  
zők volnának a proram megállapítása alkal-  
mával figyelembe és számításba vehetők:

I. A programot fővonalaiiban a minis-  
tertanács állapítja meg.

Ennek alapját azon tervezetek képezhetnék,  
melyeket az egyes minisiter urak saját tárczá-  
jukra nézve külön külön bemutatni fognak.

A költségek kiszámítása csak ez alapon fog  
megtörténni.

A kormány program megvitatására bizott-  
ság alakíttatik, melynek tagjai a törvényhozás,  
a törvényhatóságok, helyhatóságok és a tudo-  
mány, irodalom, művészet és sajtó képviselői-  
ből alakíttatnék.

Ezen nagy bizottság kebeléből egy szű-  
kebb körű végrehajtó bizottság küldetnek ki.

II. A királyi palota épülhet, de el nem ké-  
szülhet. — A nagy terem kibővítése azonban  
akkorra be lesz fejezve.

Az új állandó országház annyira elkészül,  
hoy a kupolateremben az ünnepélyes együt-  
tes ülés abban meg lesz tartható.

A Pantheon építését az 1896-ban tartan-  
dó díszülés fogja elhatározhatni.

A Mátyás templom és Lipótvárosi basilika  
fel lesz avatható, de I<sup>VIK</sup> Béla templomának  
restaurálására már nincs idő.

A kassai dóm talán szintén elkészülhet  
(?:)<sup>92</sup> a pusztaszeri kápolna iránti tárgyalások-  
ról itt nincs adat.

A tanintézetekre, a culturalis, humanita-  
rius és katonai intézetekre stb. építkezésekre  
nézve az illető szakminisiter urak állásfoglalá-  
sa szükséges.

III. Az emlékszobrok közül talán<sup>93</sup> elké-  
szülhet grf. Andrásy szobra, bár ez is alig,  
mert csak az év végén jár le a pályázat; még ha  
kedvező lesz is annak eredménye, kell még  
4-5 év, mikorra a szobor le fog leplezethetni.

A szabadságszobor pályázat eddig ered-  
ménytelen volt, nincs kilátás, hogy az akkorra  
elkészülhessen.

Lehető azonban Ő Felsegeik kisebb méretű  
márvány vagy akár ércszobrait is elkészíttet-  
ni a minisiterelnöki palota díszének emelésére,  
és a szobrászat támogatására.

IV. Munkácsy „Honfoglalás» képe talán<sup>94</sup>  
el fog készülni. Megrendelhetők lennének és  
el is készülnének az 1848 és 1867 évben  
kinevezett magyar kormányok összképei, vala-  
mint az alkotmányos minisiterelnökök arc-  
képei.

V. Az intézményekről szóló rész figyelmen  
kívül marad, — de az állami alapítványok kér-  
dése, azon szempontból, hogy majdan mily  
előterjesztés tétessék az 1896 évi országgyűlés  
elé, az illető szakminisiter urnak megfontolása  
alá volna bocsájtandó.

VI. Arra nézve, hogy az ezredéves ünnepély-  
re a külföld meghívása mikor és miként tör-  
ténjen az Ő Felsege személye körüli minisiter  
úr a közös külügyminisiterrel való tárgyalás  
alapján lesz hivatva javaslatot tenni.

VII. Az ünnepélyek közül ez idő szerint  
a kormány programjába csak azok volnának

fölveendők, a melyek közjogi jelentőséggel bírnak;

nevezetesen,  
a törvényhozó testület együttes ülése az új országházban (ministerelnök és ház-elnökök beszédei);

a képviselőház ülése, melyben a Pantheon, Árpád-szobor, alapítványok stb. iránt határoz; felvonulás Ő Felségéhez, törvényszentesítés; isteni tiszteletek; templomfelavatás; korona közszemlére tétele.

A látványosságokra s egyéb ünnepekre nézve a műbarátok köre szolgáltatathatna majdan programjavaslatot. (előre megállapított költségkereten belül:)

### Második munkálat

#### Program-vázlat a Millenium megünnepléséhez

Az ország általános közérzlete kívánja, hogy ezredik évfordulója annak a nagy fontosságú történelmi eseménynek, midőn őseink megszállták és elfoglalták azt a hazát, melyen Európában államot alapítottak s melyet annyi viszontagság daczára, mai napig megtartottak, — az esemény nagy fontosságához méltóan megünnepelessék.

A hírlapokban már 1875-ben megindult az ez iránti mozgalom; 1878-ban a magyar történelmi társulat is felkarolta az eszmét, a minek következtében Hegedüs Sándornak interpellációja folytán 1882-ben az ügy az országgyűlés elé is került. Trefort Ágoston akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1882. évi október hó 14<sup>én</sup> tartott ministertanácsból nyert felhatalmazás alapján bejelentette a képviselőháznak, hogy a kormány az ügygel foglalkozik és a magyar tudományos akademiát kérte fel, a honalapítás évének tudományos alapon való meghatározására.

Az akadémia a 888-900. évek közötti 12 évet jelölte meg.

Egyidejűleg a törvényhatóságok kebelében is megindult a honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplése iránti agitáció, s a törvényhatóságok egymásután felírták részint az országgyűléshez, részint a kormányhoz.

Göndöcs Benedek, békés-gyulai apátplebános 1882-ben emlékiratot nyújtott be Pusztaszeren emlékképnek és a Gellérthegy Pantheon építése iránt.

Ez eszmét számosabb törvényhatóság is pártolta.

Göndöcs javaslatát 1893-ban is megújította.

Budapest főváros 1882. évben a szabadságszobor ügyét hozta a milleniummal kapcsolatba, s egyúttal a Szent István szoborra 25.000 forintot adományozott.

1893-ban jelentette, hogy a Szent István-szoboralap már 62.000 frtra szaporodott s e szobor ügyének vezetésére a miniszterelnököt és a primást kérte fel.

1884-ben az állandó országház építése iránti törvényjavaslat tárgyalásánál szóba került,

hogy az épület felavatása hozzászék kapcsolatba az ezredéves állami lét megünneplésével.

A millenium megünneplésére nézve egyébiránt akkortájtban nem törtévént határozott lépés, a törvényhatóságok kebelében Beregvármegye kezdeményezése folytán 1889-ben újabban megindult a mozgalom.

1890. évben Thaly Kálmán felszólalására a kormány újabban is kijelentette, hogy az ügygel foglalkozik, s a ministertanács az 1895. évet, később pedig az 1896-ik évet alapította meg a megünneplés idejéül.

1891-ben a műbarátok köre is felajánlotta közreműködését; másfelől a ministertanács saját kebeléből alkalmas bizottságot alakított, melynek tagjai voltak a miniszterelnök vezetése alatt a kereskedelmi, pénzügyi és vallás- és közoktatásügyi miniszterek. Utóbb e bizottságba a horvát-szlavon-dalmát miniszter is meghívott.

E bizottság elé a kereskedelmi miniszter programot is terjesztett, melyre nézve azonban megállapodás nem jött létre.

A kiállításról szóló törvényjavaslatnak tárgyalása alkalmával a miniszterelnök megígérte a képviselőháznak, hogy az ezredéves megünneplésére vonatkozó előterjesztését az 1894. évi költségvetés bemutatásakor fogja megtenni.

A pozitív intézkedések, melyek eddigéig a millenium megünneplése érdekében történtek, főleg a következők:

Az 1896. évi országos kiállításról szóló 1892-II. és 1893-III.t. cikkek megalkotása, a fővárosi két dunai híd építéséről alkotott törvény (:1893. XIV.t.c.z.);

az állandó országház építésének akképen intézése, hogy a millenaris díszülés a kupola alatti díszteremben lehetőleg megtartathassék, az igazságügyi palota építéséről szóló törvény meghozatala (:1893. XIII.t.c.z.);

az iparművészeti muzeum<sup>95</sup> építésének foganatba vétele.

Figyelembe véve egyfelől a különféle oldalról eddig a millenium megünneplésére nézve tett javaslatokat; másfelől szem előtt tartva a gyakorlati kivihetőség tekinteteit: a honfoglalás ezredévi fordulójának megünneplésére következő program-vázlat terjesztetik elő:

a honfoglalás ezredévi fordulójának megünneplésének leglényegesebb és legfontosabb mozzanatát, s egyszersmind az egész ünnepciklusnak központját képezné az az országos díszülés, melyet a millenium alkalmából a két házból egyesített országgyűlés az új parlamenti épület dísztermében tartana és a nemzetnek az országgyűlés útján hódolása Ő Felsége előtt.

Az országgyűlés díszülését megelőzné háláadó ünnepélyes isteni tisztelet.

Magának a díszülésnek tárgya volna:

a miniszterelnöknek és a két ház elnökeinek alkalmi beszéde,<sup>96</sup>

a millenium alkalmából alkotandó törvények javaslatainak megszavazása.

Ezt követné az országgyűlés ünnepi felvonulása a királyi palotába Ő Felségéhez. Ott hódolás a királynak.

Átnyújtása a megszavazott törvényjavaslatoknak legfeljebb szentesítés végett.<sup>97</sup>

Azoknak nyomban szentesítése.

A milleniumi főünnep egyéb mozzanatai lehetnének:

Estély az udvarnál.

A főváros kivilágítása és tüzijáték.

A törvényhatóságok felvonulása Ő Felsége előtt.

Fáklyásmenet.

A szent koronának közszelemlére kitétele.

Minthogy mindez egy napon nem történhetik meg, a több napra való mikénti beosztás annak idejében állapíttatnék meg.

Ez alkalomra meghívandók a közös miniszterek; az osztrák kormány, Austria törvényhozó testülete, külföldi hatalmak képviselői.

Oda kellend hatni, hogy ez alkalommal társadalmi ünnepélyek is rendeztesenek.

Minthogy minden valószínűség szerint a milleniumi ünnepe a vidék előkelőbbégei a fő- és székvárosba lesznek egybegyűlve, a millenium megünneplését a vidéken nem volna czélszerű ugyan arra az időre tenni. Ez tehát történhetnék a fő- és székvárosi főünnep oktavjában, a midőn országzserte: ünnepi hálaadó isteni tiszteletek rendeztetnének;

továbbá minden törvényhatóság díszközgyűlést tartana, egyéb lokális ünnepélyekkel (:kivilágítás, stb.):

A milleniumi országos ülésben alkotandó törvényjavaslatok:

Pantheon építéséről

Különféle országos alapítványokról:

közköztatási-,

művészeti-,

kereskedelmi-,

ipari-,

gazdasági és

katonai célokra,<sup>98</sup> továbbá

állami tisztviselők,

honvédtiszti árvák,

elnyomorodott munkások

menháza számára,

új színház építéséről

új museum építéséről,

új országos kórház építéséről,

új országos tébolyda építéséről,

lelenczházak építéséről,

új katonai intézetek felállításáról a Székelyföldön.

A millenniummal kapcsolatba hozandók:

az országos kiállítás,

az új országház felavatása

a díszülésnek ott megtartásával,

a Mátyás templom

Lipótvárosi bazilika

a budapesti két új dunai híd,

az igazságügyi palota,

az iparmuzeum felavatása:

továbbá

a vaskapu

országos tébolyda

lelenczháztelepek megnyitása

100 állami iskolának építése

2. nőgyógyászati kóroda  
szülészeti kóroda<sup>99</sup>

Továbbá következő szobrok leleplezése:

Árpád szobor az ország különböző városai-  
ban,<sup>100</sup>

Szent István szobor Sz.-Fehérvárott,

Mátyás szobor Kolozsvárt,

Mária Terézia szobor Pozsonyban,

a szabadságszobor Budapesten.

A most említett ünnepélyek a millenaris év folyamában az arra alkalmasnak találandó időpontokban tartatnának meg.

---

Ösztönzendő a tudományos akadémia s egyáltalában a tudományos körök,<sup>101</sup> továbbá a festő- és szoborművészek Magyarország kulturális történetének megírására; az ország történetére vonatkozó festő és szoborművek előállítására.

Ide sorozható Munkácsy-nak a honfoglalást ábrázoló műve.

Ő felségeiknek az új országházban felállítandó márványszobor csoportja.<sup>102</sup>

Modus procedendi

Mindenekelőtt a ministertanácsnak kellene megállapodnia arra nézve, hogy a fennebb előterjesztett program-vázlatból mi valósitandó meg, azután az egyes szakminister urak a saját ügykörükben teljesítendőkre nézve számíttassák ki a költségeket s tegyék meg a megvalósításra szükséges előintézkedéseket.

Midőn a kormány tájékozva lesz az általa kiállításba vett programnak pénzügyi oldalára nézve is, a program iránt előterjesztés teendő az országgyűlésnek, s ez alkalommal javaslatba hozható, hogy alakíttassék egy nagyobb bizottság, melynek tagjai volnának:

a kormány,

a törvényhozó testület,

Budapest főváros,

a törvényhatóságok,

a tudomány,

irodalom,

művészet,

sajtó képviselői; végre bevonható a

műbarátok köre s egyéb társadalmi tényező is a különféle ünnepélyek rendezése szempontjából (:lóverseny, regatta, tornász, dalárda stb. verseny; egyetemi ifjúság részvétele stb.):  
Budapest, 1893. évi július hó 12-én

Harmadik munkálat

Programm-Tervezet

a magyar állam ezredéves fennállásának

megünneplésére

---

Irányelvek

(:Az 1893. február 4-iki nyilatkozat alapján:)

A magyar állam ezredéves fennállásának megünneplése alkalmával ezredéves történelmünk minden nevezetesebb momentumára jusszon kifejezésre.

Legyen feltüntetve:

köz- és társadalmi életünk,



művészi alkotásaink,  
tudományunk,  
irodalmunk.

Ez az ünnep hasson ki a jövőre is, a súly ne a látványosságokra, hanem maradandó alkotásokra fektettség.

Az legyen ünnepe:

ne egy pártnak,  
ne egy osztálynak,  
ne egy helynek,  
hanem  
minden pártnak,  
minden osztálynak, (:minden felekezetnek);  
(:minden nemzetiségnek);  
az egész országnak,  
az egész nemzetnek.

A történeti szempont érvényesítése végett minden századnak egy kiváló egyénisége, vagy eseménye választatván ki, annak megünneplése – mindig kapcsolatban a honalapítással és ezredéves fennállással – az ország különböző vidékén emlék leleplezés, vagy alapkövétel által történnek.

A történetileg, közjogilag és nemzetközi jog szempontjából legfontosabb események emlékének felújításánál Ő Felsege jelenlétére kell számítani, (:Munkács, Budapest, Pozsony, Vaskapu, Fiume:).

A többi ünnepeleknél egy-egy főherceg, valamint a ministerium legalább egy tagjának jelenléte szükséges.

Kívánatos, hogy azon főhercegeknek, kik a magyar főrendiház tagjai, kivétel nélkül jusson szerep.

A *külföld* meghívásánál az illető ünnep jelentőségéhez és természetéhez képest más-más szak- és érdekkörök vonandók be; más helyre, más időben, más körök, például a Vaskapuhoz – a budapesti kiállítás megtekintésével – külföldi fejedelmek, hajózási, vasúti, közlekedési vállalatok képviselői; Fiuméba a hadi és kereskedelmi tengerészeti képviselői; a Szent István napi egyházi ünnephez a római és görög katolikus egyház (:pápa, olasz, német, lengyel stb. püspökségek) küldöttei; székelyföldi katonai intézet alapkövételéhez katonai képviselők; igazságügyi palota felavatásához jogász körök; kassai dóm felavatásához művészek, építészek; visegrádi lakodalmi ünnephez bosnyákok; zimonyi Hunyadi-emlék, dunántúli Zrínyi emlékhöz horvátok, szlavónok, szerbek, bolgárok stb.; egyetem alapkövételéhez egyetemek, tudósok, egyetemi ifjúság; Pozsonyba a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok hatóságai, népének képviselői; Tinódi emlékezetének ünnepléséhez szépirodalom és zeneművészet képviselői, stb. stb.

#### X. század Árpád. Munkács

Mihelyt a bemutatott (:a ministertanács által elfogadott, Ő Felsege által jóváhagyott): program a törvényhozó testület helyeslését megnyeri:

a kormány hét magyar szobrást megbíz, hogy Árpádnak és hat vezértársának lovas

szobrást mintázza; (:elkészülhet 1894 tavaszára:)

az elfogadott mintákhoz képest azok ércbe öntése, hét különböző gyárban megrendeltetik; (:elkészülhet 1895-ben:)

1896 tavaszán a hét szobor Munkács közepén alkalmas, kiemelkedő helyen csoportosan felállítatik.

A leleplezés 1896 április végén vagy május legelejeén megtörténik.

Ez lenne az ezred év megünneplésének legelső momentum a tisztán hazai erővel, kizárólag magyar motívumokkal.

A leleplezés Ő Felsege mint az Árpádok utóda jelenlétében történne, ki egész magyar udvartartásával jelenne meg.

A törvényhozás 108 tagú (:a 108 nemzetiség emlékére:) küldöttséggel képviseltetné magát (:36 főrend, 72 orsz. képviselő:)

A kormány minden tagja részt venne.

A törvényhatóságok 7-7 tagot küldenének; – ezek hódoló díszmenete Ő Felsege elé.

Meghívandók azon családok képviselői, melyek hazai hagyomány szerint a vezérektől származnak. (:p. a Huba nemzetségéből származó Szemerék stb.:)

Ez alkalommal, kapcsolatosan a gör. katolikusok, ruthének egyházi vagy culturalis ünnepeket ülhethének, vagy intézményt létesíthetnének.

Pusztaszeren emlék kápolna építése, Nyitránál a Zobor hegyen honfoglalási emlék állítása, Pannonhalmán is honfoglalási emlék állítása stb.

Munkácson még Rákóczy muzeum alakítása itt az illető törvényhatóságok, szervezetek, társadalmi, tudományos körök s egyetek rendelkezési körébe utasítandók.

#### XI. század Szent István. Budapest

Budapest főváros által kezdeményezett, a ministerelnök, a hercegrímás és a vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetése alatt eszközölt gyűjtésből alkotandó és Budavárban a Halászbástyán felállítandó Szent István szobor talapzata elkészülhetvén: a szobor főszmíntája 1896 augusztus 20-án a Szent Istvánnapi körmenet alkalmával lelepleztetik.

Ő Felsege, az uralkodó család és a kormány mentül több tagjának jelenlétében; – Szent István rend nagy- közép- és kiskeresztesei a rend öltözetében (:külföldiek bevonása:) venni részt.

A hercegrímás és lehetőleg az egész róm. kath. és gör. kath. püspöki kar részvételével;

A római szent szék külön képviselőt küldhetne; meg kellene hívni mind azon róm. és gör. kath. egyházmegegyek képviselőit, melyek valamikor magyar egyházi fennhatóság alatt állottak.

Meg lehetne hívni azon külföldi róm. és gör. kath. püspökségek és érsekségek, esetleg szervezetek képviselőit, melyekkel a századok folyamán Magyarország közelebbi összeköttetésben, érintkezésben volt; vagy a mely egyházi hatóságoknak elődei Magyarországgal külö-

nősebben foglalkoztak, történetére vonatkozó fontos feljegyzéseket tettek.

Az egész ünnepélynek eminenter katolikus egyházi jellege mellett, a leleplezés alkalmával mondandó beszédekben az államszervezés, alkotmány- és közjogi jelentősége lenne kidomborítandó.

A megjelent külföldi papok emlékül az ezredévre vonatkozó feliratokkal ellátott arany- ezüst kereszteteket kaphatnának.

#### XI.század Szent István (:Székesfehérvár: (:Esztergom:)

1896 augusztus 15-én, mint Szent István koronázásának és halálának évfordulóján, módjában állana egyik másik vidéki városnak is Szent-István szobor leleplezési ünnepélyt rendezni, mely alkalommal az egyházi szertartás mellett a honalapítás és Szent István államszervezése volnának kapcsolatba hozandók.

Az ünnepély rendezése az illető törvényhatóságok és az ottani társadalom feladatát kell, hogy képezze.

A kormányt egyik tagja képviselhetné, ki ez alkalommal egy kisdudóvodát, iskolát, kórházat stb. avathatna fel.

#### XII.század Kálmán (Budapest. Curia épület)<sup>103</sup>

A törvényeknek Kálmán király idejében magyar nyelven alkotása, azoknak a korhoz képest felvilágosodott szelleme – legalkalmasabbnak mutatja egy oly intézmény létesítését, melynél a kormányt az igazságügyminister képviselhetné.

Lehetne p.<sup>104</sup> ez alkalmat összekötni a kir. Curia épületének felavatásával.

Ennek szeptemberben kellene történni.<sup>105</sup> Védnökül egy főherczeg vehetne részt. Meghívhatók lennének a bírói, közjegyzői, ügyvédi, általában a jogász körök képviselői, úgy a hazából, mint különösen Horvát-Szlávonországból és a külföldről is.

A beszédekben a jogfejlődés a honalapítástól Kálmánig, és Kálmán királytól a mai időkig alkalmul szolgálhatna az e téren kifejtett tevékenység méltatására.

#### XIII.század Aranybulla és a tatárjárás utáni újraéledés<sup>106</sup>

II. Endre király aranybullájának kiállítás helye ismeretlen. Szatmár-Németit azért lehetne e század megünneplésénél kijelölni, mert az szintén II<sup>ik</sup> Endrétől nyerte szabad királyi várossá emelését.

Lehetne valami igazságügyi, például női javító intézet vagy culturalis-czélokra szolgáló épület alapkövét letenni.

Egy főherczeg védnöksége mellett az igazságügyminister és jogászok, a 11 kir. tábla elnökének, a törvényszékek stb. stb. képviselőinek részvételével.

Kapcsolatban a budapesti kir. Curia épület felavatásával, – esetleg a külföldi vendégek utaztatásával, kiknek ez alkalommal meg lehetne mutatni valamelyik a mai kor magaslatán álló fey- vagy fogházat.

#### XIV.század Nagy Lajos Visegrád

1896 június 20<sup>án</sup> lesz 543 éve, hogy Nagy Lajos király Visegrádon nőül vette Erzsébetet, István bosnya bán lányát.<sup>107</sup>

A belügyminister egy alkalmas középületet, esetleg Ő Felségének felajánlandó vadászlatot avathatna fel.

A magyar és bosnyák összeköttetések dicsőítése, kapcsolatba hozva a honalapítást Nagy Lajos korával, s ezt a XIX. századdal képezni tárgyát az ünneplésnek.

Meghívandók lennének a bosnyák – herczegovinai ügyeket vezető központi és helyi hatóságok, bosnyák csapatok, ottani társadalom s nép képviselői.

Emlékül a honalapításra, százados fejlődésre, magyar – bosnyák összeköttetésre vonatkozó ábrázolásokkal s feliratokkal ellátott karkok s egyéb díszfegyverek, néhány paizs stb. lenne vendégek között kiosztható.

A galvanoplastikai úton előállítható ez emléktárgyak a magyar műipar termékei lennének.<sup>108</sup>

A romok némileg restaurálhatók lennének. Lenelcház jó volna a fő- és székváros közepében.

#### XV.század Hunyadi János (:Zimony:)

##### Mátyás király (:Kolozsvár:)

Hunyadi János halála helyén<sup>109</sup> Zimonynál emlékoszlopot lehetne leleplezni.

Mint a kereszténységnek az ozman hatalom ellen kifejtett küzdelmének megünneplése, horvát-szlávon néptől is támogatást nyerhetne. A szerbek és oláhok is csatlakozhatnának.

Az Ő Felsége jelenlétében tartandó leleplezésnél a magyar kormány mellett a horvát-szlávon-dalmát bánnak és általában a társországok politikai és egyházi képviselőinek is méltó szerep jutna.

Karlóczán rendezhetne a patriarcha gör. kel. szerb egyházi ünnepet; hazafias tendenciával.

Mátyás király szobrának leleplezése ünnepélyének rendezése Kolozsvár sz. kir. város törvényhatóságának és a Királyháznak túli társadalomnak feladatát képezi.

Össze kellene azonban kapcsolni a Székelyföldön felállítandó katonai intézet alapkövetelével, melynél az ezredévi állami fenállás ünneplése nyerne kifejezést.

Az alapkövetelnél a honvédfőparancsnok és a honvédelmi minster vinnék a főszerepet.

A katonai intézet felállítására kiszemelt helyen nagy honvéd sáfortábor alakítandó; az egész országból lehető sok gyalog honvéd és honvéd huszár gyűjtendő együvé.

Kisebb csapatok a múlt századok katonai egyenruhájában jelenhetnének meg.

Meghívandó lenne a közös hadügyminister, a közös hadsereg tábornoki s tiszti kara, az Ő Felségénél accreditált külképviseletek katonai attachéi, a külföldi külön katonai képviselői, a már fenálló katonai és honvédségi tanintézetek parancsnoksága, tanári kara, esetleg ifjúsága.

---

Erdélyben Szamosújvárott ez időben lenne a 200.000 forintos alapítványból épülő főgymnasium felavatandó.

#### XVI.század Reformatio (Debreczen)

A harmadik egyetem alapkövetétele (:Debreczenben vagy Pozsonyban, vagy Szegeden vagy ?)

Egy főherceg védnöksége mellett a vallás- és közoktatási miniszter által.

Meghívandók: a 2 magyar és a zágrábi egyetem,

a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok egyetemei, (úgy a tanári kar, mint az ifjúság:) és

azon külföldi<sup>110</sup> egyetemek képviselői, a mely egyetemekre a múlt századokban ifjaink jártak, és a melyeket ez idő szerint sűrűbben látogatnak

valamint egyéb tudományos és irodalmi intézetek és társulatok.

Ezzel kapcsolatban, a tudomány ünneplése mellett lehetne egy szép irodalmi és zeneművészeti ünnepélyt rendezni p. Tinódi Sebestyennek állítandó emlékkő leleplezésével, mely alkalmul szolgálna a magyar költészet és zene fejlődésének ismertetésére.

Erre az alkalomra úgy a haza, mint a külföld zene világa lenne összegyűjthető.

#### XVII.század Gr.Zrinyi Miklós a költő

(:Csáktornya. Dunántúl. Pannonia:)

Magyar – horvát barátság és összetartozandóság.

Egy főherceg jelenlétében irodalmi és hazafias ünnepély, melynél a magyar kormány mellett a horvát-szlavón-dalmát bánok és miniszterek is közre kellene működnie.

Meghívandók azon különösen keleti keresztény népek képviselői, kikkel együtt küzdött a magyar a török ellen; p. szerbek, románok, bolgárok stb.

Egy maradandó nemzetgazdasági alkotással a földművelési miniszter is tért foglalhatna.

#### XVII.század Mária Terézia (:Pozsony:)

Habár a közel Bécsben felállított óriási méretű Mária Terézia szoborcsoport mellett a Pozsonyban felállítható emlék igen szegényes lesz: mégis Mária Teréziát helyesen csak Pozsonyban lehet ünnepelni. De maga a szobor alig ha fog elkészülhetni, – és így itt is csak alapkövetételeire kellend szorítkozni.

Az ünnepély 1896 sept. 11-én, a híres országgyűlés évfordulója napján lenne tartandó.

Ő Felsége és az uralkodó család jelenlétében, mint par excellence loyális ünnep, az egész kormány részvételével kellene megtartatnia; a főrendezés az Ő Felsége személye körüli miniszter hatáskörébe lenne utalandó.

#### XIX.század Gr.Széchényi István (:Vaskapu, Fiume:)

A XIX. század haladását legméltóbban a Vaskapunál és Fiumében lehet és kell, összekötésben az ezredéves államlét ünneplésével – kifejezésre juttatni.

Mindkét helyütt az ünnep rendezése és a fővezetés a kereskedelmi miniszter ügykörébe tartozik.

Mindkét helyen Ő Felsége és magyar udvara jelenlétében, s lehetőleg az egész kormány részvételével tartandó meg az ünnepség.

A közös külügyminiszter feladatát képezné, Ada Kaleh ügyét addig tisztázni, hogy Ő Felsége ne csak Orsován és hajón, monitorok által környezve, hanem hazánk végpontját és délkeleti őrszemét képező eme szigeten vendéghesse meg a Vaskapuhoz meghívandó vendégeit.

Itt volna leginkább helyén a fő és székváros után, hogy a külállamok (:különösen a Duna mentén fekvő országok) uralkodói megvendégtessenek. Mindenben és mindenkor vonatkozásban az ezredéves állami fenállásra.

Ezen nemzetközi jelentőségű ünnepen, természetesen a közös miniszterek, az osztrák kormány és az Ő Felségénél accredítált diplomatai testület tagjai, nem különben a meghívandó egyes államok speciális küldöttei is részt vennének. Meghívandók lennének még különösen a hazai és külföldi vasúti és hajózási vállalatok, intézetek stb. képviselői.

Fiumében a magyar tengerpart nyer jelentőséget.

Ő Felsége az új kormányzói palotában is megjelennek, fogadná a tengeri hatalmak üdvözlését, magyar államának ezredéves fennállása alkalmából.

A közös miniszterek, különösen a haditengerészet főnöke, valamint a közös tengeri hajóraj, nem különben a külállamok tengeri hadereje meghívhatnának.

Esetleg Ő Felsége jelenlétében egy addig elkészülő tengeri hajó „Árpád” névre kereszteltetethetnék.

#### Időbeosztás

1896 május – október

#### Májusban:

Munkácson: Árpád és vezértársainak szobrai lelepleztetnek.

Budapesten: Törvényhozó testület megalkotja az ezredévi állami fenállás emlékére vonatkozó törvényeket; (Pantheon, egyetem, katonai intézet a Székely földön, színház, muzeum, alapítványok stb.)

Hódoló felvonulás Ő Felségéhez.

Ő Felsége az említett törvényeket szentesíti.

Tedeum Mátyás templomában.

Ő Felsége trónbeszédet tart az új országházban, ennek ezzel felavatása.

Ülésszak bekeresztése.

Orsz. kiállítás megnyitása.

Udvari ünnepélyek

Történelmi felvonulás

Szini előadások

Carroussel stb.

Tudományos, irodalmi intézetek ünnepélyes közgyűlései jutalomosztással.

Új dunai hidak megnyitása.

Lóversenyek.

## Juniusban:

Budapest:<sup>111</sup>: (:8-ika körül, előtt s után:)

Szent István koronájának közszemlére kitétele.

Iparmúzeum felavatása.

Vízi sport (regatta stb. nemzetközi:) nagy pályadíjakkal, – pénzen kívül az ezredévi államlétre vonatkozó műbcsű emléktárgyakkal.

Visegrádon (20:) Nagy Lajos király és Bosnyák Erzsébet egybekelése évfordulóján magyar-bosnyák ünnep.

## Juliusban:

Debreczenben vagy máshol: új egyetem alapkövének letétele.

Meghívott vendégek emlékül: tudományos, képes kiadványok, régi nyomtatványok facsimilei, az ezredévre vonatkozó műipari készítményeket kapnak küldő intézeteik gyűjteményei részére.

Csáktornyan, vagy másutt a dunántúli vármegyékben irodalmi ünnep (:Zrinyi Miklós:), (:Tinódi Sebestyén:)

Kassán megtörténhetnék a dóm felavatása.

Erre a murgészek, építészek, technikusok, archeológusok lennének külföldről is meghívandók.

Ha Ő Felsege is elmenne, egybe lehetne ezt kötni egy több napra vagy hétre terjedő kirándulással a Tátrába.

Lomnicztelepen nagy nemzetközi lóverseny tartathatnék, milleniumra vonatkozó értékes műbcsű pályadíjakkal.

## Augusztusban:

Székely földön katonai intézet alapkö letétele.

Kolozsvárt: Mátyás-szobor leleplezése.

Szamosújvárott: főgymnasium felavatása.

Székesfehérvárott

Esztergomban (:aug.15-én:)

Szent István szobor leleplezés.

Budapest Szent István ünneplés,

Lipótvárosi basilika felavatása

Lóversenyek (:nagy pénzdíjakon kívül emléktárgyakkal:)

Kiállítási ünnepélyek

## Szeptemberben:

Pozsonyban: Mária Terézia-szobor leleplezés.

Zimonyban: Hunyadi János-emlékő leleplezés.

(:Karlócán gör. kel. szerb egyházi ünnep.)

Orsován: Vaskapui munkálatok valamely részének befejezése.

Fiumében: Árpád hajó keresztelés,

Szatmár Németiben: Aranybulla ünneplés,<sup>112</sup>

Budapest: Igazságügyi palota felavatása.

Októberben:<sup>113</sup>

Budapest: delegatiók.

Szabadságszobor alapköletétel,<sup>114</sup>

Országos árvaház alapköletétele.

Orsz. kórház alapkö letétele.

Menhely és egyéb kulturális intézetek helyeinek kijelölése.

Katonai díszszemle Rákoson.

Kultüregyletek közgyűlése

Nőgyógyászati kóroda alapköletétele.

JEGYZETEK  
a dokumentumokhoz

1. (Pesti Napló 1875) Budapest, aug. 19. PN 1875.VIII.20. /Reggeli kiadás/ A Szent István napi vezércikk a teutoburgi csata emlékművének elkészülte alkalmából sürgeti a magyar nemzeti emlékmű létesítését, Árpádot Hermannhoz, Szent Istvánt Nagy Károlyhoz hasonlítva.

2. (Századok 1878) BOTKA T.: Millenarium vagyis a magyar államiság ezeréves fordulója 884-től 1884-ig. Sz 1878/1, 46–67; 1878/2, 149–168; 1878/3, 245–266; 1878/4, 326–346; 1878/6, 533–551. A hosszú történelmi tanulmánynak egyetlen saját korára vonatkozó kitétele: 47–48, ahol ugyancsak a Hermann-emlékre hivatkozva teszi fel a kérdést: „...fogjuk-e ezen ezeres fordulón ... a honalkotó első fejedelemnek Árpádnak dicsőségét érdeméhez mért emlékekkel örökíteni...”? Pauler Gyula – Botkával vitatkozva – már ekkor kifejtette a honfoglalás 895-ös dátuma melletti érveit, részletesebben, mint az akadémiai jelentés számára. PAULER Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Századok 1880/1, 1–21. és 1880/2, 97–177. A honfoglalás időpontjáról szóló bőséges korabeli vitairodalmat felsorolja CSÁNKI D. (szerk.): Árpád és az Árpádok. Bp. 1907, 372–373.

A fogalmazványban szerepelt, majd kihúzott az 1878-as évszám előtt: (1875-ben és). Abban az évben nem jelent meg cikk a honfoglalás időpontjáról. Arra, hogy az utalás mire vonatkozott, az ötleteket minisztériumok szerint csoportosító vázlatos összeállítás egyik lapja világít rá. A Századok 1875-ös évfolyamának 69. oldalán megjelent hírt idézi, mely szerint az uralkodópár arra készül, hogy a felújított királyi palotába hozassa a bécsi királyi műgyűjtemények magyar vonatkozású tárgyait és belőlük Budán magyar királyi múzeumot létesítsen.

Ebből a millenniumkor anyni valósult meg, hogy a kiállításra kölcsönadták őket; az erről szóló döntés éppen 1893 szeptemberében került nyilvánosságra. (Ld. a bevezetés 161/a. jegyzetében hiv. cikket.)

3. (Orszgy. Napló VIII.24.) Mint a bevezetés 6. jegyzete. /A zárójelben nem a dátumot, hanem a kötet- és az oldalszámot adták meg./ 4. (40. M.T. 1.p.) OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1882.X.14.

5. (Orszgy. Napló IX.20.) Mint a bevezetés 7. jegyzete.

6. Ld. a bevezetés 13-15. jegyzetét.

7. (4362/82 stb) Mint a bevezetés 5. jegyzete.
8. (4362/82 stb) Mint a bevezetés 5. és 12. jegyzete.
9. (430/93) Mint a bevezetés 63. jegyzete.
10. Mint a bevezetés 17. jegyzete.
11. (473/93) Mint a bevezetés 18. jegyzete.
12. Mint a bevezetés 21-22. jegyzete.
13. Mint a bevezetés 23, 25. és 32. jegyzete.
14. (2567/89) Mint a bevezetés 25. jegyzete.
15. Mint a bevezetés 33. jegyzete.
16. Mint a bevezetés 37. és 52. jegyzete.
17. Mint a bevezetés 46. jegyzete.
18. Mint a bevezetés 45. jegyzete.
19. OL K 27 1890.IX.1-i minisztertanács. A bizottság működéséről nem kerültek elő adatok.
20. Mint a bevezetés 48. jegyzete.
21. Mint a bevezetés 54. és 66. jegyzete.
22. Mint a bevezetés 66. jegyzete.
23. Mint a bevezetés 70. jegyzete.
24. A munkálat készítéséhez felhasznált javaslatok közül Pajor István Nógrád megye által felterjesztett javaslatában szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete és 83. jegyzetben hiv. összeállítás.
25. (I. Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete. Több korábbi tervezetben (Baross, Pajor) is szerepelt, de már 1884 óta számoltak a programba kerülésével. Mint a bevezetés 20-22. jegyzete.
26. A legtöbb szerzőnél az ünnepi alkotások egyik legfontosabbika (Göndöcs, Galgóczy, Baross, Zichy, Novák, Novák) Bővebben ld. a bevezetésben.
27. A munkálatba Zichy Jenő, illetve Pajor István indítványa nyomán került be. Mint a bevezetés 83. jegyzete.
28. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. és a dokumentumok 27. jegyzete.
29. Ezen a budai várbeli Mária Magdolna templomot értették. Eötvös Károly 1893. II.5-i [helyesen: 4-iki] képviselőházi felszólalása nyomán került a munkálatba. Mint a bevezetés 83. jegyzete. Eötvös a restaurálás mellett a templomnak a nemzet birtokába való visszabocsátását is indítványozta, azaz helyőrségi templom voltának megszüntetését. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 299.
30. A munkálat ismert forrásainak egyikében sem szerepel.
31. Göndöcs javaslata. Mint a bevezetés 9. és 83. jegyzete.
32. Pontatlan megfogalmazás. Nem új központi egyetemről van szó, hanem a tudományegyetem új központi épületéről, mely a régi lerombolása után épült az Egyetem téren, Baumgarten és Herczegh tervei szerint. Csak a századfordulóra készült el.
33. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete. A képviselőházi vitában Ugron Gábor hozta szóba. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.
34. (Egyetértés 20/VII) A bevezetés 99. jegyzetében hiv. cikk *protestáns főiskolát* említ a harmadik egyetem mellett – tehát két külön intézményről lenne szó. Debrecen nem szerepel a cikkben, Göndöcs neve itt biztosan elírás (a szerző álneve: G–a).
35. Szamosújvár közgyűlése 1892 szeptemberében döntött úgy, hogy a millennium alkalmából főgimnáziummá fejleszti és állami kezelésbe adja 1862-ben (újra)alapított magyar tan nyelvű, örmény katolikus algimnáziumát. Az erről szóló szerződést 1894 decemberében kötötték meg a VKM-mel, s csak 1896/97-ben épült fel az új középiskola, Alpár Ignác tervei szerint. KÁDÁR J.: Szamosújvár szab. kir. város, a vár és uradalom története. Dés, 1903, 46–48. A munkálatba a Galgóczy-féle Emléklapok-ból került be, ahol a legrokonszenvesebb eszmék egyikeként tárgyalja a szerző. A bevezetés 17. jegyzetében i. m. 113.
36. Novák Károly indítványában szerepel, de nem derül ki, hogy milyen intézményre gondolt. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.
37. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.
38. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 53. Az összeállítás hiányossága, hogy a Meszlényi-féle javaslat (1000 új iskola) kimaradt belőle. A bevezetés 54. jegyzetében i. m. 344.
39. Ez alatt a Szépművészeti Múzeumot értette. A Nemzeti Múzeum végleges díszítése, melyet az Emléklapok-ból ismert, kimaradt az összeállításból. GALGÓCZY K.: a bevezetés 17. jegyzetében i. m. 220.
40. Keglevich István főrendiházi felszólalása nyomán került a munkálatba. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 48.
41. A munkálat forrásai közül Zichy Jenő, ill. a Műbarátok köre szán jelentős szerepet neki, kapcsolatban a műtörténeti kiállítással.
42. A negyedik fővárosi színház, a Vígszínház magánvállalkozásként valósult meg a millenniumra. A Pajor-féle javaslatban mint „magyar négy színház” szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete.
43. Keglevich István hozta szóba a főrendiházban. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 45–46.
44. Valamennyi Novák Károly indítványából átvéve. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.
45. A Baross-féle elaborátumban a millennium alkalmából elfogadandó törvényjavaslatok között szerepel, az állami alapítványok felsorolásának végén, de külön pontban. Mint a bevezetés 48. jegyzete.
46. Ugyanúgy, ugyanott.
47. Prónay Dezső főrendiházi felszólalása nyomán. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 52.
48. Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58–59. és 83. jegyzete.
49. A Baross Gábor nevéhez köthető, a bevezetés 48. jegyzetében hiv. előterjesztésben szerepelt. Az 1893. évi XIV. törvénycikkben rendelték el a foganatosítást.
50. Pajor István javaslatában található tévedés. Négy új fővárosi hidról sosem volt szó; bizonyosan a harmadik és negyedik. közötti hid igényének pontatlan megfogalmazása, melyet a munkálat összeállítója – a négy színházzal ellentétben – nem korrigált. Mint a bevezetés 58–59. és 83. jegyzete. Vö. a dokumentumok 42. jegyzetével.

51. Keglevich István gróf főrendiházi felszólalásából. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 45.

52. Mind a négy tétel Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58-59. és 83. jegyzete.

53. A munkálat forrásainak egyike sem említi, de mivel az 1893. évi XIII. törvénycikk már elrendelte, és ugyanaz év nyarán hozzá is kezdtek az építkezéshez, kézenfekvően adódott, mint programpont. Vö. YBL E.: A Magyar Nemzeti Galéria palotája. Bp. 1960, 6.

54. Baross kezdeményezésére 1890-ben már foganatba vették, így csak az lehetett kérdéses, hogy elkészül-e a millenniumra.

55. Novák Károly előterjesztésében szereplő – az összeállító számára is értelmezhetetlen – kitétel. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.

56. Ez a pont bizonyosan miniszterelnökségi kezdeményezés. Korábbi tervezetekben nem szerepelt, a harmadik munkálat egyik olyan vázlata részletezi, mely minisztériumok szerint csoportosítja a millenáris alkotásokat (vö. a bevezetés 87. jegyzetével). *Miniszterelnök* cím alatt található a Sándor palota emeletreépítése és tervezett beosztása. (A földszintre irat- és hírlaptárt, személyzeti lakásokat és kiszolgáló funkciókat szántak, az I. emeletre a miniszterelnök lakását és fogadótermeket, az új, II. emeletre pedig a hivatali helyiségeket: minisztertanácsi terem, az államtitkár, az elnökség, a sajtó és a fordító osztály szobáit, számvevői irodát és a segédhivatali főigazgató szobáját. – Megjegyzendő, hogy a miniszterelnökség létszáma ebben az évben 20 fő volt, a miniszterelnököt nem számítva; tíz év múlva a duplája.)

57. (Egyetértés 26/VII) Mint a bevezetés 102. jegyzete.

58. (Thaly Egyetértés 30/VII) Mint a bevezetés 103. jegyzete. Az ügy folytatásáról ld. a 152. jegyzetet.

59. Az emlékkéllítást az 1890. évi III. törvénycikk határozta el, a pályázat határideje 1893. októberében járt le. Zala művét csak 1906-ban állították fel. Ld. LIBER E.: a bevezetés 18. jegyzetében i. m. 265–270.

60. (1 millió korona I. Egyetértés 20/VII) A bevezetés 99. jegyzetében i. m. a munkálat elkészülte után foglalkozott a témával. Az összeállításba Zichy Jenő vagy Eötvös Károly nyomán kerülhetett be a bevezetés 83. jegyzetében hiv. jegyzék szerint.

61. (Eötvös K.) Az 1891. decemberi képviselőházi vita, ill. Thaly 1890-es cikke elkerülte az összeállító figyelmét, ezért a javaslatot Eötvös Károly 1893. február 4-i felszólalása alapján vette be a munkálatba. Mint a bevezetés 54, 55, 66. és 83. jegyzete.

62. (Egyetértés 20/VII) Ld. a bevezetés 17. és 99. jegyzetét. A Galgóczy-féle Emléklapokból. Mint a bevezetés 83. jegyzete.

63. Mint a bevezetés 18. és 83. jegyzete.

64. A miniszterelnökségen felmerült ötlet, a vázlatokon *Miniszterelnök* cím alatt, a [képző]művészeti alkotások között. Vö. a dokumentumok 56. jegyzetével.

65. A munkálat forrásai közül Pajor István

javaslatában szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete.

66. Miniszterelnökségi kezdeményezés. Mint a dokumentumok 64. jegyzete.

67. Átvétel a második munkálatból. A betoldások közül ez az, amelyik nem a logikus helyére került, szavak és szótagok hiányoznak belőle, a kézírás szinte olvashatatlán.

68. Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58-59. és 83. jegyzete.

69. Ugron Gábor indítványa a képviselőház 1893. II. 6-i ülésén. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.

70. Uo. 320.

71. GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 108-109. említi, de a programba vételt ellenzi. Az 1895. évi XLII. törvénycikkkel megvalósult.

72. Mindkettőt Prónay Dezső javasolta a főrendiház 1893. II. 14-i ülésén. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 52–53.

73. Galgóczy Károly indítványa a bevezetés 27. és 28. jegyzetében i. m.-ben.

74. A Baross-féle elaborátumból. A munkálat kétszer is felsorolja őket: a bevezető részben és itt.

75. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete.

76. Mindhárom tételnél: (Egyetértés 25/VII) Mint a bevezetés 100. jegyzete.

77. Mind a négy tételnél: (Egyetértés 26/VII) Mint a bevezetés 102. jegyzete.

78. Eötvös Károly 1893. II. 4-i képviselőházi javaslatából. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 300.

79. (Egyetértés 25/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete.

80. A felsorolás eleje a Baross által előterjesztett „sorrend”-nek megfelelő. Mint a bevezetés 48. jegyzete.

81. Kiegészítés ceruzával (G)algóczy-ra, széljegyzet: (Thaly is I. Egyetértés 30/VII, 1/VIII) Mint a bevezetés 103. jegyzete – a Galgóczyra vonatkozó utalás ez ügyben valószínűleg tévedés.

82. E tíz tétel felsorolása nagyobb részt Zichy Jenő, kisebb részt Baross Gábor tervezetét követi. Mint a bevezetés 39, 45. és 48. jegyzete.

83. Mint a bevezetés 44. jegyzete. Zsilinszky Mihály csongrádi főispán a Műbarátok köre millenniumi bizottságának záró ülésén (erről ld. a bevezetés 42. jegyzetét) is felvetette az országgyűlés pusztaszeri emlékülésének ötletét. Egyetértés 1891. II. 9, 1.

84. Az előző jegyzetben hiv. bizottság betoldása a Zichy-féle emlékiratba. Mint a bevezetés 42. és 45. jegyzete.

85. A Baross-féle összeállításból átvéve. Mint a bevezetés 83. jegyzete.

86. Ebben a formában itt fordul elő először.

87. A felsorolásban szereplő tételek – az utolsót kivéve – Zichy Jenő tervezetéből kerültek a munkálatba.

88. GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 116.

89. Uo.

90. Galgóczy Károly indítványa nyomán. Mint a bevezetés 27-29. jegyzete.

91. Nógrád megye felterjesztéseként szerepel a bevezetés 83. jegyzetében hiv. jegyzékben, de ott csak saiat monográfiájukról volt szó. Valamennyi megyéét sürgette GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 235.

92. A déli torony kivételével elkészült, 1896.IX.6-án fölszentelték. MIHALIK J.: A kassai Szent-Erzsébet templom. Bp.1912, 106.

93. Ceruzával kijavítva: nem lehet.

94. Ceruzával áthúzva, helyette: készen van!

95. Ceruzás kiegészítés: és iskola.

96. A sor ceruzával áthúzva, helyette: megnyitó beszéd és alkalmi beszéd akárci által.

97. Széjgyezet: ama községekben, melyekben nincsen iskola, azoknak felállítása, amelyek iránt kultusminister tesz előterjesztéseket.

98. Széjgyezet: alapítványok kiegészítendő.

99. A tollal hozzáírt betoldás kiegészítése ceruzával: felavatása; az országos tébolyda sora mellett: ?

100. Mellette olvashatatlan (gyorsírásos) széjgyezet. Az ötlet a munkálatok egyik írott forrásában sem szerepel. 1893 elején Zichy Jenő vetette fel, hogy egy sokszorosított Árpád-szobrot kellene az ország számos városában – mint a magyar állam jelképét, a millennium emlékére – felállítani. A sajtóban élénk vita bontakozott ki a javaslatról, a többség elvetette.

101. Széjgyezet: minden város ösztönzendő, hogy tartson ... .. [az utolsó két szó olvashatatlan]

102. A betoldás előtti két sor (az ország...-tól) ceruzával áthúzva.

103. A fogalmazványban eredetileg: (Zemplén (Tarczal) v. Szabolcs (Vencezellő))

104. A fogalmazványból kihúzza: Zemplén v Szabolcs egy megfelelő helyén női javító intézetet felállítani.

105. A fogalmazványból kihúzza: p 1<sup>én</sup> (az új büntetőtörvények életbe léptetése napjának évfordulóján)

106. Ez az oldal (század) a tisztázatlan ceruzával áthúzva.

107. A fogalmazványban: Kotromanovic István bosnya bán és Kujaviai Erzsébet lányát.

108. A fogalmazványból kihúzza: Ha ő Felsége is megjelenék, lehetne esetleg udvari vadászatot is.

109. A fogalmazványból kihúzza (évforduló-ján + 1456 aug 11)

110. Széjgyezet ceruzával a fogalmazványon: olasz, francia, német

111. A fogalmazványból kihúzza: Uj dunai hidak megnyitása.

112. A fogalmazványból kihúzza: Zemplénben, Szabolcsban javító intézet alapkö letétele.

113. A fogalmazványban eredetileg: Octoberben Budapesten: delegatiók, szabadságszobor leleplezés v. alapkö letétel. Kiállítás berekesztése.

114. A következő mondat a fogalmazványból kihúzza: 1848/49. évi honvédek megvendégelése.

## FÜGGELÉK

Az 1893-as programkészítési folyamat – melynek során a fenti munkálatok készültek – a decemberi miniszterelnöki előterjesztést eredményezte. Mivel több helyen is megjelent nyomtatásban, a *Wekerle-program* teljes közlése nem indokolt.

Az ünnepek 1895-ben összeálló időrendjét ennél is többször közölték (a sajtóban, a képviselőházi irományokban, a millenniumról szóló munkákban), de csak megcsonkított és erősen lerövidített formában – a *Bánffy-program* lényegében publikálatlan. Szövegváltozatai közül a történeti szempontból legérdekesebbet érdemes közölni, azt amelyiket Ferenc József elé terjesztettek. Nem ez a leghosszabb változat. A nyár folyamán készült első szövegvariáns terjedelmesebb, de csak a hódoló menettel kapcsolatos rendezéstechnikai részletekkel (útvonalak, gyülekezőhelyek stb.) bővebb. A későbbi, a millenniumi országos bizottság elé került verzióból természetesen kimaradtak az uralkodó által törölt részek.

A bizottsági tárgyalás során egyetlen ponttal bővült a program, a legelsővel: „1896. április 28-án kedden a Pusztaszeren építendő millenniumi emlékmű ünnepélyes alapköletétele, az országgyűlés küldöttségének, a kormány tagjainak, a helyi hatóságoknak s meghívott vendégeknek jelenlétében”. Az ünnepeksorozat pusztaszeri

nyitánya végül is elmaradt, az alapkö letételre csak júniusban került sor, nem sokkal előbb, mint amikor az alábbi szövegváltozat időzíti. A nyilvánosságra hozott program már csak címszavakból állt.

A szövegközlés alapja az OL K 26 1895-22 jelzeten található, 3212/1895 ME számú azon tisztázati példány, melyből az uralkodónak nem tetsző részeket kihúzták. Más – valószínűleg a kormány által elrendelt – rövidítéseket is végeztek a szövegen. A közlésben mindkettő zárójelben szerepel, de a Ferenc József által kihagyott passzusokat kurziválás különbözteti meg (a betoldást úgyszintén). Így a teljes és a csonka szövegváltozat világosan elkülönül. Megjegyzendő, hogy dátum, aláírás, jóváhagyás nincs a programon, mindez az ugyanazon ME számú kísérő felterjesztésen szerepel (erről ld. a bevezetést).

**Tervezet**  
a magyar állam ezredéves fennállásának  
megünneplésére 1896-ban.

### Május 2-án szombaton

Ó Felsége, a legmagasabb uralkodóház fennéges tagjainak, a magyar törvényhozó testület mindkét házának, a magyar kormány, a diplo-

matiai testület, a közös ministerek, a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok törvényhozása s kormánya képviselőinek, (a cs. és kir. közös hadsereg s m. kir. honvédség,) továbbá a székes főváros és az ország többi törvényhatóságainak, kulturális testületek, közintézetek kiküldötteinek stb. jelenlétében megnyitja az 1896-iki ezredéves országos kiállítás.

#### Május 3-án vasárnap

A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári koronázási templomban ünnepélyes hálaadó isteni tisztelet Ő Felseje legmagasabb jelenlétében; – a fentemlített vendégek meghívotnak.

#### Május 4-10-iki héten

A székes-főváros valamennyi templomában és az egész országban minden felekezetenél hálaadó isteni tiszteletek.

Ünnepélyes közgyűlések minden törvényhatóságban.

(Katonai díszszemle a Rákoson.)

#### Május 11-23 között

(*Udvari fogadások, ebédek, estélyek*)

Tudományos és művészeti intézetek közgyűlései.

Színi díszelőadások.

Lóversenyek.

Regatták.

(Iparművészeti múzeum felavatása.)

#### (Május 28-án csütörtökön)

A közös ügyek tárgyalására hivatott országos bizottságok egybehívása.

#### Junius 4-én csütörtökön

Ünnapi körmenet)

#### Junius 5-én pénteken

Hozandó országos határozat alapján a szent korona és a koronázási jelvények 3 napi közszemlére tétel végett őrzésük helyéről a koronázási templomba vitetnek, oly ünnepélyes szertartással, mint koronázáskor.

#### Junius 8-án hétfőn

Az ezredéves állami fennállás tulajdonképeni ünneplése.

Hódoló felvonulás Ő Felseje elé a budai kir. várakba, melynek nagy terméből Ő Felseje a legfelsőbb uralkodóház fenséges férfi és nőtagjaival azt nézi.

A hódoló felvonulás/t/ (a történeti menettel kezdődik, élén a honfoglalási csoporttal s azután történeti egymásutánban a múlt századig.

Társadalmi úton művészek és műkedvelők részvételével rendeztetik.

Ezt követik a) magyar törvényhatóságoknak s Horvát-Szlavon országoknak banderiumai.

(Harmadik részlete a hódoló felvonulásnak) a törvényhozó testület mindkét házának tagjai díszfogaton, a koronázás alkalmával szokásos 11 országos zászlóvivő előllovgalása mellett.

Az egész nemzet hódolatának Ő Felseje előtt ekként való bemutatása után az egész menet a Nagyboldogasszony temploma előtt elvonul, ott a szent korona s koronázási jelvények 6 lovas diszhintón a koronaőrseg kíséretében csatlakozik.

A (történeti menet s) banderium az országház előtti téren elhelyezkedik, a törvényhozó testület a kupola terembe vonul, a koronaőrök a szent koronát s koronázási jelvényeket oltárszerű emelvényre helyezik.

(*Időközben a fenséges főherczeg urak, mint a magyar főrendiháznak örökös jogon tagjai, továbbá a fenséges főherczegnők udvarokkal, s a diplomatiai testület tagjai és a hívott vendégek kir. várakból az új országházba hajtatnak, hol a fenséges főherczeg urak a kupolateremben, a fenséges főherczegnők s a többi vendégek a páholyokban foglalnak helyet.*)

A törvényhozó testület mindkét házában együttes ünnepélyes ülését a két ház elnökei megnyitják. Ünnepi szónoklat. Az ülés bekezdése.

A (történeti menet s) banderium az új országházától az Andrássy úton a kiállítás területére vonul s ott széteszlik.

A törvényhozó testület a szent koronát és koronázási jelvényeket a királyi várakba kíséri és ott azokat Ő Felsejének mondandó hódoló beszéd kíséretében átnyújtja. Ő Felseje válaszol.

A korona és a koronázási jelvények oly szertartással, mint koronázás után, őrzésük helyére elhelyeztetnek, a törvényhozó testület tagjai eltávoznak.

#### Junius 15-28 között

(*Udvari*) Társadalmi, kiállítási ünnepélyek.

(*Delegationális ebédek. A közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottságok ülésének bekezdése.*)

#### Julius és Augustus hónapokban

Budapesten nemzetközi és hazai congressusok.

(*Augustus 20-án Szent István napján Budapesten körmenet, hazai és külföldi egyházi körök bevonásával.*) Szent István emlékszobor alapkövetétele.

Kolozsvárott Mátyás király szobrának alapkövetétele.

Munkácson, (Pusztaszeren,) Pannonhalmán, (nyitrai Zobor) és a brassói Czenk-hegyen ezredévi emlékművek alapkövetétele.

Kassai dóm felavatása; (hazai és külföldi) egyházi tudományos, archeológiai körök bevonásával.

Budapesten a kir. Curia épületének felavatása, hazai és külföldi jogászörök bevonásával.

#### Szeptemberben

Szeptember 1-5 között országszerte az újonnan felállított iskolák ünnepélyes megnyitása.

#### Szeptember 11-én pénteken

a híres országgyűlés évfordulóján Pozsonyban a Mária-Terézia emlék alapkövetétele és a dévényi ezredévi emlékmű felavatása.

Szeptember 20-án vasárnap Zimonyi ezredévi emlékmű felavatása a Horvát-Szlavonországok bánjának, törvényhozó testületének, kormányának s népének bevonásával.



Szeptember 27 vasárnap

Vaskapu közforgalomba bocsátása Ő Felsége legmagasabb jelenlétében (nemzetközi jelleggel).

Meghívotnak (az 1878. évi július 13-án kötött berlini szerződést aláíró nagyhatalmak és) a (parti) szomszéd államok Románia és Szerbia (Bulgária), – a magyar törvényhozó testület mindkét háza, a közös ministerek (diplomati

testület), a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok törvényhozó testületei, s kormánya, (a parti államokban székelő osztrák-magyar diplomatiái és consuli képviselletek vezetői stb.)

Október 4-én vasárnap a vámháztéri híd ünnepélyes megnyitása.

Október 31-én az ezredévi kiállítás ünnepélyes berekesztése.

### Ferenc Vadas: Programme Plans for the Celebration of the Millennium (1893)

The 1000th anniversary of the Hungarian Conquest, the millennium, was celebrated in 1896. The works of art created for, and inspired by, the occasion, are among the most significant buildings, statues and memorials of the period. Although there were many supporters of the idea of a world exhibition, in the end a national exhibition was organised in order to present the economic and cultural production of the past one thousand years. The results were published in 9 thick volumes. The history of Hungary was written and published in 10 volumes, and monographs were devoted to several counties and cities. Countless festivities and cultural events were held nationwide.

The government was slow to set up the programme of the year of celebration, and only did so upon the continuous urging of the public. Although a decision had been made concerning the exhibition already in 1892, prime minister Sándor Wekerle only promised the Parliament to set up the programme in a speech on 4 February 1893, and submitted the programme only in December of the same year. To prepare the material there have been 3 plans produced by the prime minister's office (in March, July and August). This article is devoted to the complete publication of these sources. In the introduction the author presents those suggestions that had been handed in to the prime minister's office from 1882 onwards, and which could offer ideas for the plans. The overview is not complete, however; it does not include suggestions that did not influence the sources published here, or that have been published somewhere else, and it does not discuss in details the exhibition that served as the framework of the festivities, which had already been decided upon at the time of the preparation of the plans.

The first condition of holding a great national celebration was to establish when exactly the Conquest happened. Since there are so few written sources extant from the relevant period, the establishment of the time of the Conquest demanded serious efforts from the historians. The historical committee of the Hungarian Academy of Sciences, based on the divergent opinions of the best specialists, could only limit the time frame to a period of 12 years (888-900). The year of the millennium was decided upon as 1895 for practical reasons, in order to have enough time for the preparations, but the celebrations still had to be postponed by a year.

The idea of a Hungarian national pantheon first emerged in the first half of the 19th century. By about 1870 it was referred to as the most important work to be built by the millennium. The question of the pantheon reached the prime minister's office in 1882, following the initiative of a member of parliament who elaborated his ideas in a detailed memorandum, in which he drew attention to Ópusztaszer, the place of the legendary gathering after the Conquest, as another possible principal venue for the celebrations beside the pantheon to be built in the capital. (The gathering, according to the 19th-century historicist views, was the first national assembly, and as such the proof and symbol of the ancient constitution of the Hungarian state.) The memorandum was endorsed by several municipalities in the second half of the 1880s.

Count Jenő Zichy, the well-known politician, supporter of Hungarian industry, and art collector (the principal advocate of the idea of a world exhibition), made suggestions concerning the celebrations in 1890, proposing as its most characteristic part a historical procession, in which each of the 10 centuries would have been represented by a prominent monarch or event. Others suggested that there should be a national lottery established in order to cover the financial costs

of the celebration, and also listed those projects (memorials, institutions of health- and social care) which could be launched on the occasion.

The first official plan was prepared by Gábor Baross, minister of commerce, in 1891. In this plan the main emphasis is on the exhibition, and the pantheon is mentioned only in the bill to be passed at the special millennial session of the Parliament. It was at this point that two bridges to be built in Budapest were included among the projects to be completed as part of the programme (one of which was eventually finished by 1896, the other completed years later). This memorandum takes into account a host of national, local, religious and social events, including art exhibitions as well as a regatta on the Danube.

Extreme ideas were also voiced, and reached the prime minister's office by municipal support. These included suggestions to the effect that each member of the nation should be elevated to the rank of nobility on the festive occasion; others thought it would suffice to compile a list of the names of the present members of the nation; yet another suggestion contained a request to record the voice of significant personages, but on condition that they could be listened to only after another thousand years. Obvious and realistic ideas – although they did not always prove to be possible to carry out – included the completion of major constructions already started (Parliament building, St. István basilica, and the extension to the royal palace) as well as those of historic monuments (such as the Mátyás church), along with the construction of new buildings, bridges, etc., and a commission to the most famous Hungarian painter, Mihály Munkácsy, to work on the theme of the Conquest as the most important painting to be created.

These suggestions could provide ideas for the festivities, but could not provide a programme. The reason why there were several plans drawn up in the prime minister's office must have been also that the previous propositions were felt inadequate. The first plan was written up shortly after the prime minister's promise. It gives a detailed list of the events preceding the plan, and then draws up a list of suggestions. Its main chapters are: preparations; constructions (including an increased number of schools and social as well as army institutions); memorial statues (including the 7 that were eventually set up on various locations all over the country); institutions (laws, reduction of taxes, foundations); invitations; festivities; and literature (historical, geographical, statistical etc.). The second part highlights those points of the plan that could be completed or could be started on the occasion of the millennium. Following the long list there is a fairly concise summary based on a strict process of selection from the point of view of what would be possible to accomplish.

The second plan also starts with the enumeration of preceding events, and then offers a framework for the programme. Here the special millennial session of the Parliament is considered to be the most important part of the festivities, which would be followed by an homage to the sovereign, and would be preceded by a ceremonial religious service. The session of the Parliament would pass the millennial laws. The ensuing festivities (procession, reception at the royal court, flood-lights, a public exhibition of the crown) would last over several days. This plan lists all laws to be passed, as well as the buildings and statues to be connected to the millennium – providing a strict selection. The work is closed by a *modus procedendi*:

The third plan is the most detailed and most inventive work. In contrast with the previous two, which offered an itemised list of works and events that could be connected to the festivities, and only selected from, as well as arranged, the ideas already gathered, this version has an original vision. Its primary principle is that the whole society and all areas of life should participate and be represented: the emphasis should not be on spectacular events but on projects that would have enduring results. In this plan it is carefully arranged that a role should be allocated to the sovereign as well as to each archduke and the members of the Upper House, and that foreign visitors – especially the representatives of the neighbouring small countries – should be invited to the appropriate events, the ones that bear some significance to them.

The essence of the overall concept is a vindication of historical perspective in a way whereby all projected events and locations would be connected to particular events and characters of the Conquest and of the thousand years as a nation and state, serving the purpose of remembrance. The series of events would last for months and would extend to the whole of the country, and, viewed in its entirety, would revive the whole history of the nation and encompass all kinds of

events. Its structure – following Zichy's plan – would be based on individual centuries, symbolised by prominent figures, predominantly monarchs but occasionally events. Thus the whole series of festivities would be organised in a unified system, and would offer a set of not only parallel but also connected events.

The work first collects the events to be organised in groups representing the centuries, then lists them chronologically from May to October of the year of the millennium. This is not the place for detailed descriptions; only the main features are specified. The characters representing the centuries up until the 15th century are monarchs who can be considered most important based upon a consensus. The 16th century would be represented not by a person but by an event: reformation. This feature might be surprising at first sight in a predominantly Roman Catholic country, but it is understandable considering the cultural influence of Protestant people, which far exceeded their proportional representation in the population, as well as their strong connections to various movements of independence. Catholicism is already strongly emphasised through the person of Saint István, and this counterpoint would reestablish the balance between religions. The 17th century was spent in the almost constant conflict of the Habsburg dynasty and the Hungarian nobility. Yet a representative was found who could be accepted by people with historical allegiance to either side in the person of Miklós Zrínyi, poet and military leader of European renown, symbol of the fights against the Turkish threat, who – based on his Croatian descent – is also an apt representative of Hungarian and southern Slavic friendship. The 18th century would be represented by the most popular Habsburg monarch, Maria Teresa, in the spirit of loyalty towards the dynasty, whereas the politically strongly divided 19th century would have as its representative figure the person called "the Greatest Hungarian", the person who supported post-feudal developments most actively, even through personal sacrifices, count István Széchenyi. It is conspicuous that there is only one Habsburg monarch among those listed, although for more than one third of the thousand years this dynasty occupied the throne. Considering the unfavorable public opinion towards them, this gesture – which would have equally refrained from emphasising the figures of the opposition – was supposed to serve the purpose of reconciliation, by highlighting those trends in history that are acceptable to all. (For a comparison: the royal gallery of the millennial memorial at Hősök tere, Budapest, consists of 14 statues. These included 5 Habsburg monarchs, which were twice pulled down in the 20th century, so that they eventually were replaced by statues of those who had fought against them. Instead of a consensus, first a one-sided representation of loyalty, later a similarly one-sided representation of the traditions of national independence, were realised.)

The intention to include ethnic minorities and neighbouring nations in the Hungarian national festivities – emphasising the events of common history, of fighting the common enemy – is remarkable, while the whole of the millennium was supposed to demonstrate the supremacy of the Hungarian nation. This, perhaps fundamentally hopeless objective disappeared in the process of realisation, and the millennium was characterised by an unequivocal Hungarian nationalism. The memorials raised at 7 points of the country to commemorate the year of the millennium the ethnic minorities perceived as provocation and symbols of their subjugation, and as soon as they gained independence after World War I they demolished the ones within their respective territories.

In this plan for the Programme the numbers connected to the Conquest are of great significance. Accordingly, the statues of the seven leaders of the Conquest were to be made by seven different sculptors, with the bronze casts to be produced in seven different factories. The municipal authorities were to send seven members each for the unveiling of the statues, while Parliament could send 108 delegates, the number corresponding to that of the clans at the time of the Conquest.

The timing of the events was to ensure that the events of the series, which would last for 6 months, would be evenly distributed both in terms of space and time, but also that the actual programmes recalling the memory of a particular historical event would happen all on the same day.

The government accepted the second of the three proposals as the basis for the official programme on 15 September. Even that plan was only partially realised, and even then not

---

immediately for the most part, but years, and sometimes decades later. Although there are significant scientific and artistic achievements connected to the year of the millennium, public memory has primarily preserved its spectacular features. Historians long denounced it as a manifestation of Hungarian nationalism, and it is only recently that its cultural achievements have again been emphasised.



Sisa József

## A VÁROSLIGET ÁTALAKULÁSA AZ EZREDÉVES KIÁLLÍTÁS IDEJÉN

Az 1896-ban megrendezett ezredéves kiállítás fontos állomás volt a budapesti Városliget történetében, a ténylegesen végzett átalakítások miatt éppúgy, mint a park fejlődésének folyamatát tartósan befolyásoló szerepe révén. A Városliget ekkor már több mint egy évszázados múltra tekinthetett vissza.<sup>1</sup> Első telepítései a homok megkötését célozták, parkszerű kiépítése Heinrich Nebbien 1817-ben elfogadott terve nyomán kezdődött tájkert stílusban. A váltakozó intenzitású parkfejlesztés alapvető eseménye volt az 1885-ös országos kiállítás. Nagyszabású parkosítást végeztek, megépítették a Városligetet átszelő Stefánia utat, ettől nyugatra, a Városligeti fasor tengelyében helyezték el a kiállítási területet (1-2. kép). Legnagyobb épülete az iparcsarnok volt, előtte nagy, téglány alakú, virágágyásokkal beültetett parkrészsel, az ún. korzóval.<sup>2</sup> Ezt több mint 100, zömében ideiglenes jellegű pavilon vette körbe. A kiállítás után az iparcsarnok, a korzó és két további épület – a kiráypavilon és a Stefánia mentén álló műcsarnok – megmaradt, a többit lebontották. Azonban az iparcsarnok épülete, a jól bevált helyszín, illetve általában az addigi legnagyobb magyar kiállításon szerzett tapasztalatok szinte predestinálták a Városligetet arra, hogy utóbb a millenniumi kiállításnak is otthont adjon.

### *Javaslatok a helyszín kiválasztására*

A kiállítás megrendezése előtt már évtizedekkel születtek ötletek arra nézve, milyen formában kéne megrendezni a millennium alkalmából az országos, vagy éppen világkiállítást.<sup>3</sup> Köztudott, hogy eleinte a kiállítás jellege is vita tárgyát képezte. A rendezvény és annak nemzeti jellege csak az országgyűlés 1895-re országos kiállítás rendezését elrendelő, 1892. évi II. törvénycikke nyomán vált bizonyossággá. Ez azonnal meglódította a szakemberek és dilettánsok fantáziáját, s a kiállítás helyére és mikéntjére nézve számos javaslattal álltak elő részben újságikk, részben a rendezéssel megbízott Kereskedelmi Minisztériumnak benyújtott beadvány formájában.

Seyderheim Ernő budapesti cs.kir. udvari műkertész 1891. december 7-én benyújtott javaslata a később megvalósult kiállítási területet előlegezte.<sup>4</sup> A Városliget teljes felületét irányozta elő erre a célra – az állatkert és a hozzá kapcsolódó mulatóhely nélkül –, mivel ezen a helyen már volt vízvezeték és csatornázás, és az itt található, az 1885-ös kiállítás után maradt épületek újból igénybe vehetők kiállítási célokra. Az előregedett Városliget Seyderheim véleménye szerint amúgy is rendezésre szorul, az 50-100 éves száraz fákat meg kéne ritkítani. A kiállításához vezető fő útvonal az Andrassy út lenne. A ligethez lehetne kapcsolni – a Hermina út, a Hungaria út és a vasúti sínpályák áthidalásával – az attól keletre elterülő több mint 45.000 négyszögölnyi területet, gépipari bemutató részére. Minthogy ezt az elhanyagolt részt parkosítanák, a kiállítás után a városi község kitűnő üdülőhelye lehetne.

Fittler Kamill építész és szakíró a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben 1892. január 11-én adta elő javaslatát és publikálta az egyesület közlönyében.<sup>5</sup> Mint nyilvánvaló lehetőséget vetette fel a kiállítás Városligetben történő megtartását, de rögtön ismerette súlyos ellenérveit is. A Városliget szűk lenne az 1885-ös országos kiállításnál nyilván nagyobb rendezvény számára – még akkor is, ha az állatkertet is igénybe vennék –, „vétek volna a nagy költséggel létesített ültetvényeket újból megnyirbálni”, és elképzelhetetlen, hogy a főváros közönségét hosszú időre megfosszák egyetlen közel fekvő üdülőterületétől. Fittler szerint nem lenne szerencsés a többi szobakerült helyszín sem, mint a lebontandó Újépület helye, Kelenföld, a régi lóversenytér (a mai Népstadion és környéke), a városi faiskola, a Vérmező és a Városmajor, de Rákos mezeje sem. A Margitszigetet tartja egyedül ideálisnak a millenniumi kiállítás céljára, de óriási akadály annak tulajdoni formája. A szerző reményét fejezte ki, hogy rá lehet venni a „fenséges tulajdonos”-t (József főherceget) a sziget átengedésére, ha javaslatát országos mozgalommal indítaná el.

Futó Ferenc indítványában azért vetette el a Városligetet – és érvelésében nem kevés igazság volt –, mert a terület szűkös lenne egy második, az 1885-ösnél nagyobb kiállítás számára, a liget „nehezen is áldozható fel”, és az 1885-ös országos kiállítás legnagyobb épülete, az iparcarnok „azt annyira dominálja, hogy ezzel pusztán másolatnak tűnnék föl az új kiállítás.”<sup>6</sup> A többiek által javasolt Kelenföld a sikeres megrendezéshez nélkülözhetetlen Duna-hidak miatt túl drága lenne; a Kerepesi úti temető mögött elterülő Pékerdő vagy Pékliget ellen szól a „kőbányai illat”; az egyesek által javaslatba hozott Aquincum fátlan, napos pusztaság; a Margitszigetet éppen a közelmúltban öntötte el az árvíz. Megoldásként az Angyalföld rákosi dűlőjét javasolja a külső Váci út jobb felén, amely történeti vonatkozásai miatt is, a Városligetet kétszeresen felülmúló területe miatt is alkalmas lenne a célra.

Futó Ferenc cikkével szinte egyidőben, 1892 júliusában jelent meg két főiskolai tanár, Straub Sándor gépészmérnök és Kolbenheyer Gyula építész tanulmánya, mely tudomásunk szerint a Városligettel szembeni egyetlen, szakemberek által részletesen kidolgozott és távlati rajzzal illusztrált ellenjavaslat (3. kép).<sup>7</sup> A szerzők röviden felsorolják az ismereteik szerint addig szóba került helyszíneket, vagyis a Városligetet, a régi lóversenytérrel, a Pékerdőt, a Népligetet, a Lágymányost és a Margitszigetet. A Városligettel behatóbban foglalkoznak. Több érvet is felsorakoztatnak a kiállítás itteni rendezése ellen: ez a pesti oldalon az „egyedüli üdülő-hely”, „az épületek miatt ismét facsoportokat kell kivágni”, és főleg „a kiállítást megint ott rendezők, a hol 1885-ben, úgy, hogy a hely semmi újat nem mutatna.”<sup>8</sup> Nézetük szerint a helyet általánosan adottságai – területe sík, távol van nagyobb víztől – a kitűzött célra eleve alkalmatlanná teszik. Javaslatuk a millenniumi kiállításra a Gellérthegy és a Lágymányos egybefüggő területét irányozza elő, utalva a párizsi és a chicagói viláckiállításra, melyek szintén víz mellett helyezkedtek el.<sup>9</sup> A terv a különböző pavilonokon kívül magában foglalt egy, a Gellérthegy ormán emelkedő nemzeti emlékművet is. A Gellérthegyen létesítendő „pantheon” Széchenyi óta élő gondolat, melyet Straub és Kolbenheyer a millenniumi kiállítás tervével jó érzékkel kapcsolt össze.

1892. augusztus 14-én kelt beadványában Liptay Pál gépgyártó cég-képviselő az Űlői út, a Kőbányai út, a vasúti töltés és a tisztviselőtelep közti területen – vagyis a születőben lévő Népligetben – javasolta a kiállítás megrendezését.<sup>10</sup> Kohn Lipót

miskolci lakos Fittler Kamill korábbi javaslatát konkrét formában ismételt meg; 1892. szeptember 27-én iktatott beadványában egy, a sziget déli felén kialakítandó kiállítást körvonalazott.<sup>11</sup> Ehhez mintegy 50 holdnyi területet rakpartszerűen négy méterrel meg kéne magasítani, míg az impozáns főépület s sziget csúcsán egész Budapest felé nagyszerű látványt nyújtana. 1892 decemberében egy közelebről nem ismert „szűkebb körű bizottság nevében” fordult Furman Béla minden érdekelthez nyomtatott memorandummal.<sup>12</sup> A tágas és közlekedési eszközökkel jól megközelíthető Rákosmezőt javasolta az ezredéves kiállítás színhelyéül, amely „későbbi kiállításokra, sőt majdan okvetlenül rendezendő nemzetközi kiállításra is teljesen megfelelő lenne.” A terület kiválasztásával „történelmi múltunknak is hódolunk kegyelettel”. Egy névtelenségbe burkolódzó beadványíró 1893. január 13-án gigantikus méretű piramis építését indítványozta, mely tíz szintre osztott belsejében rejtette volna a kiállítás egyes részlegeit.<sup>13</sup>

A javaslatok között, mint láttuk, több jól átgondolt és szakmailag megalapozott munka volt máig terjedő tanulságokkal és aktualitással. Kőbánya mint a kiállítás otthona a 20. századi állandó kiállítás helyszínét előlegezte, a Lágymányos e célra történő felhasználása pedig a meghiúsult 1996-os világkiállításig tovább élő gondolat. A javaslatok közt szerepel műkedvelő – realitások és szakértelem által nem korlátozott – fantazmagóriája is, amely kuriózum és kor-dokumentum. Tanulságos megfigyelni, milyen csekély volt a városligeti helyszín támogatottsága, és milyen megalapozott érveket sorakoztattak fel ellene. A javaslatoknak abban is szerepük volt, hogy a döntést megelőző vizsgálat céljára a szóbajóhető helyszínek nagyobb biztonsággal legyenek kijelölhetők.

### *A helyszín-változatok vizsgálata*

A kiállítás helyének megválasztására a Lukács Béla kereskedelmi miniszter által vezetett Általános Országos Nemzeti Kiállítást előkészítő bizottság 1892. augusztus 8-án albizottságot állított fel.<sup>14</sup> Elnöke dr. Schnierer Gyula miniszteri tanácsos volt, s első ülését augusztus 17-én tartotta.<sup>15</sup> Itt megállapították, hogy az addigi megbeszéléseken és a sajtóban alapvetően három helyszín jött szóba: a Városliget, a Lágymányos és a Népliget, bár a fővárosi tanács és a Közmunkatanács vegyes bizottsága ebből a szempontból tüzetesen tanulmányozta a Pékerdőt is. Az albizottság elhatározta e négy lehetséges terület vizsgálatát.

A vizsgálatról a jelentés szeptemberben készült el.<sup>16</sup> Bevezetőül a jelentéstevők leszögezték, hogy az ezredéves kiállításnak eleve méretében különböznie kell az 1885-ös országos kiállítástól, s ezt különösen a városligeti változat kidolgozásakor tartották szem előtt.

E szerint az 1885-ös kiállítás területe 330.000 nm volt, melyet – ha a városligeti helyszínre esik a választás – „a fejlődési viszonyokkal számolva” legalább 25 %-kal, vagyis 82.000 nm-rel meg kéne növelni. Három variánst vettek alapul, mindegyiknél számolva az 1885-ös kiállítás fennmaradt épületeinek, illetve értelemszerűen a kiállítás helyszínének újbóli felhasználásával. Az első változat szerint a régi löversenyterrel bővülne a kiállítási terület, ahol többek közt a nagyméretű új pavilonok lennének



elhelyezhetők.<sup>17</sup> Hátrányt jelentene a két terület közti kb. 850 m-es távolság, amely szintbeni tömegközlekedés – villamos- vagy lóvasútvonal – kiépítését tenné szükségessé. A második variáns a Városliget mögött, az Erzsébet királyné út és a vasúti pálya mentén fekvő terület igénybevételével számol. Így is két részre oszlana a kiállítási terület, de a távolság csak 400 méter és ezt viadukttal lehetne áthidalni. Végül a harmadik változat teljesen Városligeten belül oldaná meg a kiállítás elhelyezését, a régi kiállítási terület kibővítésével a Stefánia út túlsó oldalán; ehhez a zavartalan közúti közlekedés fenntartása érdekében az útvonalat több helyen át kéne hidalni. Ezen a ponton a jelentés kitért azokra a problémákra, melyek a kérdést taglaló hírlapi írásokban korábban már hangot kaptak, illetve utóbb, a kiállítás megvalósulása kapcsán, de lényegében a Városliget későbbi sorsának alakulásakor is többször felvetődtek: nevezetesen a liget növényzetének és jellegének a megőrzése. A jelentés leszögezi, hogy a kiállításához csatolandó terület „aránylag csak kisebb része foglalható el kiállítási épületek elhelyezésére, mert az említett terület nagy része kimérendő ültetvényekkel van borítva”. Tudni kell, hogy ekkor még nem számoltak történeti jellegű kiállítási épület felállításával, illetve a pavilonok nagymértékű megszorodásával, ami a kiállítási terület beépítési sűrűségét később nem kis mértékben növelte. A jelentés elismeri, hogy a Városliget „elfoglalása által a városi közönségnek üdülésére rendelt ugyanis kevés helyek egyike két évre teljesen elvonatnék”; pótlására az Állatkert ingyenes nyitvatartását javasolja.

Az albizottság a Pékerdő mint lehetséges kiállítási helyszín kapcsán kifejti, hogy Budapest jövődjé fejlődése szempontjából területrendezése nagy előnyökkel járna – emiatt is pártolja a Közmunkatanács a kiállítás itteni megrendezését. Azonban a terület parkosítása sokéves munka lenne, a temető közelsége és a kőbányai sertéstelepek szaga pedig elriasztó hatású. Ha a millenniumi kiállítás nem is ezen a helyszínen valósult meg, a várospolitikuskok javaslatukkal a Budapesti Nemzetközi Vásárközpont kőbányai helyszínét előlegezték meg.

A Népliget tágas és teljesen fővárosi tulajdon, ami megkönnyítené a kiállítás itteni rendezését. Azonban ültetvényei még fiatalok, így árnyas fák még nincsenek, továbbá a város központjától messze fekszik, és a sertéshizlaló szaga itt is érződik.

A Lágymányos mint kiállítási helyszín az albizottság véleménye szerint csak akkor jöhet szóba, ha a Vámház téri vagy az Eskü téri híd felépül, illetve az utóbbihoz csatlakozva a Gellért-rakparton 30 méter széles út készül. Ez a lehetséges helyszín igényelné a legnagyobb tereprendezést is. Ugyanakkor fekvése gyönyörű, a Belvárostól néhány percnyi távolságra nagy park létesülne, és nagy távlatok nyílnának Dél-Buda fejlődése előtt. Az albizottság tagjainak tetszését a hely annyira elnyerte, hogy felhasználására a beosztására három tervvázlatot készítettek. Közülük egy Lechner Lajos, egy Gerster Kálmán és Mirkovszky Géza, egy Müller Béla munkája volt. (A tervek a jelentés mellett ma már nincsenek meg.)

Az albizottság tételesen megbecsülte, milyen költségekkel járna a négy megvizsgált helyszín kiállítási területté alakítása. Számításuk alapját az 1885-ös kiállítás megfelelő költségei képezték. Megállapításuk szerint a legolcsóbb a Városliget kialakítása lenne – ezen belül is a harmadik változat –, ezt követi jelentősen nagyobb összeggel a Népliget, ennél valamivel költségesebb lenne a Pékerdő, végül valamennyinél jóval drágább lenne a Lágymányos mint kiállítási helyszín.<sup>18</sup> Az albizottság végül közölte

ajánlását is. E szerint, ha a millenniumi kiállítás dátuma marad 1895, a városligeti második variánst – vagyis az 1885-ös kiállítás területét az Erzsébet királyné útja mentén fekvő területtel kibővítve – javasolja. Ha azonban lehetséges volna a kiállítást 1898-ra halasztani, a többletköltség ellenére a lágymányosi helyszínt pártolná, „ahol sokkal díszesebben és fényesebben lehetne rendezni és ez által a fent jelzett városrendezési nagy célokat is elérni”.

A fenti ajánlás nyomán Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter az említett városligeti Erzsébet királyné útjai helyszínváltozatot fogadta el. Döntéséről 1892. szeptember 28-án leiratban értesítette a fővárost, egyben kérte a kiállítás céljára a terület átengedését.<sup>19</sup> Mivel a jelek szerint különösen fontos és kényes kérdésnek számított, ígéretet tett: „Gondom leend arra is, hogy az igénybe vett területen az ültetvények lehetőleg kiméltessenek”.

A fenti döntést azonban hamarosan módosították, és kiállítási területként a Stefánia út két oldalát jelölték meg.<sup>20</sup> Ez végeredményben az illetékes albizottság korábban ismertetett városligeti harmadik változatának felelt meg. Közelebről nem ismeretesek azok a körülmények, amelyek az első döntés megváltoztatásához vezettek; csak gyanítani lehet, hogy az összefüggő terület által kínált kétségtelenül impozánsabb kialakítás lehetősége, a Városliget exponált helye az eredetileg kijelölt hátsó területrészel szemben szerepet játszhatott a fejleményekben, de azt se feledjük el, hogy a korábban tárgyalt albizottsági jelentés szerint ez a variáns ígérkezett a legkevesbé költségeseknek. A főváros közgyűlése 1892. november 9-én tartott ülésén 1104. szám alatt határozatot hozott a kért terület rendelkezésre bocsátásáról.<sup>21</sup> Feltételként a Stefánia út áthidalását, az Állatkert ingyenes látogathatóságát, és az ültetvények megkímélését szabták meg.

Be kell vallani, hogy a helyszín kiválasztásával a rendezők – minthogy szorosan az 1885-ös kiállítás nyomdokain haladtak – a legkockázatmentesebb és legkevesbé újszerű megoldást választották. Minthogy a tervezőknek a meglévő adottságokhoz itt kellett a legjobban igazodniuk, a már létező parkot lehetőség szerint kímélniük, az alkotó képzelet szárnyalásának határai végesek voltak. „[K]icsinyes koncepciónk greisler [szatócs] módra a nép városligetébe szorított minket”, summázta nem egy kortárs véleményét az epés megjegyzésektől ez ügyben sem tartózkodó Bobula János.<sup>22</sup> Még a döntés meghozatala után, a részletek tárgyalása során is merültek fel kételyek ez ügyben. Talán leginkább a nagyszabású Gellérthegy-lágymányosi helyszín mellőzését fájlalták. Az már a millenniumi kiállítás szerencséje, hogy az utókor köztudatából szinte teljesen eltűnt – mert az 1896-os kiállítás által a szó szoros értelmében is elfedezett – az 1885-ös országos kiállítás.

### *A pályázat*

A Városligetben kialakítandó kiállítás tervére a kereskedelemügyi miniszter 1893. február 8-án hirdetett pályázatot.<sup>23</sup> A kihirdetésekor közreadott helyszínrajz a kiállítás előirányzott, hozzávetőleges területét besötétített mezővel jelezte (4. kép).<sup>24</sup> A pályázati kiírás méretük megadásával együtt felsorolta az elhelyezendő pavilonokat, kikötve, hogy legalább 20.000 ember számára maradjon szabad terület ünnepek és esti szórakozás céljára. Feltétel volt az ültetvények legnagyobb kímélete, különösen

a fenyvesek pusztulástól való megóvása. A tervrajzon „az említett épületek, valamint a szükséges utak, parkirozások és a kiállítás tartozékai feltüntetendők”. Beadási határidő március 31. volt, az első díjat 2000, a második díjat 1000 forintban jelölték meg. A pályázaton csak magyar állampolgár vehetett részt. A kiírást kombinálták a történeti kiállítás pályázatával, de a résztvevőknek nem volt kötelező mindkettőre pályamunkát benyújtani.<sup>25</sup> A pályázat lefolyását nem érintette, hogy az országgyűlés az 1893. III. törvénycikkben elhatározta a millenniumi kiállítás 1896-ra történő halasztását.

1893. március 31. déli 12 óráig 32 pályamű futott be, további kettő késve érkezett.<sup>26</sup> Az elbírálásnál mind a 34-et figyelembe vették. Közülük a zsűri négy relatív legjobb pályamunkát talált, melyek a következők voltak: a „Vitam et sanguinem” jeligéjű, szerzői Korb Flóris és Geirgl Kálmán (5. kép); a „Magyarország nem volt, hanem lesz” jeligéjű, szerzője Schickedanz Albert (6. kép); az „1000 év” jeligéjű, szerzője Gerster Károly és Mirkovszky Géza (7-8. kép); és a „Szerencse fel” jeligéjű szerzői Neuschloss Károly és fia (9. kép).<sup>27</sup> Ezeket a bírálóbizottság egyenként 1000 forinttal díjazta. További három pályamunkát dicséretben részesített: a „Rondó” jeligéjűt, szerzője Justh Ferenc és Farkas Ferenc, a „Pro patria” jeligéjűt, szerzője Gönczy Béla, és az „Árpád” jeligéjűt, szerzője Weber Károly. Tanulságos megfigyelni, hogy a négy nyertes pályamű közül hármat képzett és gyakorló építész készített, akik egyébként – tudásunk szerint – nemigen foglalkoztak városépítéssel. A szintén nyertes Neuschloss Károly és fiai cég is foglalkozott tervezéssel, de főleg építési vállalkozóként működött. A megvételben részesítettek voltak azok a szakemberek, akik elméletileg nagy területű létesítmények tervezésében gyakorlattal rendelkeztek: Justh Ferenc, Farkas Ferenc és Gönczy Béla MÁV-mérnökök voltak, míg Weber Károly műkertész volt.

A bírálóbizottságon belül a pályaművek beható vizsgálatát jeles szakemberekből alakították végzet; Németh Imre kiállítási igazgató elnöke alatt tagjai Czizler Győző, Hauszmann Alajos, Kauser József, Lechner Lajos, Müller Béla és Gelléri Mór voltak. Jelentésükből a nyertes pályaművekre vonatkozó részeket – a tervekkel együtt – az *Építő Ipar* publikálta.<sup>28</sup> Ez alapján meglehetősen pontos képet alkothatunk a szóban forgó munkákról, és a díjak odaítélésének szempontjairól:

I. A „*Vitam et sanguinem*” jeligéjű terv, 1 rajzmelléklettel. Tervezték: Geirgl Kálmán és Korb Flóris építészek.

A „*Vitam et sanguinem*” jeligéjű terv a programban megjelölt területet használta föl a kiállítás céljaira a szomszédos területek bevonása nélkül. Az ünnepélyek terét az ideiglenes jégpálya és környéke által elfoglalt területre helyezi. E területet megnyitja a királypavilon és lezárja a történelmi kiállítás csarnoka. Ettől jobbra és balra a néprajzi, háziipari és közoktatási csarnokok, továbbá kertészeti és borászati pavilonok, vendéglők és kisebb épületek vannak elhelyezve. Az ünnepélyek csarnoka a fennálló műcsarnokkal szemben a Stefánia-út jobboldali területére esnek s a Stefánia-útra nyíló két bejárat által is megközelíthető volna. A régi kiállítási területen az iparcsarnokot megtartja, az elé, a régi korzónak mintegy közepére, új képzőművészeti csarnokot tervez, a régi műcsarnokot Budapest fő- és székvárosa kiállítása számára tartja fenn. Az igazgatósági épületet a régi műcsarnok mellé tervezi, a volt fővárosi pavilon helyére az egészségügyi csarnokot. A gépcsarnokot és erdészeti pavillont ugyanarra a helyre állítja, melyen 85-ben voltak, ellenben a bányászati és közlekedési csarnokot a területnek a nagy tó felé eső végére tervezi. A mezőgazdasági csarnok az István-út mentén a Stefánia-út jobb- és baloldali részét egyforma nagyságban venné igénybe s középrésze a Stefánia-út

fölött hídszerűen emelkednék és lépcsőzettel volna ellátva. A körönd és a régi korzó között egy nagy tért kontemplál, melynek létesítése esetén a most fennálló városi vendéglő eltávolítatnék s a tó közelébe helyeztetnék át. E tér középpontjából sugáralakban indul ki a hat különböző út. A két területet három áthidalással köti össze.

A most említett legyezőalakú tér a főbejárat elrendezését rendkívül impozáns módon s hatásos architektónikus kompozícióban tárja elő, úgy, hogy e megoldás a tervnek oly becses előnyét képezi, melyet egyetlen más tervezet sem közelített meg.

Előnye a tervnek továbbá, hogy bár az ünnepélyek csarnokát és a mezőgazdasági csarnokot az előírt méreteknél jóval kisebbre tervezi, szigorúan a programhoz ragaszkodott, s az ültetvények kímélésére is lehetőleg figyelemmel volt.

Ezzel szemben a terv hátránya gyanánt ki kell emelni, hogy a városi vendéglőt áthelyezi, hogy egyes főépületeket nem a kellő helyre tette. Például a közlekedési és bányászati csarnokok vasút által nem közelíthetők meg; az ünnepélyek csarnoka félreeső területre szorul és körülötte a látogatók számára elég szabad közlekedési területről nincs gondoskodva.

II. „*Magyarország nem volt, hanem lesz*” jellegű terv, 1 rajzmelléklettel. Tervezte: *Schichkedanz Albert* építész.

A szerző két főbejáratot tervez és pedig egyiket az Andrassy-út irányában, hídon át a szigetre, a másikat pedig a volt régi főbejárat helyére. A Nádor- és Széchenyi-szigetekre helyezi a történelmi csarnokokat, melyeket régi vár- és bástyaszerű épületek mintájára tervez. A szigetek fölé, a népliget határára helyezi az új iparcsarnokot, a régi iparcsarnokot gépcsarnok gyanánt akarja fölhasználni, e két csarnok mögé, a Hermina út mentén helyezi a bányászati és mezőgazdasági csarnokokat; a régi gépcsarnok helyére a közlekedési csarnokot állítja s a 85-iki kiállítási terület többi részeit kisebb épületekkel tölti ki, pl. kertészeti, erdészeti, egészségügyi, közoktatási, fő- és székvárosi pavilonokkal. A Stefánia-útnak jobboldali területére az ideigl. jégpályára és az e körüli területre tervezi az ünnepélyek terét (korzó) az ünnepélyek csarnokával s ezzel szemben egy új műcsarnokkal (a régi műcsarnokba ipari csoportokat szánt), az ünnepélyek terét félkör alakban a borászati kiállítás zárja le két vendéglővel. E terület többi részét apróbb pavilonokkal tölti ki. Főlemlítendő, hogy a Stefánia-út jobboldali területének csak egy részét veszi igénybe, az aréna, körönd és az Aréna-út felé eső részeit pedig a kiállításon kívüli közönség számára tartja fenn.

E tervben igen szép gondolat a történelmi csarnoknak várszerű építmények alakjában a szigetre való helyezése és az eleven vízzel való kapcsolatba hozatala. Előnye az is, hogy az Andrassy-útról hídon át a történelmi csarnokba lehet jutni. A korzó egységes és szép elrendezésben van tervezve, és az épületeknek e köré való csoportosítása architektónikus szempontból kellemes benyomást tesz. A terv a régi korzóépület kedvező átalakításban tartja meg, az ültetvényeket lehetőleg kíméli; végre bizonyos előkelőséget ad a tervnek az az elrendezés, mely a négy főépületet (történelmi, ipar-, gép- és ünnepély-csarnok) világosan kidomborítja.

Ez előnyökkel szemben azonban egyes épületek elhelyezését nem lehet szerencsésnek mondani. Nevezetesen az iparcsarnok félreeső helyre van téve, melyhez a közlekedés nincs indikálva. A történelmi csarnok a Nádorsziget ültetvényei nagy részének kipusztítása nélkül nem létesíthető s e csarnok a híd természetes folytatását képező utat teljesen elzárja s a közlekedést szűk mellékutakra terelné. A gépcsarnok (a mostani iparcsarnokba tervezve) nem lehet a kiállítás domináló középpontja, a mezőgazdasági csarnok pedig a gépcsarnok mögé van dugva, a mi annál szembeötlőbb hiba, mert nálunk, a hol a mezőgazdaság oly előkelő helyet foglal el, ennek expozitúrája számára megfelelő helyet kell a kiállításban biztosítani.

III. „*1000 év*” jellegű terv, 2 rajzmelléklettel. Tervezték: *Gerster Kálmán* és *Mirkovszky Géza* építészek. E pályamunka főjellege, hogy a köröndöt is bevonja a területbe s azt a régi korzóval kapcsolja össze. Ennek következtében a Stefánia-utat olyformán helyezi át, hogy azzal a köröndöt meg kellene kerülni. A kiállítás fővonala a korzóra esik, melyet a köröndbe helyezett nagyszabású történelmi csarnok zár le. A korzó árkádszerű építményekkel szegélyezve különböző udvarokat képez (Árpád-udvar az Árpád-szoborral, Ferenc-József-udvar) és félkör alakú kiterésekkel felnyúlik a kibővített s díszesebbre tervezett iparcsarnokig. Az iparcsarnok mögött (a Hermina-út mentén, az Erzsébet-út tengelyén) terül el az ünnepélyek csarnoka, melyet az iparcsarnokkal szintén árkádok kötnek össze. A gépcsarnok és a mező-

gazdasági csarnok körülbelül a 85-iki helyükön maradnának, a gépcsarnokkal szemben áll a közlekedési csarnok, a műcsarnok megmarad. Az erdészeti csarnokot a tó közelébe tervezi, a hatyútót betölti, a Ferenc-József-udvarban azonban két nagyszabású vízmedencét alkot. A Stefánia-út jobboldali területén az ideiglenes jégpálya és környéke szabad területet képeznek, mely köré a közoktatási, fővárosi, nép- és házi ipari és egészségügyi csarnokok csoportosulnak, építészeti és esztétikai szempontból a lehető legszebben és jó ízléssel elrendezve. A két terület három híddal van összekötve; a főbejárat a városligeti vendéglő helyére van tervezve s ezenkívül öt mellékbejárat áll rendelkezésre. A tervezet, mely a jobboldali területnek csak felét veszi igénybe, másik felét pedig a kiállításon kívüli közönség számára tartja fenn, az egész területet villamos körvasúttal hálózza be, mely kis részben földalatti volna.

E munkálat nagyszabású és merész koncepció benyomását teszi. Határozottan látszik rajta, hogy az ezredéves kiállítást nagy méretekben, pazar költséggel és maradandó, momentuózus építményekkel, majdnem világkiállítászerűen kívánja emlékeztetést tenni, e miatt azonban abszolte nem számol a létező viszonyokkal, nem kíméli a területet, a program egyik sarkalatos pontját, a Stefánia-út nyitvatartását figyelmen kívül hagyja s annak áthelyezését sem oldja meg elég kedvezően. Hiánya az is, hogy az ünnepi csarnokot hátraveszi s kisebb mértékben tervezi. Főhátránya azonban, hogy nagyszabású tervezeteinek kivihetősége aránytalanul nagy, viszonyaink között leküzdhetetlen pénzügyi nehézségeket okozna.

IV. „*Szerencse fő!*” jeligéjű terv, I rajzmelléklettel. Tervezték: „*Neuschloss* Károly és fia.”

E jeligéjű munkálat a főbejáratot diadalkapu alakjában az Andrassy-út tengelyébe impozáns szép kapuval és széles híddal a Nádorsziget elé tervezi; e szigeten helyezi el (az artézi fürdő lebontásával) a nagyszabású történelmi csarnokot, mely mint kiállító épület a kiállítás után is megmaradna. A szigetről kiindulva egy széles korzószerű utat tervez, mely a Széchenyi-szigeten keresztül az egész kiállítási területen végigvonul, átmetszvéen a régi kiállítási terület közepét, áthidalja a Stefánia-utat s a jobboldali területen tervezett nagy ünnepélyek terét át- és átöleli. A második főbejárat a 85-iki főbejárat helyén van. Ez előtt nagyobb háromszögű tért tervez, melynek következtében a városi vendéglő épületét a tóhoz közelebb eső helyre teszi át. Iparcsarnokul a régit hagyja meg, de főhomlokzatát megnagyobbítja s díszesebbé teszi; a régi korzó közepére új királypavillont tervez. A Széchenyi-szigetre tervezi a kertészeti csarnokot, ezzel szemben egy vendéglőt. A mezőgazdasági csarnokot, a borászati pavillont, az erdészeti, igazgatósági és egészségügyi épületeket körülbelül a 85-iki kiállítás alatt elfoglalt helyeikre tervezi. A hatyútó közelébe a fővárosi pavillont és egy vendéglőt helyez. A Stefánia úttól jobbra eső területre az ünnepélyek számára nagyszabású tért létesít s ezt a következő főbb épületekkel veszi körül: ünnepélyek csarnoka, horvát pavillon, bányászati csarnok, háziipari csarnok és közlekedési pavillon. A közöket apróbb pavillonokkal tölti ki, végre a nagy gépcsarnokot a területnek a színpalotához szögelt hátsó részébe helyezi, az István-út mentén pedig nagyobb időleges kiállítási csarnokot tervez. A Stefánia-úti nagy áthidalást diadalszerűleg képezi ki s ugyanott két alagútszerű átjáratot tervez.

A tervezet szembeszökő előnye az impozáns főbejárat, a történelmi csarnok igen kedvező elhelyezése és a tervezett korzószerű útnak gyönyörű kiépítése és az ünnepélyek számára tervezett területnek architektónikus szempontból való szerencsés és izlées elrendezése.

Ezzel szemben főhibája, hogy a történelmi csarnok, tervezete szerint, csak az artézi fürdőnek egy negyed millióba kerülő áthelyezésével s a szigeten levő ültetvények kipusztításával volna létesíthető. Hiba továbbá az is, hogy a közlekedési és gépcsarnokot oly területre tervezi, mely vasuti vágányokkal – a terepviszonyok miatt – meg nem közelíthető, nem is említve azt, hogy a gépcsarnok a terület egyik távoli zugába esik. Végre a bevont területnek egy negyedrésze pedig csakis néhány apró épület számára levén igénybe véve, nincs megfelelően kihasználva.<sup>29</sup>

A négy nyertes pályamunka közül, mint láttuk, csak egy – a Korb és Giergl-párosé – követte szorosan a kiírási programot és szorítkozott a kijelölt területre. Egy másik nyertes munka – Gersteré és Mirkovszkyé – megmaradt a Városliget déli végén, de a

Városligeti fasor vonalára állított tengelyt a lehetséges legteljesebb formára fejlesztette ki. Két nyertes pályamunka – Schickedanz Alberté, illetve Neuschloss és fiaié – a pályázati kiírást megszegve merőben új koncepciót mutatott be. Szerzői ugyanis felismerték, amit az 1885-ös kiállítás tervezői még nem, vagyis hogy a kiállítás hatását jelentősen fokozza, ha főbejáratát a reprezentatív és világvárosi Andrassy út vonalában alakítják ki. Ez a megoldás általában is jobban betagozza a város szerkezetébe a kiállítást, illetve magát a Városligetet is. Ennek szükségszerű velejárója azonban a két sziget kiállítási területbe való bevonása, többek közt a tavon átívelő híd építésével – a szigetek és a tó viszont festői hatásukkal járulnak hozzá a kiállításához.

A bírálóbizottság javára kell írni, hogy felismerte és magáévá tette az új koncepció előnyeit. Tette ezt annak ellenére, hogy véleménye szerint egyik nyertes pályaterv sem hibátlan, amiért egyesítésüket javasolta. A bírálóbizottság – albizottsága javaslata alapján – a végző tervezet a következő megoldások figyelembevételét ajánlotta: a főbejáratnak az Andrassy út tengelyébe helyezése; a Nádor-szigetre vezető híd építése; a két szigetnek a kiállítás területéhez történő csatolása; a történeti kiállításepület ide helyezése; ezzel kapcsolatosan a tó tisztítása, betonozása és a Rákos patak vizének bevezetése; a Nádor-szigetet a szárazföldtől elválasztó csatorna feltöltése vagy beborítása; a kiállítást átszelő és az iparcarnoknál két ágra szakadó körút kiépítése, amely mentén a fontosabb épületek állnának; a második főbejáratnak a régi korzó elején történő létesítése.<sup>30</sup>

### *A végleges terv*

Nyilván a nyertes pályamunkáknak a kiírástól eltérő megoldásai – melyekről már értesülhetett, de pontosan nem ismerhetett – időközben arra készítették az aggodalmaskodó Gerlóczy Károly alpolgármestert, hogy 1893. április 5-én levélben tudakozódjon a kereskedelmi miniszternél.<sup>31</sup> Rámutatva arra, hogy „a balparti városrészek egyedüli szórakozási helyeül szolgáló városligetnek egy része a szegényebb néposztály számára” feltétlenül fenntartandó, kérte az igényelt terület egyértelmű megjelölését, illetve a korábbi határozat értelmében a Stefánia út szabadon hagyását és az Állatkert ingyenes látogatásának biztosítását. Megjegyezte még, hogy a nagy költséggel létesített városligeti körönd „kertészeti jellegét megtartva, mint ilyen továbbra is épségben fentartatuk[!]”.

A bírálóbizottság imént idézett ajánlásai alapján, de Gerlóczy alpolgármester kikötéseit is figyelembe véve a kiállítás Műszaki Osztálya 1893 tavaszán elkészítette a véglegesnek szánt tervezetet (10. kép), amely némi módosítással az utóbb megvalósult állapotnak felelt meg.<sup>32</sup> Eszerint a terület magában foglalja a teljes Széchenyi-szigetet, de a Nádor-szigetnek csak a felét, valamint a mögöttük fekvő terület harántirányban lehasított részét. A tervezet szakít a Stefánia úttól jobbra eső terület bekebelezésének a gondolatával, vagyis a kiállítás helyszíne egyetlen osztatlan tömb lesz; a Stefánia áthidalása amúgy is kényszermegoldás lett volna, és ilyen módon a liget ezen területének növényzetét sem kell bolygatni és a nagyközönségtől pihenőhelyet elvenni. Teljesen új elképzelés a főbejárat előtt jobbra felépítendő, de a kiállítás részét képező új műcsarnok. Ez az épület és a kiállítás főbejárat kapuzata a két múzeumból és kolonnádos

emlékműből álló Hősök terei együttes embrionális megfogalmazása. A tó hídjának folytatása a városligeti körút. Az iparcsarnok előtt elterülő korzó felújított formában fennmarad, és a városligeti körönd felőli végén nyílik a 2. sz. főbejárat – vagyis itt az 1885-ös kiállítás elrendezése ismétlődik meg. Eltűnik viszont a korzótól északra található kis Hattyú-tó. A Történelmi Főcsoport a Széchenyi-szigetre, a Nádor-sziget mögötti háromszögbe a néprajzi kiállítás faluszerű házegyüttese, a mezőgazdasági csarnok a Széchenyi-sziget mögötti területre, a gépcsarnok az iparcsarnok mögé jobbra kerül.

Az országos bizottság 1893. május 31-én vizsgálta meg a tervet.<sup>33</sup> Az ülésen többen megint a helyszínválasztást firtatták, de ez a kérdés természetesen már nem volt aktuális. Kisebb megjegyzésekkel, módosítási javaslatokkal felszólalt többen közt Palóczy Antal, Pucher József, Pulszky Károly és Zala György, ami jelzi a vita komoly szakmai jellegét. A bizottság a tervet jóváhagyta.

A kidolgozott és jóváhagyott tervezet birtokában, 1893. június 5-én Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter leiratban válaszolt Gerlóczy alpolgármester április 5-i átiratára.<sup>34</sup> Rámutatott, hogy a tervvel teljes mértékben eleget tettek a főváros kívánalmainak, sőt az igényelt terület, ha nem is egyezik meg az eredetileg felajánlással, annál valamivel kisebb. Eredményképpen több hely marad szabadon a pihenni, szórakozni vágyóknak. A tervezéskor figyelembe vették az országos bizottságba delegált fővárosi küldöttek kérését is, miszerint a kiállításon ne létesüljön állandó épület, „mert ezek szaporítása által a városliget jellegét és rendeltetését idővel elvesztené.” A növényzettel a legnagyobb kíméllettel fognak eljárni, a kivágott fákat és bokrokat pótolni fogják. A természetes állapot, illetve ezzel szemben a mesterségesen létrehozott állapot korabeli értékelésének beszédes dokumentuma a miniszter megjegyzése: „Valamint az 1885-iki kiállítás nem vált a városligetnek kárára, hanem az illető részeket sokkal szebb állapotba kapta vissza a főváros, úgy gondom lesz arra is, hogy az 1896-iki kiállítás céljaira átengedendő területek szebb és a fő- és székesfőváros közönsége várakozásainak megfelelő rendezett állapotban bocsáttassanak vissza.”<sup>35</sup> Véleménye szerint különösen érvényes ez a szigetek mögötti elhanyagolt, akácok területre, amelynek fel-frissítése amúgy is csak idő kérdése lenne. A híd és az új út előnye, hogy később majd biztosítani tudja a liget még nagyobb mérvű igénybevételét. Végezetül a miniszter kérte a fővárostól a tervezetben megjelölt terület átengedését.<sup>36</sup> A főváros kiállítási bizottsága támogatta a kérelem teljesítését.<sup>37</sup> A főváros június 21-én tartott közgyűlésén a 648. szám alatti határozatban döntött a kért terület átengedése mellett.<sup>38</sup> A feltételek részletezőbbek és szigorúbbak voltak az 1892-ben megszabottaknál. E szerint a kiállítás területén nem szabad állandó épületet emelni, illetve ha egyes esetekben ez elkerülhetetlen, a feltételeket előbb meg kell állapítani, és a kiállítás után az épületek ingyen a főváros tulajdonába mennek át. Különösen hangsúlyosan fogalmazódott meg Városliget mint park védelme és fejlesztése: „[A] kiállítás elmúltával ne csak az összes kiirtott facsoportok és bokrok pótoltságának, hanem a kiállítás egész területe a liget jellegének megfelelően parkozva bocsáttassék vissza s e parkozás legkésőbb 1897. év végéig befejeztessék.” Az is feltétel volt, hogy a körút ne 30 m, hanem ennél keskenyebb legyen, s mindkét szélét kettős fasor szegélyezze.

A kiállítás céljaira kijelölt terület 472.000 m<sup>2</sup>-t tett ki. Ez 172.000 m<sup>2</sup>-rel múlta felül az 1885-ös kiállítás 300.000 m<sup>2</sup>-es területét. Az ezredéves kiállítás azonban – tekintve, hogy retrospektív jellegű is volt – már eleve nagyobb ambíciókkal lépett fel;

nem csoda, hogy a pavilonok létesítése során kiderült, hogy a terület nem elégséges. 1894 július végén ezért Lukács Béla kereskedelmi miniszter leiratban kérte a fővárostól a terület bővítésének engedélyezését.<sup>39</sup> Szeptember 15-én vegyes bizottság vizsgálta meg az ügyet.<sup>40</sup> A főváros végül mindössze további 22.000 m<sup>2</sup>-t adott át a kiállítás számára, de ezek igen exponált részek voltak: a Nádor-sziget északi fele (kivéve az itt található artézi fürdőt és a hozzá vezető utat), valamint a tó keleti partja az új hídtól északra. A kiállítás területe így 494.000 m<sup>2</sup>-re gyarapodott. Minthogy azonban a tavat már egészen körbeölelte a kiállítási terület, ezt is hozzászámolva majdnem 520.000 m<sup>2</sup> állt a kiállítók rendelkezésére. Az új elrendezés méginkább eltolta a kiállítás súlypontját észak felé, az Andrássy útra néző főbejárat, a tó, illetve a Széchenyi-szigeten építendő történelmi főcsarnok irányába, ezáltal még karakteresebben megkülönböztette a millenniumi kiállítást 1885-ös elődjétől (11. kép).

### *A kialakítási munkálatok*

A kiállítási terület kialakítása, a pavilonok építése nagy és összetett feladat volt, amely megfelelő szervezetet igényelt. A kivitelezést a kiállítás műszaki osztálya irányította. Vezetője, tehát a kiállítás főmérnöke Müller Béla országos középítészeti felügyelő volt, aki az 1885-ös kiállításnak is főmérnöke, volt.<sup>41</sup> Így személye a tapasztalaton túl a két kiállítás közti „jogfolytonosságot” is jelképezte. 1893 szeptemberében beosztottak mellé két építész a kereskedelmi minisztériumból: Bierbauer Istvánt és Kolbenheyer Viktort.<sup>42</sup> A kiviteli tervek és a pályázati felhívások felülvizsgálására ugyancsak szeptemberben a kereskedelmi miniszter állandó építési bizottságot szervezett, amelyben építészek, mérnökök, művészek és kertészek egyaránt helyet kaptak.<sup>43</sup>

A megvalósítást a közlekedési feltételek, tehát elsősorban a híd és a kiállítási körút kialakításával kellett kezdeni. 1893. október 7-én a híd tervezésére írtak ki pályázatot.<sup>44</sup> A 82 m hosszú, 16 m széles építménynek nem volt szabad a kilátást zavarnia, ugyanakkor figyelembe kellett venni, hogy „a forma és arányok szépsége tekintetében Budapest fő- és székváros legszebb utcájának méltó folytatását képezze.” 1894 februárjában hozták nyilvánosságra, hogy a Schlick-gyár nyerte meg a pályázatot, illetve építheti meg a hidat. A híd alépítményét Zielinszky Szilárd, építészeti részét Korb Flóris és Giergl Kálmán tervezte.<sup>45</sup> A köpilléres, vasszerkezetű építmény 1895 májusában készült el (12. kép).<sup>46</sup>

A kiállítási körút építésére 1893. december 15-ig három ajánlat érkezett be, közülük az építési bizottság december 21-én fogadta el a legkedvezőbbet.<sup>47</sup> Az útépítési munkálatok befejezésének határidejét 1894. április 15-ben állapították meg. A Nádor-szigettől a Stefánia útig húzódó, 1430 m hosszú körutat a Stefánia út mintájára alakították ki: 25 méter széles volt, 13 méter széles, makadám burkolatú kocsúttal és 6-6 méteres, kavicsozott járdákkal. Kétoldalt a járdák mentén platánokból, hársfákból és juharfákból fasort ültettek (15. kép). 1895-ben megbízást adtak a körút teljes hosszában keskeny vágányú villamos létesítésére – csak az ezredéves kiállítás idejére –, melynek nemcsak közlekedési eszközként kellett szolgálnia, hanem a technika fejlődését illusztráló kiállítási objektumként is (14. kép).<sup>48</sup>

A kiállítás infrastruktúrájának része volt a tó, amely ekkor ugyancsak jelentős meg-



újuláson esett át.<sup>49</sup> Első lépésként betömték a Nádor-szigetet a szárazföldről elválasztó – egyébként is iszapos – csatornát, vagyis a terület megszűnt sziget lenni. 1895 tavaszán a tavat lecsapolták, medrét az iszap elhordásával kitisztították és fehér kavicsréteggel borították, partját kiépítették.<sup>50</sup> Ezután a Rákos patak vizét engedték bele oly módon, hogy a víz kifolyásáról is gondoskodtak.<sup>51</sup> A munkálatok 1896 tavaszán fejeződtek be. Az 1885-ös kiállításra létesített kis Hattyú-tavat a korzó északi oldalán viszont betömték.<sup>52</sup>

1895 során két főbejáratot építettek.<sup>53</sup> Az első – a tényleges főkapu – az új híd előtt, az Andrássy úttal szemben állt, és Frommer (később Jámбор) Lajos pályanyertes tervei alapján készült (16. kép). Az ívelt, két karéjos kolonnád Schickedanz későbbi Millenniumi emlékművét előlegezte.<sup>54</sup> A második főbejárat a városligeti körönd mögött, az iparcsarnok tengelyében épült, vagyis körülbelül az 1885-ös kiállítás főkapujának helyén. A műves ácsszerkezetű építmény Kolbenheyer Viktor tehetségét dicsérte. A harmadik bejárat, melyet Huszka József székely kapu mintájára tervezett, a kiállítási körút Stefánia úti torkolatában állt, a negyedik az Erzsébet királyné útja felől volt, az ötödik északon átjárót képezett az Óbudavár nevű mulatóhelyhez.<sup>55</sup> A kapuk építésével egyidőben a kiállítás egész területét deszkakerítéssel vették körbe, melyet utóbb hirdetésekkel borítottak be.<sup>56</sup>

A kiállítás létrehozása rendkívül nagyszabású kertészeti beavatkozással járt. Elsősoban a pavilonok helyéről a növényzetet el kellett távolítani. Hogy milyen nagyarányú lehetett a pusztítás, néhány szám érzékelteti: a kiállítás nem egészen 520.000 m<sup>2</sup> területből mintegy 120.000 m<sup>2</sup>-t, vagyis több mint ötödrészt foglalt el a kb. 230 objektum.<sup>57</sup> Ez szükségképpen magával vonta a fák és bokrok irtását akkor is, ha – mint az egykorú fényképek bizonyítják – a kiállítás építői törekedtek az eredeti növények megőrzésére, és a pavilonokat nem egyszer szinte közéjük ekelték (13. kép). A kiállítási területen azonban jelentős új ültetést is végeztek (17. kép). Az e célra felhasználandó mennyiség tisztelettel parancsoló: „Az e tárgyban kidolgozott részletes tervezet szerint követeltetett 15.000 díszbokor a csoportok alakításához, virágzó, takaró bokrok, erős minőségben; 1000 díszfa (árnyékfa) a csoportok alaki fájához, erős minőségben, legalább 10-20 cm törzskerülettel; 1000 fenyőféle a csoportok alakításához, 100-200 cm magas, hiba nélkül; 100 fasor-fa, 200 cm magas; 500 egyenesen álló díszbokor (solitaire); 250 egyenesen álló díszfa (solitaire); 200 fenyőféle díszfa; 700 puszpáng; 200 folyó méter mahonia quifolium szegélynek.”<sup>58</sup> Az ültetést 1895 során el kellett végezni úgy, hogy a teljes kertészeti kialakítás hét nappal a kiállítás nyitása előtt átadható legyen. A hosszú távon gondolkodást bizonyítja, hogy a vállalkozónak a szállított és ültetett anyag megeredését és életképességét 1897. március 1-ig kellett biztosítania. A kiállítás nemzeti jellegét erősítette, de következményképpen botanikai spektrumát is behatárolta, hogy a fák és bokrok csak hazai faiskolából voltak szállíthatók. Versenytárgyaláson ifj. Pecz Ármin budapesti kertész és faiskolatulajdonos nyerte el a megbízást.<sup>59</sup>

A kiállítás egyik centruma az iparcsarnok előtt elterülő úgynevezett korzó volt. A téglalap alakú területet, melyet szabályos virággyások és nagy szökőkút díszített, eredetileg az 1885-ös kiállításra alakították ki. A millenniumi kiállításra jelentősen megújították.<sup>60</sup> A közepén húzódó és a csatornázás miatt akkor szükséges nyeretget lehordták, az egész területet felásták és újra felszínelték. A régi zenepavilont és a szö-

köikutat eltávolították. Új, színesen kivilágítható szökőkutat (*fontaine lumineuse*) helyeztek el, amely aztán az ezredéves kiállítás nagy attrakciójának számított (20. kép).<sup>61</sup> Építményét a bécsi Oskar Marmorek tervezte, gépezetét Ganz és társa, *Sió tündér legendáját* ábrázoló cink szoborcsoportját Mátrai Lajos készítette. Kivitelezése 1895 augusztusától 1896 februárjáig tartott.<sup>62</sup> A gyepel szegélyezett korzó mértani tábláit virággyások díszítették oly módon, hogy ezek maguk is kiállítási objektumok voltak: „legkiválóbb műkertészeinknek egy-egy kört, négyszöget vagy más formájú területet engednek át, a melyet csak a legpompásabb virágokkal, legjobb tudásuk és képességük szerint díszítenek fel.”<sup>63</sup> Virágokkal és bokrokkal díszítették egyes pavilonok közvetlen környékét is.<sup>64</sup>

### *A kiállítás rendszere és öröksége*

Az ezredéves országos kiállítás Városligetben történő megrendezése egy nagyszabású gondolat legproblémamentesebb és legolcsóbb megoldása volt. A szóbakerült városligeti variánsok közül is azt választották, amely nem számolt a ligetet környező területek valamelyikének bevonásával, így az ezredéves kiállítás területe alig léphette túl az 1885-ös országos kiállítás által kijelölt határokat. A kiállítási területen belül az eredeti útrendszer és – lehetőség szerint – a meglévő növényzet megőrzése kötötte meg a rendezők kezét; nagyvonalú, eredeti kialakításra nem volt mód, nem jöhetett létre szabályos, például négyzethalós rendszer (11. kép). E tekintetben jelentősen különbözött a párhuzamként tekinthető világkiállítások szabályos elrendezésétől.<sup>65</sup> Mindezek olyan korlátok voltak, melyek végeredményben a kiállítás nagyszabású mivoltát kérdőjelezték meg. Az 1896. május 2-tól október 31-ig nyitva állt a kiállítás mégis tagadhatatlan és egyértelmű siker volt. Magyarországot azóta sem mutatták be hasonló teljességgel és ilyen jól szervezeten. A városligeti helyszín és kialakítás végeredményben bevált.

A Városliget testében az ezredéves kiállítás kerítéssel és kapukkal elválasztott külön egység volt. Épületeinek bemutatása – melyek között az impozáns, az újszerű és a technikailag jövőbe mutató éppúgy megvolt, mint a jelentéktelen és az érdektelen – nem a jelen tanulmány feladata. Az elrendezéssel kapcsolatban egyet kell értenünk Bálint Zoltánnak, a kiállítás építészetét bemutató díszalbum szerzőjének kíméletlenül tárgyyszerű kritikájával: „... nagyobb terek és útvonalak úgyszólván hiányoztak, vagy elenyésző csekély számban és mértékben létesültek, és így rendkívül csökkent az esztetikai hatás, amit a kiállítás némely, különben magas művészi színvonalon álló épületei tettek. ... egészen idegenszerű építményeket, annélkül, hogy architektúrájuk összhangba lett volna hozható, úgyszólván rendszer nélkül kellett egymásra halmozni ... Az elhelyezésnek ez a kényszerült zsúfoltsága azt sem engedte meg, hogy a főutak nagyobb, monumentálisabb építmények tengelyébe essenek, vagy megfordítva, hogy ezek az építmények útvonalak tengelyébe legyenek elhelyezhetők.”<sup>66</sup>

Az elrendezés a park eredeti útjainak és sétányainak íves-kanyargó vezetését lényegében tiszteletben tartotta. Alapvetően ez lehetett az oka a pavilonok esetlegesnek tűnő elhelyezésének. Természetesen ez a megoldás a kiállítás után elősegítette a terület könnyű reintegrálását a Városligetbe. A pavilonok rengetegébe a kiállítási körút

vitt némi rendszert. Szabálytalan nagy íve illeszkedett a tájkert-jelleghez, sőt részben átfedte a Városliget peremén futó sétányt. A körút lehetővé tette, hogy a nagyméretű és fontos pavilonok, mint a közlekedési csarnok, a gépcsarnok, az iparcarnok, a mezőgazdasági csarnok, de tulajdonképpen a történelmi főcsarnok is, egyetlen vonalra fűződjenek fel. Létrehozása a kortárs városépítészeti elveknek és gyakorlatnak is megfelelt; mint tudjuk, 1896-ban nemcsak a kiállítási körutat nyitották meg Magyarországon, hanem egy másikat is: a budapesti Nagykörutat.

A kiállítás alkalmából épített híd – a kinyilvánított szándéknak megfelelően – diszkréten simul a környezetbe (16. kép). A tervezők javára kell írni, hogy sikeresen tudták a tó vízfelületét is a kiállításba bevonni. Ennek leghatásosabb eleme az immár vízivárrá nemesedő Történelmi Főcsoport (ún. Vajdahunyad vár) (18. kép), de a haditengerészet makettjei vagy a halászati pavilon is ügyesen használta ki a tó adottságait (19. kép).

Az 1867-es párizsi világkiállításon először megjelenő, majd a később hasonló rendezvényeken épült kisebb kiállítási pavilonok építészete tagadhatatlan kapcsolatban áll a kert- és parképítészetben évszázadok során jelen lévő gyakran egzotikus, vegyes stílusú, ideiglenes jellegű építményekkel. Nem volt ez másként a budapesti millenniumi kiállításnál sem. Még a legfontosabb kiállítási épület, a Vajdahunyad vár is rokonítható a tájkertek műromjaival, pszeudó-váraival. Külön sajátosságot képviselt a néprajzi falu, a Stockholmban 1891-től épülő parkszerű Skansen néprajzi múzeum korai követője. A kiállítási korzó, mint láttuk, eredendően az 1885-ös országos kiállításból hagyományozódott, de más kortárs európai párhuzama is van: az 1889-es párizsi világkiállítás központi területét ugyancsak geometrikus mezőkből álló, kivilágított szökőkúttal díszített kertészeti együttes alakították ki.<sup>67</sup>

Amint a pavilonépítésekkel együtt járó növényirtás nagyságrendje nyilvánvalóvá vált, többen tiltakoztak ellene. „Hónapok óta a főváros atyáinak egy vesszőparipája van s ez az, hogy a kiállítási igazgatóság barbár módon pusztítja a városligeti fákat” – írta 1895 tavaszán a *Műlennium* című orgánum, alcíme szerint *az Ezredéves Ünnepegy és Ezredéves Kiállítás Közlönye*. „Nincsen olyan gyűlés, melyen föl nem említenék, s a melyen egy elégiát el nem zengenének a városliget fainak pusztulása miatt. Különben a napisajtó is igen sok könnyet ontott a kivágott fák miatt ...”<sup>68</sup> Mindez érdemben nem befolyásolhatta a kiállítási munkálatokat. Kategorikusan fogalmazott az imént idézett közlöny: „e pillanataban többé nem a városliget, hanem egysesegedül a kiállítás érdekel bennünket.”<sup>69</sup>

A millenniumi kiállítással szemben gyakran – már a helyszín kijelölésekor – felhozott másik vád az volt, hogy elveszi a főváros lakóinak egyetlen mulatóhelyét. Jóllehet a kiállítás emberek tömegének nyújtott szórakozást, az említett vád nem volt megalapozatlan. A pesti oldalon ez volt az egyetlen, jól rendezett és könnyen elérhető park, amely az egyre inkább beépülő és népesedő fővárosban sokak számára az egyetlen felüdülési, sőt üdülési lehetőséget kínálta. Ez a kérdés azonban már a kiállítás tartós hatásával, illetve tágabb értelemben a Városliget fejlődésével, sőt az európai és észak-amerikai városi parkok változásának általános tendenciáival függött össze.<sup>70</sup>

A Városliget, ahogy azt a régi leírásokból és Rudolf Alt rajzaiból megismerhettük, a 19. század derekán elsősorban a városi kispolgárság, illetve utóbb mellettük a proletariátus kötetlen és kedélyes szórakozásának színtere volt. Számptalan szabadtéri ven-

deglő, kávéház, zenés-táncos hely, vurstli és mutatványosbódé állt az idelátogatók rendelkezésére és gazdagította a főváros kincstárát. Akinek nem volt pénze, a fűbe leheveredve fogyasztotta uzsonnját. A Stefánia út ligeti szakaszának megnyitása a magasabb társadalmi állásúak látogatásait szaporította, a lovaglás sportját segítette elő, és szolgált egyúttal a szemlélődőknek újabb attrakcióval. A túlbujánzó vurstli visszaszorítása már a 70-es, 80-as években megtörtént, a vendéglők egy részének kisöprését pedig éppen a millenniumi kiállítás tette szükségessé, még ha időlegesen a kiállítás területe otthont is adott ilyeneknek. Ugyanis a kiállítás kettős elvárásnak kellett, hogy megfeleljen: a népszórakoztatásnak és a vele egyensúlyt tartó reprezentációnak. A Városliget a századforduló körül mint össznépi mulatóhely egyre inkább beszűkült. Ezt a folyamatot gyorsította meg az 1896-os kiállítás, de ezt eredményezte Budapest rohamos kiépülése is. A Sugárút elkészülte — és éppen a kiállítás jóvoltából a Városligethez történő szervezettebb kapcsolódása —, valamint a villanegyed létrejötte megváltoztatta a Városliget perifériális helyzetét és látogatóinak társadalmi hátterét. Ahogy egy kortárs a millenniumi kiállítás kapcsán fogalmazott: „... a Városligetet környezete, közelsége — mondhatni — tartalma is úri szórakozó helylyé, parkká emeli.”<sup>71</sup> A fentiekhez hozzájárult még a 19. század végén Budapesten is megfigyelhető jelenség: a közterületeken általában meghonosuló visszafogottabb viselkedésforma, a privát és publikus szféra erőteljesebb szétválása,<sup>72</sup> ami a parkbéli tevékenységekre és a park kertészetiileg egyre szabályozottabb művoltára is kétségtelen hatást gyakorolt.

A millenniumi kiállítás hagyatékát képezte a híd és a körút. Eredetileg, Nebbien terveit követve, csak a liget szélei mentén húzódott szélesebb út, a belső részek elsősorban a gyalogosan járók számára voltak fönntartva. Az úttörő jelentőségű teoretikus, Christian Hirschfeld (*Theorie der Gartenkunst*, 1779-1785) a nyilvános parkban, a *Volksgarten*ben eleve szükségesnek tartotta széles fasorok és sétányok kialakítását. A Stefánia út kiépülése e tekintetben jelentős mértékben megváltoztatta a Városliget helyzetét, amit az ezredéves kiállítás infrastrukturális fejlesztése megerősített. (A híd szinte tálcán kínálta a ligetet keresztben átszelő út lehetőségét is, ami nemsokára valószínűvé vált.) Itt azonban nemcsak a városi lakosság és közlekedési forma tömegesebb megjelenéséről van szó, hanem a Városliget fizikai, „mélyépítészeti” elvárosiasodásáról is. Végeredményben ebbe a folyamatba illeszthető a tó szabálytalan, „természetes” (tudjuk, hogy Nebbien terve nyomán létrehozott) állapotát megváltoztató kikotrás, sóderezés és partrendezés is, melyet hamarosan a meder kibetonozása követett. A tájkerti-festői elem visszaszorulását, a terület „urbanizálását” jelzi a Nádor-sziget megszüntetése, illetve a Széchenyi-szigeten az azt teljesen betöltő Vajdahunyad vár tartós berendezkedése.

A kiállítás után megtartották a korzót, amely stílusában alapvetően eltért a liget egészének eredendően tájkerti kialakításától. Megformálása a szabályosságra törekvő formális francia kert hagyományához nyúlt vissza. Francia és olasz előképeket követett a szoborművel díszes világító szökőkút is (20. kép). A fenti megoldás megfelelt a századvég ízlésének és eklektikus beállítottságú parképítészeti gyakorlatának, a korzóéhoz hasonló virágágyásokat nemsokára másutt is — elsősorban a városligeti körönd környékén — telepítettek. A korabeli nemzetközi szakirodalom rögzítette és formálta az új fejleményeket. Gustav Meyer a század közepén megjelent alapvető munkájában (*Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, 1859) megengedhetőnek tartotta a geometrikus és a

szabálytalan elemek együttes megjelenését a városi parkokban, Hermann Jäger a század második felében kiadott kézikönyvében (*Lehrbuch der Gartenkunst*, 1877) a nagy városi parkokat egyenesen a *gemischter Styl* kategóriájához rendelte. Ezzel szükségszerűen együtt járt és elfogadott volt, hogy a töretlen egységet alkotó tájkerttel szemben az ilyen parkokban elkülönült, zárványszerű részek léteztek. A francia stílusú kertek nemcsak geometrikus alakjukkal, hanem virágágyásaik élénk színeivel is megtörték az egykori tájkert finom tónusainak harmóniáját. (Párhuzamos jelenségeként az építészeti polikrómia kínálkozik.) Az iparcsarnok előtt létrehozott balusztrádos terasz szintén a formalitás irányába mutatott (21. kép), és mint ilyen a 19. század második felében Európában a városi parképítészet klasszikus eleme volt. Mindemellett tagadhatatlan tény, hogy a millenniumi kiállítás nyomán kifejlődő, immár egyértelműen vegyes stílusú Városliget kertészeti színvonalát, ápoltságát tekintve zenitjét érte el.

A liget városiasodásának szintén elemei voltak a kiállítás után fenntartott pavilon-épületek. Továbbra is álltak az 1885-ös kiállítástól örökölt épületek, vagyis az immár Kereskedelmi Múzeumként működő iparcsarnok, a műcsarnok, amely a 20. század elejétől a Fővárosi Múzeumnak adott otthont, valamint Gerbaud-kioszkként a királypavilon.<sup>73</sup> Az ezredéves kiállítás épületei közül fennmaradt a közlekedési csarnok, illetve most már Közlekedési Múzeum, valamint a – közkívánatra tartós anyagokból újjáépített – Vajdahunyad vár mint Mezőgazdasági Múzeum. Az utóbbi a kiállítás legkarakteresebb épületeként egyébként is szinte annak jelképévé magasztosult. Méretüknél és jellegüknél fogva egyik említett épület sem tekinthető parki építménynek, a környező tájba nem simulnak bele, hanem azon inkább uralkodnak. Eleve állandó épületnek szánták a kiállítás területétől külön álló, de ahhoz tartozó új műcsarnokot. A felsorolt múzeumépületeknek köszönhetően kevés városi park töltötte be jobban a *Volksgarten* népszerűvelői funkcióját, mint a Városliget.

A műcsarnok ugyanakkor első eleme, mintegy kezdeményezője lett egy hamarosan megszülető nagyobb együttesnek, melynek további tagjai a millenniumi emlékmű és a Szépművészeti Múzeum. Az így létrejött Hősök tere szobor- és épületvilágával már a Városliget egészétől markánsan elkülönülő egység. A Hősök tere mint a Sugárút méltó lezárása, és egyidejűleg a Sugárút liget-beli továbbfuttatása az ezredéves kiállítás hosszabb távú urbanisztikai örökségének tekinthető.

1896 után szintén fennmaradt – bár csak egy évtizedre – az ún. Ősbudavár. Ez nem kulturális intézmény volt, hanem a régi vendéglő- és vurstli-világ koncentrátuma, a millenniumi kiállítást már szinte parodizáló történelmi kulisszanegyed. Nem a millenniumi kiállítás részét képezte, de annak alkalmából épült a földalatti vasút, amely a Városligetben már a felszínen haladva csökkentette a terület természetes jellegét.

Ilseman Keresztély, a főváros és a Városliget főkertésze 1897 elején fogalmazta meg elképzeléseit a park kiállítás utáni helyreállításáról.<sup>74</sup> A vendéglők fenntartását élesen elutasítva a megvalósítandó célokat a következőkben látta: árnyat is adó, egybefüggő, nagy területek, jól kiépített gyalog- és kocsit utak, nagy játszóterek, valamint virágos ültetvények létrehozása. A már tárgyalt vegyes stíluson kívül fejtegetésében újdonság a játszótér, illetve a szabadban végzett testmozgás szükségessége. A sportolás mint alapvető parkbéli tevékenység, illetve sportlétesítmények mint parkban létrehozott telepek a század legvégén kerültek előtérbe külföldön is. Ez merőben új fej-

lemény a park és az ember viszonyában: a passzív szemlélődéssel, az esztétikai élménnyel szemben az aktív használatot, a praktikumot jelenti.

Budapest parkjainak fejlődése és „munkamegosztása” azonban az Ilseman által elképzelthez képest részben más irányt vett a 20. században. Sportlétesítményeknek leginkább az 1908-tól immár fővárosi tulajdonban lévő Margitsziget adott otthont. A szegényebb néptömegeket igyekeztek az eleve nekik szánt Népligetbe irányítani, melyet egyébként éppen a millenniumi kiállítás idején, 1896 májusában nyitottak meg hivatalosan.<sup>75</sup> Az ígéretesen fejlődő Népligetet 1906-ban már szembe lehetett állítani a Városligettel: „Annak, aki jó levegőt akar szívní, szép parkalakzatokat, kertészetiileg és botanikailag érdekes növényeket akar látni, aki szép, nagykiterjedésű smaragzöld pázsitban kíván gyönyörködni – annak sokkal érdekesebb kimennie a Népligetbe, mint a Városligetbe, amelyet teleépítettek hatalmas palotákkal, múzeumokkal ...”<sup>76</sup>

A fent vázolt állapot kialakulásában, mint láttuk, döntő szerepe volt a millenniumi kiállításnak. Örökségéből idővel elpusztult a virágágyas korzó a világító szökőkúttal és a kőbábos terasszal együtt, helyét ma nagy napozórét jelzi. A II. világháborúban megrongálódott a Közlekedési Múzeum, és csak részlegesen állították helyre. A háborúban rommá vált az iparcsarnok és a királypavilon. Fennmaradt viszont a Vajdahunyad vár és mindkét műcsarnok, akárcsak a későbbi fejlődés irányát megszabó híd és körút. Az ezredéves kiállítás – illetve az 1885-ös országos kiállítás – sajnálatos örökségének tekinthető, hogy 1925 és 1972 között a Városliget volt a színhelye az évenként megrendezett Budapesti Nemzetközi Vásárnak. Ez szerencsére már a múlté, akárcsak – remélhetően – a park épületekkel és utakkal történő további betelepítése.

*Köszönettel tartozom Vadas Ferencnek, aki e tanulmány kéziratát elolvasta és hasznos észrevételeket tett.*

#### JEGYZETEK

##### Rövidítések jegyzéke:

BFL: IV. 1403.a. = Budapest Főváros Levéltára:  
IV. 1403.a. Budapest Székesfőváros levéltára.  
Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek  
BFU = Bauzeitung für Ungarn  
ÉI = Építő Ipar  
FL = Fővárosi Lapok  
KÉ = Kiállítási Értesítő  
KL = Kertészeti Lapok  
Mi = Millennium  
MMÉEK = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye  
OL = Magyar Országos Levéltár  
OL K 231. I.; II. = Magyar Országos Levéltár:  
K 231. Kereskedelmi Minisztériumi Levéltár.  
VI. Ipari és Kereskedelmi Szakosztály iratai.  
1894. 5. tétel. 1660. alapszám, I. rész; II. rész.  
VU = Vasárnapi Ujság

1. A Városligetről, a magyarországi parképítést legjelesebb emlékéiről nincs tudományos igényű monográfia. A legteljesebb áttekintést nyújtó munka THALY T.: A 200 éves Városliget. Bp., 1958., amelyre én is támaszkodtam.

Erre a könyvre a továbbiakban külön nem hivatkozom.

2. Az 1885-ös kiállításra nézve l. Budapesti Ausstellungs-Zeitung I. (1885).

3. VADAS F.: Állandó világkiállítás és végleges szabályozás. Két múlt századi munka Budapest jövőjéről. Magyar Építőművészet LXXX. (1989) 5-6. sz. 44-46.

4. OL: K 231. II. fol. 27-31. ; ...d ...r: Projectirtes Terrain für die Milleneums-Ausstellung in Budapest. BFU XXI. (1892) 73.

5. FITTLER K.: A millenniumi kiállítás. MMÉEK XXVI. (1892) 33-35.

6. FUTO F.: A kiállítás területe. – Új indítvány. – FL 1892. júl. 13. 1424-1425.

7. A tanulmány szaklapban és a legnépszerűbb hetilapban is megjelent. KOLBENHEYER Gy.–STRAUB S.: A millenniumi kiállítás kérdéséhez. MMÉEK XX. (1892) 232-239., illetve VU 1892. júl. 17. 499-502.

8. VU 1892. júl. 17. 499.

9. Mattoni Henrik sósfürdő tulajdonos 1892. szeptember 10-én kelt levelében felajánlotta a Lágymányos mellett fekvő 40.000 négyzetméter területű ingatlanát a kiállítás céljára és idejére, ellenszolgáltatás nélkül. (OL: K 231. I. fol. 826-833.

10. OL: K 231. I. fol. 911-912.  
 11. OL: K 231. I. fol. 822-825.  
 12. OL: K 231. II. fol. 546.  
 13. VADAS F.: Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz. Budapesti Negyed II. (1994) 3. sz. 85-110. — A millennium kapcsán más fantasztikus építmények és emlékművek is szóba kerültek. Más európai — angiai — fantáziaépítményekről lásd F.BARKER—R.HYDE: London as it might have been. London, 1982.  
 14. A kiállítás rendezéséről áttekintő tanulmány BÁLINT Z.: Az ezredéves kiállítás architektúrája. Bécs, é.n. (1897) c. munkájának előszava, 8-19. Erre a továbbiakban külön csak egyes esetekben utalok.  
 15. OL: K 231. I. fol. 791-811, 839-844, 902-907. A bizottság tagjai voltak Matlekovics Sándor nyug. államtitkár, Gerlóczy Károly polgármester-helyettes, Pucher József a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagja, Szkalta Oszkár és Zsigmond Gyéza, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának főmérnökei, Németh Imre miniszteri tanácsos, a Kereskedelmi Múzeum igazgatója, Jármay fő- és székvárosi főmérnök Heuffel Adolf főmérnök képviselőjében, Robitsek S. MÁV igazgató, Müller Béla középítészeti felügyelő.  
 16. OL: K 231. I. fol. 795-811.  
 17. Az elképzelés a Városliget de facto kibővítését jelentette volna, ami korábban, az 1871-es városrendezési pályázat kiírásakor komoly formában már felmerült. (PREISICH G.: Budapest városépítésének története a kiegyezéstől a tanácsköztársaságig. Bp., 1964. p. 37.)  
 18. A Városliget három váltószáma: 1.927.000 frt., 1.908.000 frt., 1.717.000 frt.; a Pékerdő: 3.412.000 frt.; a Népliget: 2.900.000 frt.; a Lágymányos: 4.535.000 frt. Az utóbbinál természetesen nem vették figyelembe a híd, illetve a rakpart létesítési költségét.  
 19. OL: K 231. I. fol. 818.  
 20. OL: K 231. I. fol. 957.; A millenniumi kiállítás területének beosztása. ÉI XVII. (1893) p. 113.  
 21. BFL: IV. 1403.a. Budapest fő- és székváros törvényhatósága 1892. évi november hó 9-én s folytatva tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 1104. sz.  
 22. A budapesti építőművészet. Építészeti Szemle III. (1894) 32.  
 23. OL: K 231. I. fol. 381-424. A pályázati programot folyóiratok is közölték, pl. BfU XXII. (1893) 43-44.; ÉI XVII. (1893) 36-37.  
 24. OL: K 26. A miniszterelnökségi levéltár. Közponzilag iktatott és irattározott iratok. 1895. 22. alapszám II. rész, 430/1893 fol. 281.  
 25. A bírálóbizottság illusztris tagokból állt: gróf Andrassy Tivadar, Czizler Győző építész, Dr. Darányi Ignác országgyűlési képviselő, Gerlóczy Károly alpolgármester, Hauszmann Alajos építész, Lechner Lajos miniszteri tanácsos, Helfy országgyűlési képviselő, Kausser József építész, báró Lipthay Béla, Müller Béla kiállítási főmérnök, Lukács Antal Földhitelintézet-igazgató, Németh Imre miniszter tanácsos, báró Podmanczy Frigyes, Schnierer Gyula miniszteri tanácsos, gróf Szapáry Géza.  
 26. OL: K 231. II. fol. 36. A pályaművek sorszáma és jellegje a következő volt: 1. „Tiszteled apádat és anyádat, hogy hosszú életű légy a földön. Hazám dicső nagy ősei leborul előttetek a nemzet”; 2. „Árpád 896”; 3. „1001”; 4. „Nyelvében él a nemzet”; 5. „Talpra magyar”; 6. „Magyar korona”; 7. „Rendő”; 8. „Vitam et Sanquinem”; 9. „Beca”; 10. „Itt küzdünk a honért”; 11. „1000”; 12. „Perspectiva”; 13. „Csak előre”; 14. „Pax”; 15. „Pro patria”; 16. „Uj Korszak”; 17. „Mult és Jelen”; 18. Egy arany 4-es lóherével jelölt mű; 19. „Árpád”; 20. „Talpra magyar”; 21. „Egyesült erővel”; 22. „Igy”; 23. egy vörös „+”-tel ellátott mű; 24. „Magyarország nem volt, hanem lesz”; 25. „Prestó”; 26. „1000 év”; 27. „Buktam már, de vívtam”; 28. „Forum”; 29. „1000”; 30. „Kiállítás (régii dicsőség, új remény)”; 31. „Historia”; 32. „Szerencse fel”. Késve érkezett 33. „Őseink dicsőítése”; 34. „Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar”, az utóbbi Polaból érkezett.  
 27. Die Millenniums-Ausstellung. BfU XXII. (1896) 114., 137-138.  
 28. A millenniumi kiállítás területének elrendezésére hirdett pályázat alkalmával díjazott tervek. ÉI XVII. (1893) 119., 123., 127., továbbá a 43-47. sz. rajzmellékletek. — A pályázati anyag természetes őrzési helyén (OL: K 231. I-II; illetve OL: T 14. Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából) nem található. Eredménytelenül néztem át más szöbajóhető iratokat is (OL: K 231. 1892-1893, 5. tétel; OL: K 26. A miniszterelnökségi levéltár. Közponzilag iktatott és irattározott iratok, 1895, 22. alapszám I-II. rész, 1896. 141. alapszám I-V. tétel.)  
 29. L. előző jegyz. i. m.  
 30. Die Millenniums-Ausstellung. BfU XXII. (1893) 114-115.  
 31. OL: K 231. I. fol. 14. Ugyanerről BFL: IV. 1403.a. Budapest fő- és székváros törvényhatósága 1893. évi április hó 5-én s folytatva tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 334. sz.  
 32. ÉI XVII. (1893) jún. 15., 42. számú rajzmelléklet.  
 33. Die Millenniums-Ausstellung. BfU XXII. (1893) 137-138.  
 34. OL: K 231. I. fol. 957-959.; ÉI XVII. (1893) 113-115.; Mi 1893. nov. 26. 4-6.  
 35. OL: K 231. I. fol. 958.  
 36. A kiállítási terület és a történelmi csarnok pályázataira befutott nyertes tervek 1893. június 22. és 30. között a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet székházában kiállították. (ÉI XVII. 1893. 120.)  
 37. Die Millenniums-Ausstellung. BfU XXII. (1893) p. 155. A fővárosi kiállítási bizottság megjegyzései a következők voltak: hozzájárul egy 30 m széles, fákka szegélyezett út kialakításához, kívánatosnak tartja egy út létesítését a Városliget és a Népliget között, továbbá egy állandó kiállítási terület kijelölését. Látható tehát, hogy a kiállítás helyszínének kérdése még az utolsó utáni pillanatban is foglalkoztatta a szakembereket. Az ülés során az állandó kiállítási

tás helyszínéül báró Liphay Béla – szinte a jövőbe látva – a kőbányai Pékerdőt javasolta.

38. BFL: IV. IV. 1403.a. Budapest fő- és székváros törvényhatósága 1893. évi június hó 21-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 648. sz. Lásd továbbá OL: K 231. I. A kiállítási igazgatóság jelentése az 1896-iki ezredéves országos kiállítás előmunkálatairól, fol. 333-336.

39. FL 1894. aug. 1. 1881.

40. FL 1894. szept. 2. 2074.; FL 1894. szept. 16. 2195.; Mi 1894. szept. 20. 2-3.

41. BÁLINT 14. jegyz. i. m. 12.

42. A 38. jegyz. id. második forrás.

43. Az elnök Tolnay Lajos országgyűlési képviselő, a tagok Gerlóczy Károly alpolgármester, Lechner Lajos középítészeti igazgató, Hauszmann Alajos, Czizler Győző, Meinig Artúr és Pártos Gyula építészek, Heuffel Adolf fővárosi főmérnök, Thék Endre bútorgyáros, Strobl Alajos szobrász, Ilsemann Keresztély fővárosi főkeresztész, Szelnár műkertész, Zipernovszky Károly műegyetemi tanár, Bakos János FKT műszaki tanácsos voltak.

44. BfU XXII. (1893) p. 237. Az előirányzott költség 300.000 Ft volt. – A hídra és a kiállítás kialakítására, ill. többi műszaki létesítményére nézve fontos általános munkák: A kiállítási igazgatóság jelentése az 1896-iki ezredéves országos kiállítás előmunkálataihoz 1894-ik évben. Bp., 1895.; GELLÉRI M. (szerk.): Az ezredéves országos kiállítás kalauza hivatalos adatok alapján. Bp., 1896.; IZSÁK J. és BOROSS V.: Millenniumi kalauz. Kiállítási útmutató. Bp., 1896. BÁLINT 14. jegyz. i. m. Ezekre a munkákra, melyekre alapvetően támaszkodtam, a továbbiakban külön nem teszek utalást.

45. FL 1894. feb. 13. 374.; BEKE J.: A budapesti városligeti Nádorszigetre vezető híd terveire rendezett pályázat. MMÉEK XXIX. (1895) 203-206, V-VII. tábla. A kiviteli költség 169.000 frt. volt.

46. M-r: Az ezredéves kiállítás – ma. Ország-Világ 1895. máj. 26. 330.

47. A 38. jegyz. id. második forrás; Millenniumi kiállítás. FL 1894. feb. 8. 330. Az építésre előirányzott összeg 36.988 forint 21 krajcár volt. A kivitelezésre Hirsch Mihály és Reinisch Henrik ajánlatát fogadták el.

48. A millenniumi kiállítás villamos vasútja. ÉI XIX. (1895) 445-446. Az építők Ganz és társa, valamint a Roessemann és Kühnemann vállalatok voltak. – A MÁV a kiállítás területéhez teherszállító vasútvonalat is kapcsolt. (Mi 1895. aug. 1. 3.; KÉ 1895. okt. 26.; Mi 1895. nov. 1. 2.)

49. Mi 1895. jan. 1. 3.; Mi 1895. máj. 20. 2.; Az 1896-iki kiállítás helyszínéről. VU 1895. máj. 26. 333.

50. A tó északi, keskenyebbik részében, ahol a tengerészeti kiállítás hajómakettjeit tervezték elhelyezni, a medret fél méterrel mélyítették.

51. EDVI ILLÉS A.: Budapest műszaki útmutatója. Bp., 1896. 80. Ezek a munkálatok 90.000 forintba kerültek.

52. A földmozgatási munkákat Hirsch Sebestyén és fia cég végezte. A kiállítási területen csatornázási munkát is végeztek, hat csatornavonal létesítésével. Kivitelezője a Melocco testvérek cég volt.

53. Az ezredéves kiállítás bejáratái. Mi 1895. jan. 20. 3.; Mi 1895. ápr. 10. 4.; FROMMER L.: Az ezredéves kiállítás Andrássy-úti főbejárata. Mi 1895. máj. 1. 1.; Az 1896. évi országos kiállítás főkapuja. VU 1895. máj. 2. 334.; Die Haupt-Eingänge zur Millenniums-Ausstellung. BfU XXIV. (1895) 203.; A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet által az 1896. évi ezredéves kiállítás főbejáraira hirdetett pályázat bírálati jegyzőkönyve. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője XVI. (1895) 71-73.

54. Hogy melyik építmény ötlete született meg előbb, nem lehet pontosan tudni. Mindenestre figyelemreméltó, hogy Frommer kapuzatterve megtalálható Schickedanz Albert tervhagyatékában. (OL: T 7. No. 5: 19-21. Gábor Eszter szíves közlése nyomán. Az emlékműről lásd GÁBOR E.: Az Ezredéves emlék. Schickedanz Albert Millenniumi emlékmű kompozíciójának kialakulása. Művészettörténeti Értesítő XXXII. 1983. pp. 202-216.)

55. Mi 1895. szept. 10. 5.; GELLÉRI 44. jegyz. i. m. 110.

56. Mi 1895. aug. 10.; Mi 1895. szept. 20.; KÉ 1895. okt. 17.; Mi 1895. okt. 20. A kerítést a kiállítás műszaki osztálya tervezte.

57. GELLÉRI 44. jegyz. i. m. 68., 109.

58. A kiállítási igazgatóság jelentése ... 44. jegyz. i. m. 22.; G. M.: Kertészeti munkálatok az ezredéves kiállítás területén. KL X. (1895) 51. (a teljes cikk 51-52.)

59. A szállítást és a munka elvégzését 19.310 forintért vállalta.

60. A kiállítási igazgatóság jelentése ... 44. jegyz. i. m. 24-25; A kiállítási korzó. Mi 1895. jún. 10. 3.; Mi 1895. okt. 1. 5.

61. GELLÉRI M.: Az ezredéves kiállítás madártávtáblából. VU 1895. aug. 25. 549-551.; A fontaine lumineuse. Mi 1895. nov. 1. 5.; R. [REICHEL F.]: Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás színes szökökútja. MMÉEK XXX. (1896) 325-329.

62. Költségei 60.000 forintra rúgtak.

63. Virágkiállítás a korzón. Mi 1895. aug. 20. 4.; Látványosságok a kiállításon. KÉ 1895. okt. 12.

64. K. J.: Virágok kiállítása. Magyar Szalon XXIV. (1896) 853-854.

65. K. W. LUCKHURST: The Story of Exhibitions. London – New York, 1951.; CH. BEUTLER: Weltausstellungen im 19. Jahrhundert. München, 1973. (Ezen munkákat Vadas Ferenc bocsátotta rendelkezésemre.)

66. BÁLINT 14. jegyz. i. m. 15.

67. G. DÄUMEL– D. HENNEBO: Gärtner und Garten auf Weltausstellungen. Das Gartenamt VII. (1958) 1. 1-5. (A tanulmányt Walter Krause jóvoltából módomból elolvasni.)

68. A főváros és a városliget. Mi 1895. ápr. 20. 2. Lásd még A kiállítás bajai. Mi 1894. aug. 10. 1-2.



69. A városliget fái. Mi 1895. márc. 20. 2.
70. A városi parképítéset nemzetközi hátteréhez többek közt lásd G. F. CHADWICK: *The Park and the Town. Public Landschape in teh 19th and 20th Centuries.* London, 1966.; D. HENNEBO: *Der Deutsche Stadtpark im 19. Jahrhundert. Das Gartenamt XX.* (1971) 382-391.; G. CRANZ: *The Politics of Park Design. A History of Urban Parks in America.* Cambridge (Mass.) – London, 1982.; H. JORDAN: *Public Parks, 1885-1914. Garden History XXII.* (1994) 85-113.; H. A. TAYLOR: *Urban Public Parks, 1840-1900: Design and Meaning. Garden History XXIII.* (1995) 201-221.
71. Sz. E.: *A Városliget a kiállítás alatt és után.* Mi 1895. okt. 1. 2-3. Ugyanerről lásd még SCHMALL L.: *A városliget átalakítása.* KL IX. (1894) 217.
72. G. GYÁNI: *Uses and Misuses of Public Space in Budapest: 1873-1914.* In TH. BENDER and. C. E. SCHORSKE (szerk.): *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation 1870-1930.* New York, 1994. 85-107.
73. VADAS F.: *A királypavilon.* Ars Hungarica XX. (1992) 47-59.
74. ILSEMANN: *Die Neugestaltung des Stadtwaldchens.* Pester Lloyd 1897. jan. 26. [1-2]
75. GOMBOS Z.: *Régi kertek Pesten és Budán.* Bp., 1974. 188.
76. KARDOS Á.: *Népliget.* VU 1906. okt. 14. 663.

### József Sisa: The Transformation of the Budapest Municipal Park on the Occasion of the 1896 Millennial Exhibition

The Municipal Park (Városliget), the most prominent public park of the Hungarian capital, was originally a waste area designated for reclamation in the 18th century. Its creation as a landscape park started on the acceptance of German garden designer Heinrich Nebbien's plan in 1817. The 1885 National Exhibition, laid out in the south-western part of the Municipal Park (Figs. 1-2), was an important event in the park: over 100, predominantly temporary, pavilions were erected, one of the few permanent ones being the large iron-framed Hall of Industry preceded by a formal garden with ornamental flower-bedding. A long drive, called Stefánia út, for horsemen and carriages was also created at the time.

When in 1892 Hungarian Parliament passed an act providing the organization of the Millennial Exhibition to mark the 1000th anniversary of the Magyars' occupation of the land what was later to become Hungary, no location for the landmark event was specified. Several people, both architects and laymen, regarded it as an invitation to present their own ideas as to where the exhibition should take place. Sándor Straub and Gyula Kolbenheyer even prepared a detailed design for a Millennial Exhibition on Gellérthegy, a hill on the Danube River, and the neighboring area called Lágymányos (Fig. 3).

In 1892 a committee, headed by the Minister of Commerce Béla Lukács, was set up with the task of organizing the exhibition. First the location had to be determined. Four sites were examined for this purpose: the Municipal Park, Lágymányos, the newly laid-out but yet undeveloped People's Park (Népliget), and the unkempt Baker's Wood (Pékerdő), the latter two situated in the outlying district called Kőbánya. Kőbánya became the location of the Budapest International Fair in the third quarter of the 20th century, Lágymányos was designated as the location of the abortive 1996 World's Fair, but in 1892 the experts selected the Municipal Park as the site of the Millennial Exhibition. The choice was both obvious and opportunistic. This was a location relatively close to the heart of the rapidly expanding city, a place where the 1885 National Exhibition had already proved successful and had left behind a large and re-usable pavilion, besides, this solution incurred least expense. Concerns over the fate of the existing plantations as well as over the availability of the citizens' favorite recreation and resort area were instantly voiced and continued to haunt the project.

In 1893 a competition was announced for the lay-out of the Millennial Exhibition within the Municipal Park. The site plan issued for the competition indicated the area to be taken into consideration; besides the site of the former 1885 National Exhibition another section of the park east of Stefánia út was designated for the purpose (Fig. 4). Of the four winning entries only

Kálmán Giergl and Flóris Korb's scheme conformed to the assigned site; both Albert Schickedanz and the Károly Neuschloss and Sons Co. had expanded the area to include the two islands of the lake and put the main entrance in the axis of Andrásy út; while the partners Kálmán Gerster and Géza Mirkovszky, though limiting themselves to the southern section of the park, had laid out a grandiose site disregarding the existing conditions in the area.

Since none of the winning designs was regarded flawless, the Technical Department of the Millennial Exhibition prepared a combined scheme (Fig. 10). This was only slightly modified in the course of the execution of the project (Figs. 11). Work began in the fall of 1893 conducted by Béla Müller, head of the Technical Department, who had also been the chief engineer of the 1885 exhibition. The Millennial Exhibition was open from May 2 to October 31, 1896.

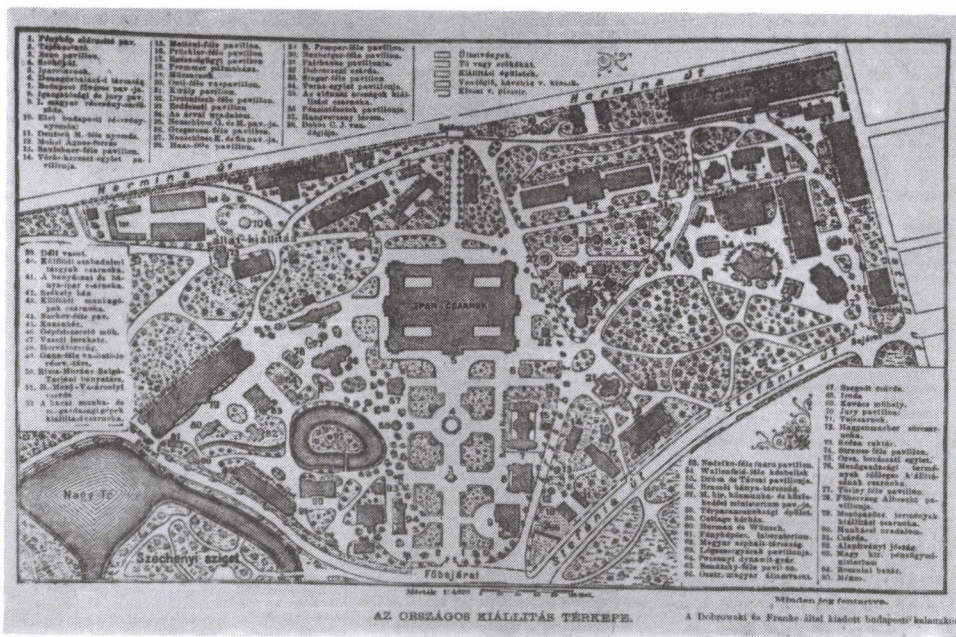
The area of the 1896 exhibition included the site of the former 1885 exhibition and the two islands, though not the section east of Stefánia út. The main entrance faced Andrásy út (originally called Sugárút, or Radial Avenue), the recently completed splendid avenue connecting the Inner City to the Municipal Park. Behind the colonnaded gate, built from designs by Lajos Frommer (Jámbor), a permanent bridge had been constructed by the Schlick factory (Fig. 16). The latter was intended to be both inconspicuous and at the same time well-proportioned and beautiful. The bridge was the starting point for the exhibition boulevard, along which the main pavilions were strung out. The irregular arc of the boulevard partly cut into the previously inaccessible central area of the park, partly covered the original perimeter walk. In the period of the exhibition narrow-gauge street cars plied along the avenue (Figs. 14).

When the exhibition was laid out, the lake also underwent thorough changes. The canal separating the larger island from the mainland was filled, thereby its area ceased to exist as an island. The other, smaller island was completely covered by the Historical Pavilion (Fig. 18). The lake was drained, dredged, its bed covered with white pebbles, its banks regulated, and its foul and stagnant water replaced by the clean water of the Rákos Stream (Fig. 19). These operations, which were intended to improve the lake, also substantially reduced the picturesque appearance of its natural state.

Even though great care was taken to keep as much possible of the original and newly planted vegetation (Fig. 13), a large number of trees and shrubs had to be removed in order to make way for the pavilions. New trees and shrubs were planted in several places (Fig. 17), and after the exhibition the park was to be rehabilitated. A special feature of the exhibition was the large garden outside the Hall of Industry, a legacy of the 1885 exhibition. It had been rejuvenated and sections of it allotted to private gardeners for the purpose of planting beautiful flower-beds. The formal character of this garden was in marked contrast with the rest of the landscaped Municipal Park, but it was in keeping with the contemporary park design movement favoring mixed style. The vivid colors of the flower-beds were a new feature within the world of subdued green tones, a phenomenon that can be best compared to polychromy in late-19th century architecture. At the center of the garden an illuminated fountain was erected complete with a sculpture by Lajos Mátrai (Fig. 20). Similar fountains had been built at recent World's Fairs.

As the existing system of walks had to be preserved, the arrangement of the c. 230 pavilions was nearly haphazard. The vast majority of pavilions were temporary structures and showed a range of styles, not unlike garden follies of earlier centuries. The most conspicuous and largest of them was the Historical Pavilion, designed by Ignác Alpár; it was composed of replicas of prominent Hungarian historical monuments, the central section being the remake of the formal royal Castle of Vajdahunyad in Transylvania. Even this followed the tradition of ornamental garden structures as fake castles and artificial ruins. Due to its immense popularity, it was rebuilt of permanent materials after the exhibition and turned into the Museum of Agriculture. The Transportation Pavilion also remained as the Museum of Transportation. Yet unlike real garden structures, these large buildings did not blend into the surrounding landscape but dominated it.

Another permanent structure built for the exhibition was the Art Gallery outside the main entrance, on the right-hand side. Soon after the exhibition the Millennial Monument was erected approximately where the gate of the exhibition had been, and subsequently the Museum of Fine Arts was put up opposite the Art Gallery. Thus, initiated ultimately by the creators of the Millennial Exhibition, a new and stately square (Hősök tere – Heroes' Square) was born to embody

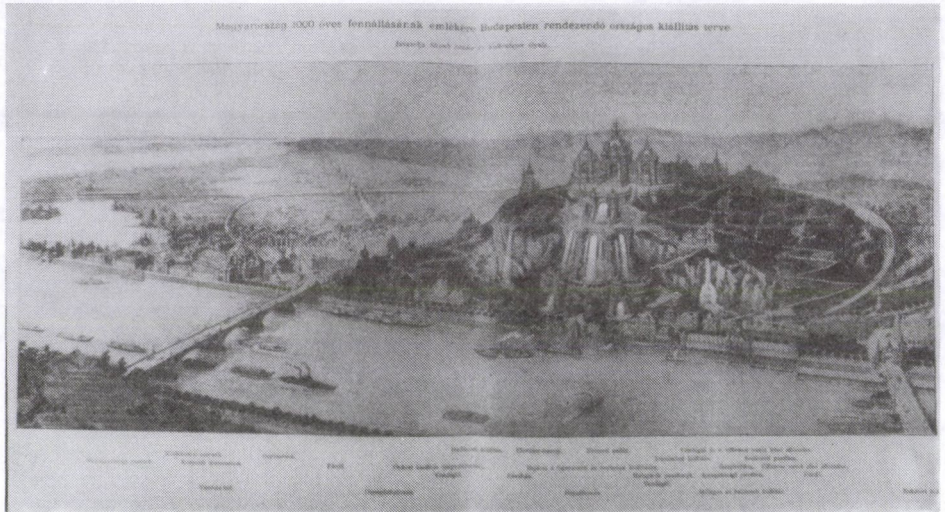


1. Az 1885-ös országos kiállítás helyszínrajza (VU 1885. május 17. 324.)

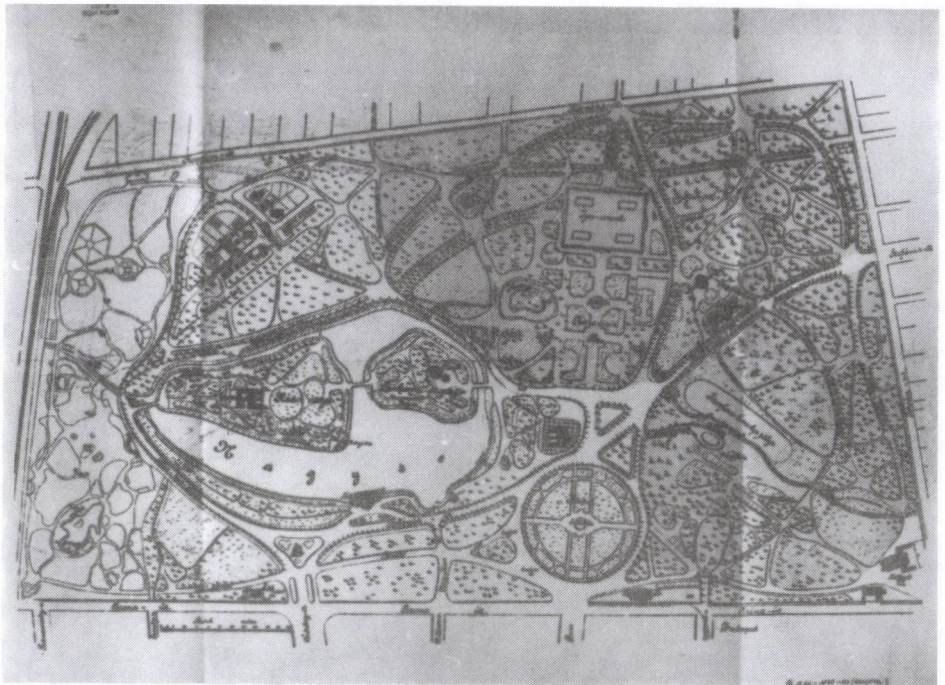


2. Az 1885-ös országos kiállítás madártávlati képe (VU 1885. május 17. 324.)



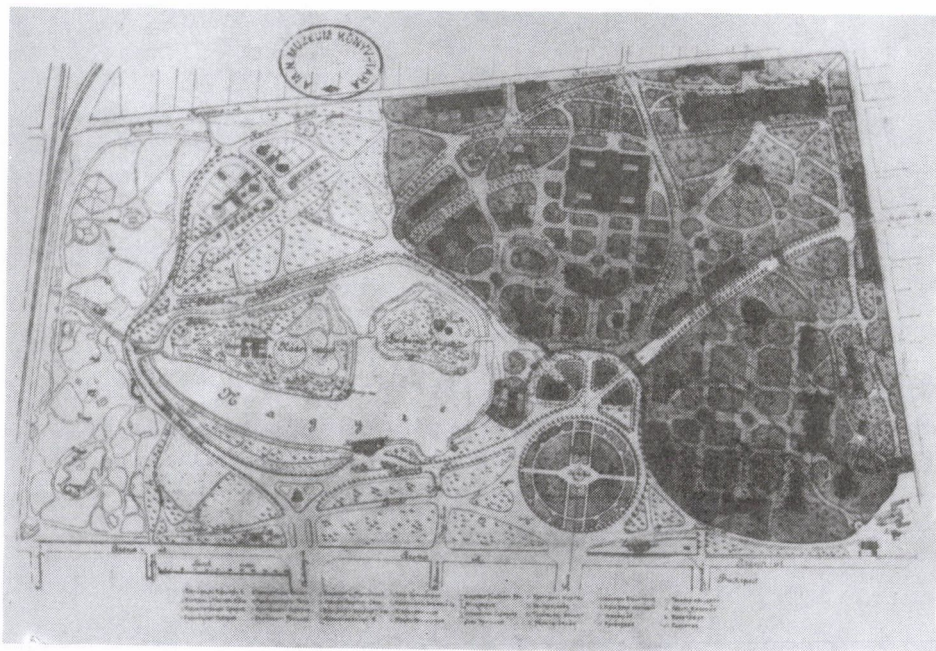


3. Straub Sándor–Kolbenheyer Gyula: A Gellérthegyre tervezett ezredéves kiállítás (MMÉEK XXVI. 1892. 236–237.)

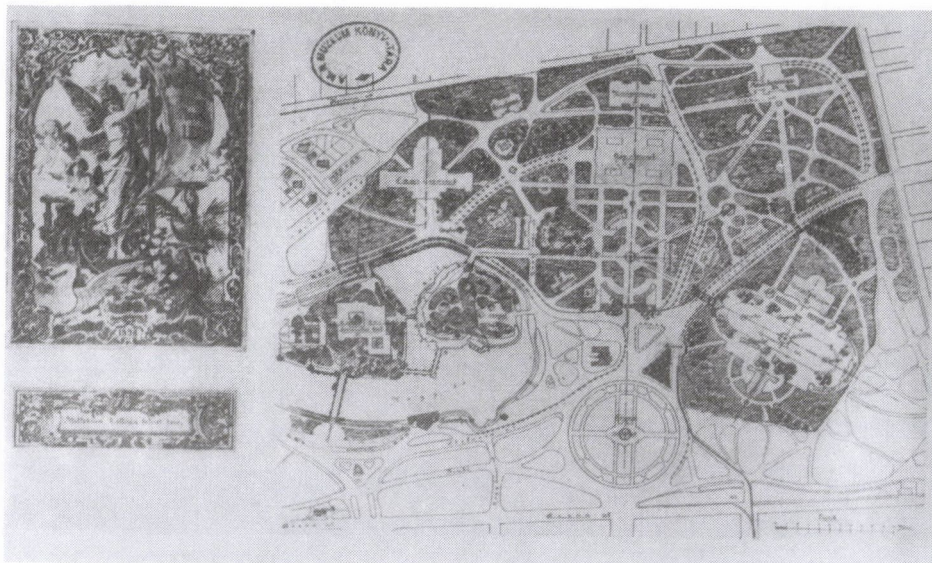


4. Az ezredéves kiállítás pályázatához kibocsátott Városliget-helyszínrajz (MOL: K 26. 1895. 22. alapszám II. rész, 430/1893. fol. 281.)



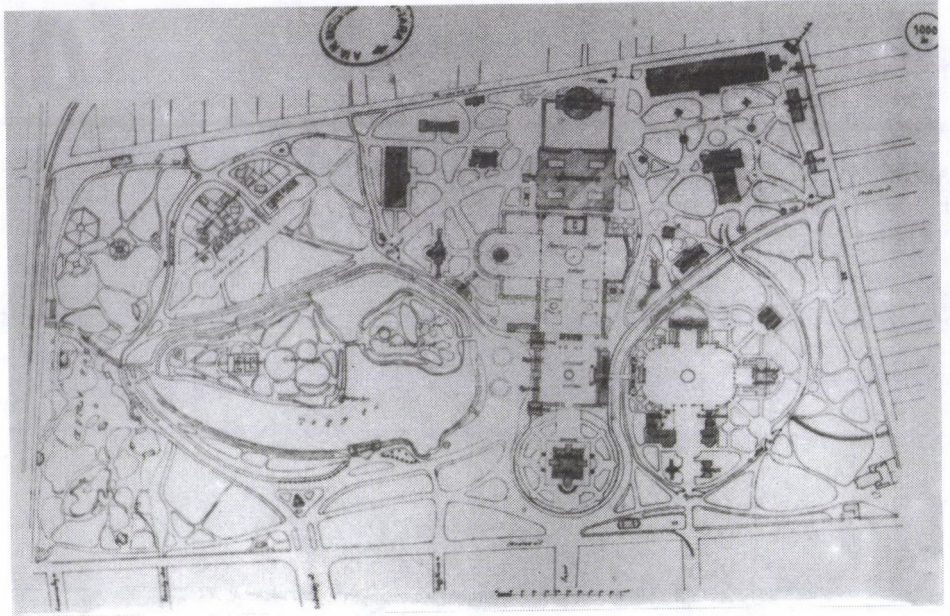


5. Korb Flóris és Giergl Kálmán: Pályázati terv az ezredéves kiállításra (ÉI XVII. 1893. 43. sz. rajzmelléklet)

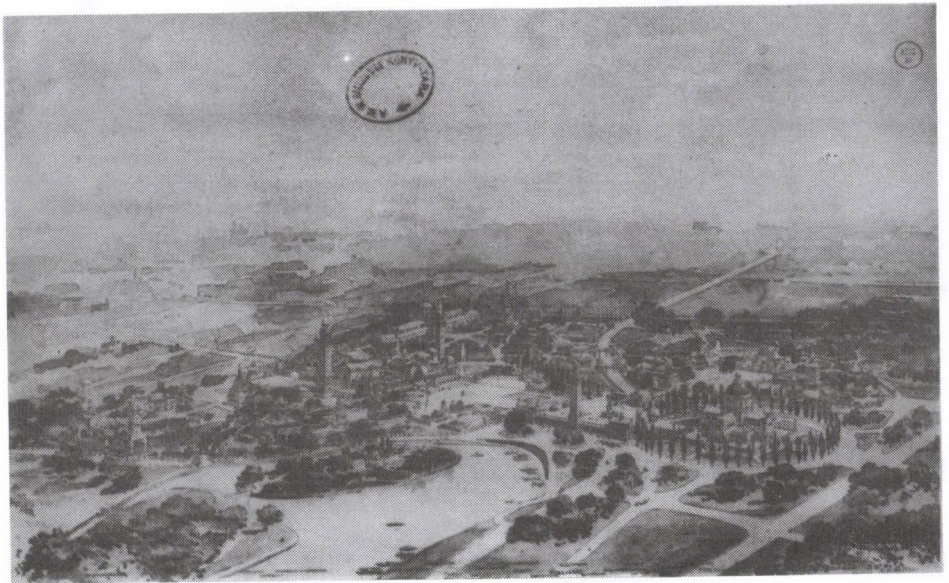


6. Schickedanz Albert: Pályázati terv az ezredéves kiállításra (ÉI XVII. 1893. 44. sz. rajzmelléklet)





7. Gerster Károly–Mirkovszky Géza: Pályázati terv az ezredéves kiállításra, helyszínrajz (ÉI XVII. 1893. 46. sz. rajzmelléklet)

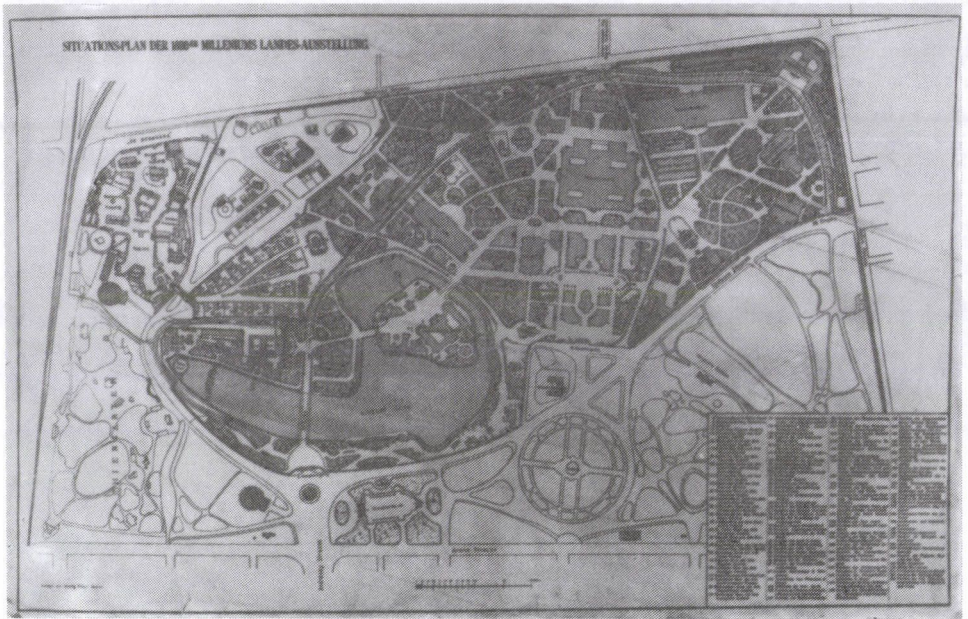


8. Gerster Károly–Mirkovszky Géza: Pályázati terv az ezredéves kiállításra, madártávlati kép (ÉI XVII. 1893. 45. sz. rajzmelléklet)









11. Az ezredéves kiállítás helyszínrajza, végső változat (OL: T 7. No. 4b:159)

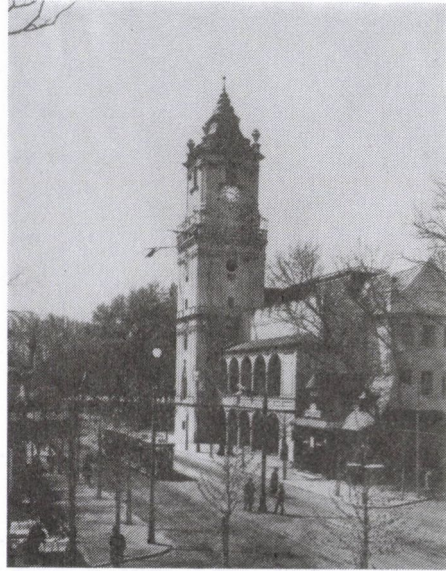


12. Az ezredéves kiállítás madártávlati képe, Heyer Artúr festményéről készült fénykép nyomán (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok: 56.775)





13. Ezredéves kiállítás: Ősfoglalkozások pavilonja (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 32.435/3)

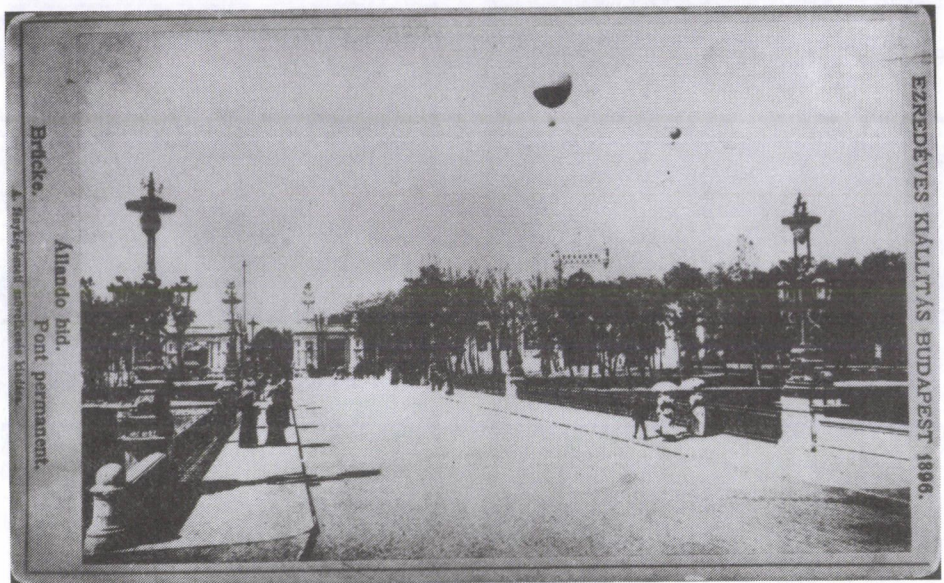


14. Ezredéves kiállítás: a kiállítási körút (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 15.771/23)

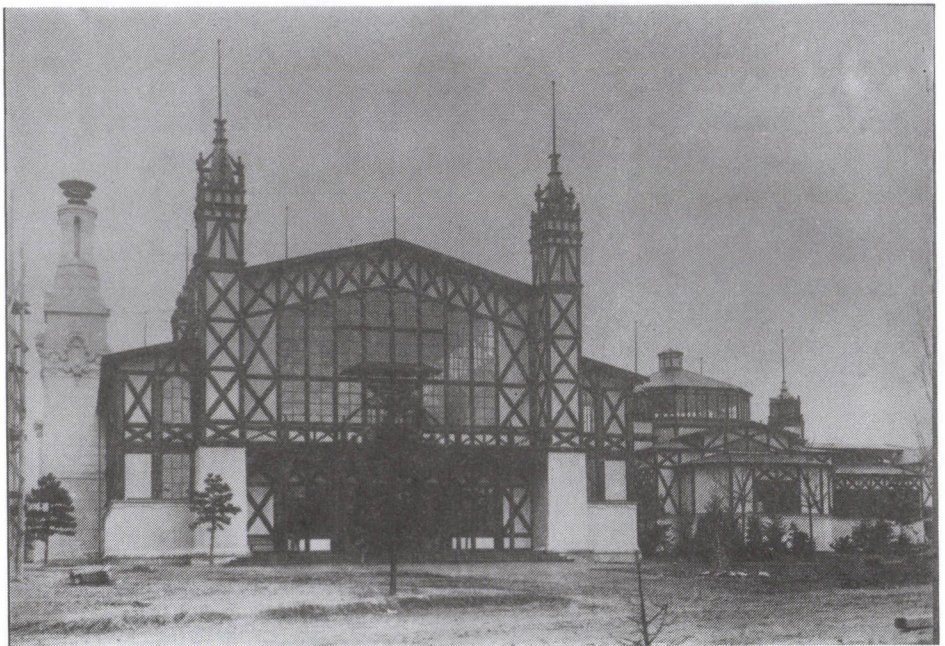


15. Ezredéves kiállítás: a kiállítási körút (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 15.770/26)





16. Ezredéves kiállítás: a híd, háttérben a főkapuval (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 59.106.2.)



17. Ezredéves kiállítás: Bányászati pavilon (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 15.771/22)



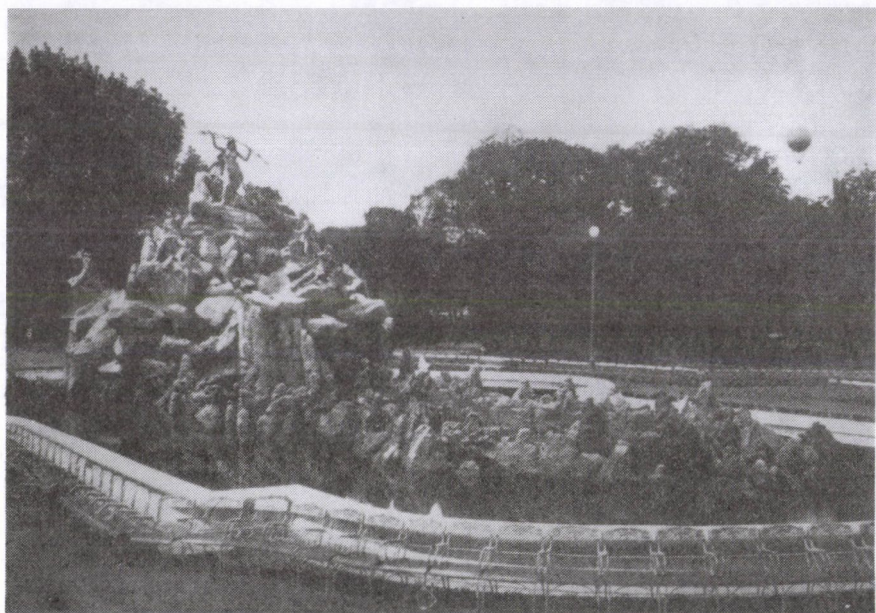


18. Ezredéves kiállítás: a Történelmi Főcsoport (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 684.6)



19. Ezredéves kiállítás: Halászati pavilon (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 15.771/21)





20. Ezredéves kiállítás: a világító szökőkút (MMÉEK XXX. 1896. 326.)



21. Ezredéves kiállítás: az Iparcsarnok előtti terasz (BTM Kiscelli Múzeum, fénykép-tár: 15.771/3)

Gábor Eszter

## A MŰCSARNOK ELŐCSARNOKA ÉS AZ ESZTERGOMI BAKÓCZ KÁPOLNA\*

Schickedanz Albert (1846–1915) már negyedszázada működött építészként Budapesten, amikor megkapta életének második jelentős építészeti feladatát, a Műcsarnok tervezését.

Első nagy megbízatása a Kerepesi temetőben álló Batthyány mauzóleum építése volt 1870-74 között, tehát pályája legelején. Az ezt követő két évtizedben egy-két kis lakóházat építhetett, valamint az 1885-ös Országos Kiállításon egy nagyszerű faszerkezetű kiállítási csarnokot. A nyolcvanas évek elején még egy megvalósult építészeti munkája volt: ő tervezte, Feketeházy János munkatársaként, a II. világháborúban elpusztult szegedi közúti Tisza-híd architektúráját.

Az 1870-et követő negyed században Schickedanz dolgozott Ybl Miklós építészeti irodájában, pontosabban a Magyar Királyi Operaház építkezésénél; Pulszky Károly munkatársaként résztvett az Iparművészeti Múzeum megszervezésében és első leíró katalógusának elkészítésében.<sup>1</sup> Építészeti- és ornamentális rajzot tanított az Országos Magyar Iparművészeti Iskolában, tervezett bútort, kovácsolt vasmunkát, festett díszalbumokat és megtervezte a Magyar Tudományos Akadémia palotája dísztermének dekoratív festését. Bár nem volt gyakorló építész, nem mondott le arról, hogy részt vegyen az építészeti életben. Neve gyakran tűnt fel jelentősebb építészeti pályázatokon, melyek némelyikén díjat is kapott, például 1884-ben az állandó Országház pályázatán a négy egyenlő első díj egyikét. Megbízáshoz azonban nem jutott.

A pályázati kudarcok legfájóbbika a millenniumi kiállítás Történeti Főcsoportjának terveivel kapcsolatos lehetett. A pályázat elő fordulóján Schickedanz volt az egyetlen, aki nem egy kiállítási palotát tervezett, hanem különböző építészeti stílusokat reprezentáló épületekből komponált épületegyüttest. Bár a bíráló bizottság az ő művét ítélte legjobbnak, itt sem kapott többet, mint a négy egyenlő díj egyikét és meghívást a második fordulóra, amelynek pályázati kiírása már az ő korábbi tervének figyelembevételével történt; alapötletét külön honorálás nélkül közkinccsé tették. Első terve ellen az volt a kifogás, hogy nem magyar műemlékeket használt előképül. A második pályázatra Schickedanz gondosan előkészült: hagyatékában fennmaradtak a fricsi várkastély, a lőcsei városháza és a késmárki vár többé-kevésbé pontos felmérései, melyeket tervéhez segédanyagul használt. A Bakócz kápolna ebben a változatban még nem jelent meg. A bíráló bizottság a második pályázat egyik terve mellett sem foglalt egyértelműen állást, de a végső szó kimondására illetékes miniszter Alpár Ignác terve mellett döntött. Az ismét hoppon maradt Schickedanz – aki bútortervezőként és dekoratorként amúgy is elismert volt – kárpótlásul megbízást kapott az épületcsoport belső, dekoratív berendezésére.<sup>2</sup>

\* 1995. jan. 23-án, a restaurált Műcsarnok megnyitóján tartott előadás szövege.

A millenniumi kiállításra vonatkozó részletkutatások egyelőre nem hatoltak olyan mélyre, hogy megmondhatnánk, mikor jelent meg a tervben a Bakócz kápolna rajza. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a Történeti Főcsoport bizottsága reprodukálható műalkotásként jelölte meg a Bakócz kápolnát, és az építészekre csak az a feladat hárult, hogy a reneszánsz épületszoportban helyet teremtsenek számára. Az azonban bizonyos, hogy Alpár publikált második pályatervén sehol sem látható a kápolnára utaló részlet; míg Schickedanz fennmaradt kivitelezendő dekoráció tervei között megtalálható a reneszánsz csoportban az esztergomi Bakócz kápolna rekonstrukciójának rajza és megnevezése (24. kép).<sup>3</sup> Azt is tudjuk, hogy „az egész kápolnáról gipszöntvény készült, amelyet eredeti nagyságában fel is állítottak a kiállítás területén...”.<sup>4</sup> Bizonyosra vehető tehát, hogy 1895-ben, amikor a Múcsarnok belső tervei készültek, Schickedanz Albert behatóan foglalkozott az esztergomi Bakócz kápolnával.

\*

1893 elején, amikor az Országos Képzőművészeti Társulat választmánya memorandumot fogalmazott „a Millenniumi Országos Kiállítás alkalmára egy maradandó Múcsarnok felépítése tárgyában”, Schickedanz a kiállítás Történeti Főcsoportjának első pályatervén dolgozott. Terve egyik fontos része volt a „háromhajós román bazilika”, amelynek későbbi felhasználása bizonyítottan foglalkoztatta.<sup>5</sup> Ambrozovics Dezső társulati titkár későbbi írásában említette, hogy Schickedanz Albert a millenniumi kiállítás Történeti Főcsoportjához készített terveinek előmunkálatai közben már fölvetette, hogy „az új múcsarnokot a háromhajós bazilika alapeszméje szerint kellene megoldani”, azzal az eltéréssel, hogy a hajókat „ívsorozatok” helyett képakasztásra alkalmas falak válasszák el egymástól.<sup>6</sup> Ambrozovics szerint Schickedanz elgondolása elnyerte a művészek tetszését, és a terv támogatását határozta el. Valószínű tehát, hogy a Társulat azért tekintett el attól, hogy pályázat útján szerezze be a Múcsarnok terveit, mert vezetői megfelelőnek találták a megismert Schickedanz-féle tervet. Másrészt talán támogatni is kívánták a millenniumi kiállítási pályázaton díjat nyert, de a megbízás kiadásánál hoppon maradt kollégájukat, aki ekkor már évtizede a Társulat tagja és kiállító művésze volt.

Schickedanz 1894 nyarán megkapta a feltehetően igen áhított megbízatást. Tervezői fantáziáját a kölcsönből biztosított 300.000 forintos, áthághatatlan kölcsönkeret meglehetősen szűk korlátok közé szorította.<sup>7</sup> Mozgástere kimerült abban, hogy a háromhajós Múcsarnokot nem kényszerült – a Társulat választmánya által az *Emlékirat*-ban írottak szerint – vas-üveg szerkezetű csarnokként megépíteni, sőt azt is el tudta érni, hogy – az általa eredetileg tervezett, vakolt felületek helyett – végül Zsolnay-féle színes, plasztikus pirogránit elemekkel tagolt homlokzati téglafalakat építhetett.

A belső költséges kialakítására azonban valóban nem lehetett fedezetet biztosítani. Az épület elkészültekor írott hírlapi cikkek és Ambrozovics Dezső ismertető írása, valamint a tervhagyatékban található metszetrajzok és részlettervek is azt mutatják, hogy egyedül az előcsarnok nyert gazdagabb belső kiképzést (27-28. kép). A díszes és színes homlokzat megkívánta, hogy a kiállítótermekhez – melyek a bennük kiállítandó képeken kívül más díszet nem kaptak – reprezentatív előcsarnokon át vezessen az út.

A Múcsarnok előcsarnoka Schickedanz egyik legigényesebben kialakított belső tere. A milleniumi kiállítás Történeti Főcsoportjának belső terveit párhuzamosan készítő építész az ott megjelenített Bakócz kápolna varázsa alatt, a kápolna szerkezetét és részletformáit transzponálta az előcsarnokba. A négy oldalán egy-egy nagy nyílással megnyitott, csaknem négyzetes terem felfelületeinek osztása, a keretezések architráv-archivolt rendszere és a nyílások feletti ívzugok plasztikus díszítése – egyaránt a Bakócz kápolna példájára utalnak.<sup>8</sup>

Az előcsarnoknak az épület rendszeréből adódó alapformája nem négyzet – mint a kápolnáé –, hanem ahhoz közeli téglalap (26. kép).<sup>9</sup> Ebből a tényből természetesen fontos eltérések adódtak. Az érdemi megfelelések a felépítmény rendszerében, „a pilléres-archivoltos és pilaszteres-architrávos szerkezetek egybekapcsolása”-ban ragadhatók meg.

A Bakócz kápolna alaprajza olyan görögkereszt, amelynek négy szára közül csak az északi és a déli egyenlő, az oltárfülke keleti szára valamivel mélyebb, a sekrestyéhez vezető nyugati egy további szakasszal bővített. Tehát nem szigorúan szerkesztett görögkereszt, hanem felfogható a funkció követelte különböző méretű bővítésekkel kiegészített négyzetként is. Schickedanz feltehetően így fogta fel, ő csupán két oldalra tervezett bővítvényeket. A Bakócz kápolna bővítvényei pillérekre helyezett archivoltokkal, fülkeszerűen vannak kiképezve, és ezeket a fülkéket architrávval összekötött pilaszterek keretezik (22. kép). A fülkék keretezésének ezt a módját Schickedanz az előcsarnok minden oldalán megtartotta, viszont a bejáratok tengelyében – ahol ő nem alakított ki fülkéket – az ajtók körül alkalmazta.

Az a szerkezeti rendszer, amit Schickedanz áttemelt, Balogh Jolán szerint a Bakócz kápolna építészettörténeti helyét határozza meg: „Körülbelül az 1470-es évektől kezdve [...] egyre gyakrabban tűnnek föl olyan architektonikus szerkezetek, amelyek a Bakócz kápolna bonyolult és szigorú belső tagolásához vezettek, azaz a pilléres-archivoltos és pilaszteres-architrávos szerkezetek egybekapcsolásához. Az utóbbi motívum [...] az 1460-as, 1470-es években a firenzei Capella del Cardinale di Portogallóban és a nápolyi Capella Piccolominiben már teljesen kialakult. Hátra volt még a pilléres-archivoltos szerkezet kifejlődése és egybekapcsolása a pilaszteres-architrávos szerkezettel. Ez a monumentális és bonyolult formarendszer a kora-renaissance első szakaszából, Brunelleschinek és környezetének munkásságából teljesen hiányzik. Zártság, súlyossága merőben ellentétes a korai művek szinte kötetlen egyszerűségével. Ez a szerkezet már a fejlődés későbbi szakaszának megnyilvánulása, mely a XV. század legvégén és a századfordulón jelentkezik az erősödő antik hatás eredményeképpen.”<sup>10</sup> „Jellemző azonban a késő quattrocento és a kora cinquecento gondolkodására, hogy az archivoltos pillérek elé nem oszlopokat helyez [...], mint az antik példaképek túlnyomó többségén látható, hanem pilasztereket. Ezzel az egész szerkezetet jóval sikeresebbé, rajzosabbá tette.”<sup>11</sup>

A Múcsarnok előcsarnokában az íveket betétes törzsű pillérek támasztják, amelyeknek fejezetei egyben az osztópárkány részét képezik. Közvetlenül e pillérek mellett állnak a zárópárkányt támasztó kanellurázott törzsű kompozit fejezetű pilaszterek. A Bakócz kápolnában a pilaszterek a négyzet sarkaiban találkoznak, létrehozva az oly jellemzőnek talált szigorú rendszert (23. kép). A Múcsarnokba az architektonikus kompozíció szigorúságát nem sikerült átmenteni, mivel a tér elosztó funkciója több nyí-

lást követelt: az előcsarnok hosszoldalain a mellékterekbe, illetve a tanácsteremhez és a hivatali szárnyhoz vezető folyosókra nyíló ajtók kaptak helyet, rövid oldalain falmezők. Tehát a pilaszterek távol kerültek egymástól, miáltal a rendszer fellazult. A négy nagy ív közül itt kettő a főbejáratot, illetve a terembejáratot foglalja magába; míg a hosszoldali két ív – fülkévé kiképezve – a ruhatár és a pénztár részére biztosít helyet. E melléktereket a Bakócz kápolna archivoltjainak béléthez hasonló kazettás dongabolt fedi. Szintén a Bakócz kápolnára utalnak az íves nyílások két oldalán az archivátot támasztó pilaszterek, a törzs alsó harmadában pálcataggal kitöltött kanellurák, a pilaszterfők legyezőszerűen formált sarokpalmettái, a rájuk hajló voluták és a közöttük lévő koronázó virág (csupán a palmetták közötti címer helyén van – az előképtől eltérően – virágos kehely). Az ívek feletti sarokmezők bőségszarus motívuma is a Bakócz kápolna oltár feletti ívének sarokmezőjéről származik, habár formálásuk némileg testesebb. (25. kép) Az analógiák itt lényegében véget is érnek. A téglalap formájúvá módosult középtér fölé természetesen nem épülhetett meg a Bakócz kápolna kupolája bár a magas homorlatú üvegbetétes teknőbolt a kazetta motívumot idéző háló-raszteres festéssel – kupolaszerű hatást kelt.

\* \*

E meglepő analógiák okait keresve a legkézenfekvőbbet már említettük az eseménytörténetben. Érvényességüket fenntartva, ezeket mégsem tekinthetjük elégséges magyarázatnak. Az, hogy Schickedanz miért a magyar művészet történetéből keresett előképet, magyarázható az épület készültének idejével, de az, hogy a kevés megmaradt mű közül rátalált arra, amely a legszerveesebb kapcsolatban állt kora európai művészetével, nem tekinthető véletlennek. Ha a magyarországi műemlékek közül valami közel állhatott ízléséhez, az minden bizonnyal a kis mérete ellenére is nagyszerű, minden provinciálistól távol álló Bakócz kápolna lehetett.

Schickedanz munkásságának korai korszakától kezdve az itáliai reneszánsz elkötelezett híve volt, építészeti tervei – kevés kivételtől eltekintve – ebben a formarendben készültek.<sup>12</sup> Tudjuk, hogy többször járt Itáliában, például 1894 nyarán is, a Műcsarnok tervezésének idején. Azt se feledjük, hogy Schickedanz ekkor már két évtizede közeli munkatársa volt kora Európa felé legnyitottabb, ezért legtöbbet támadott magyar művészettörténészének, Pulszky Károlynak. Az ő társaságában indult 1894-es itáliai útjára is, annak a műtárgyvásárló körútnak a keretében, ami Pulszky számára a későbbiekben oly végzetesnek bizonyult. Márpedig Pulszky, aki 1881-ben tanulmányt írt a Bakócz kápolnáról az Archaeológiai Értesítőben,<sup>13</sup> tisztában volt annak jelentőségével és művészettörténeti helyével. Ha tehát Schickedanz magától nem vette volna észre, volt aki felhívja figyelmét arra, hogy a kápolna a magyarországi művészettörténet kivételes pillanatának kivételes alkotása és egyik csúcsteljesítménye.

Ezek után hátramaradt a kérdés: hogyan kerül a kápolna az előcsarnokba?

A historizmus alkotó módszereinek példáit itt nem vehetjük sorra. Elég talán utalni rá, hogy a teljes művek másolásának és az egyes részletek, vagy formakapcsolatok át-emelésének egyaránt sokféle változata volt szokásos, és a tervezők nem feltétlenül ragaszkodtak a funkciók megfelelőéhez. Adolf Lang a sugárúti Műcsarnok épületén csaknem teljesen lemásolta a veronai *Palazzo Bevilacqua* homlokzatát; Hauszmann



Alajos – a megrendelő Battyány Géza határozott kívánságára – a firenzei *Palazzo Strozzi* homlokzatának felét építette fel kisebb léptékben a Teréz körüti Battyány palotán; Ybl Miklós Sansovino velencei *Libreria*jának loggiájából mindössze öt tengelynyit emelt át az Operaház középrizalitjára. Hasonlóan járt el Schickedanz is a Szépművészeti Múzeum hátsó homlokzatának középrizalitját tervezve, bár a szépen rajzolt loggia itt csak látszat, mert – talán biztonsági okokból – csupán hasonló módon keretezett ablaknyílásokról van szó.<sup>14</sup> A Szépművészeti Múzeum első tervének udvari homlokzatán az urbinói *Palazzo Ducale* udvari homlokzatát a római *Cancellaria* első emeletével kombinálta, kihasználva azt, hogy a két előkép felső szintjei rokonságban állnak egymással.<sup>15</sup> A Bajza utcai egykori Reichart-ház homlokzatának tervezésekor annyiban vette át a firenzei quattrocento paloták rendszerét, hogy az oldalszárnyak zárt földszintje fölött az emeleten kettős ablakokat nyitott.<sup>16</sup>

Schickedanz a Múcsarnok előcsarnokába nem másolta át a Bakócz kápolnát – az eltérő méret és funkció ezt nem is tette volna lehetővé –, de áttemelte a kápolna architektikus szerkezetét. A méretkülönbség és az építőanyag különbözősége azonban alapvetően megváltoztatta a térélményt. A teljes egészében faragott vörösmárvány falú kis kápolna intim belső tér: az elmélyedés, magabaszállás, ima ideális színtere. A Múcsarnok előcsarnokának funkciója alapvetően más: a társasági élet színtere, ahol a látogatók magamutogatása és egymás csodálása egyelőre nincs zavartatva a kiállított képektől. A termek közül ez a legkifejezettebben társasági tér, mérete is ehhez alkalmazkodik, a legkisebb teret sem hagyva az intimitásnak. A vakolt és színesre festett falak sem oly nemesek, mint az előkép falai. A Bakócz kápolnából csak formák kerültek ide; a méret, anyag és funkció különbözősége más összképet teremtett. Ez nem csupán a historizmus egyik leggyakoribb és legismertebb jelensége, hanem talán a historikus építészet alapvető problémája egyben. Az előképek méreteit a XIX. századi nagyvárosi funkcióhoz igazítva olyannyira meg kellett növelni, hogy az eredeti arányok egyensúlya felborult, s ezáltal a tartalmak is megváltoztak.

Írott források híján nehéz lenne megmondani, hogy Schickedanz kívánt-e utalni az esztergomi Bakócz kápolnára, vagy mindössze egy alkalmazható szép és harmonikus architektikus szerkezetet keresett benne. Tény, hogy a megépült előcsarnok és a Bakócz kápolna lehetséges kapcsolata sohasem merült fel, és különösen nem a korábbi évek halványzöld festését látva.<sup>17</sup> Amikor az Országos Levéltárban a Schickedanz-hagyatékban található meghatározatlan tervlapok tömegében kezembe került az egyik felirat nélküli festésterv, azt hittem, hogy egy – a Bakócz kápolnáéhoz hasonló – kápolna tervét látom.<sup>18</sup> A teljes hagyaték átnézése során sikerült meghatároznom, hogy a Múcsarnok előcsarnokának festéstervéről van szó. A tervezés idejének eseménytörténetét feltárva érlelődött meg bennem a gondolat, hogy talán mégsem véletlen hasonlóság tévesztett meg.

#### JEGYZETEK

1. Kalauz az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeihez. Szerkesztették: SCHICKEDANZ A. és PULSZKY K. Budapest, 1877.

2. Magyar építészeti pályázatok (Szerk. STERK I.) I. 1894. 1. füzet. Ezredéves történelmi kiállítás.

3. OL. T. 7. No. 5:25.

4. BALOGH J.: Az esztergomi Bakócz kápolna. Budapest, 1955. 70.

5. BTM I. sz. 24.178. A Schickedanz-féle pályaterv részét képező lap felirata: „A templom és kolostor fürdővé való átalakításának terve.”

6. AMBROZOVICS D.: A városligeti új mű-

csarnok. In: RÁTH Gy.–GYÖRGYI K.: Iparművészet 1896-ban. Millenniumi Évkönyv. Budapest, 1897. 307.

7. Az 1894. július 21-én kelt, Schickedanz Albert építész tanár, Keleti Gusztáv társ. igazgató és Benkő Kálmán igazgatósági tag által aláírt szerződésben (Budapest, magántulajdon) azt is kimondták, hogy a tervező anyagilag felel azért, hogy a költségek ne haladják meg az előirányzatot; túllépés esetén maga köteles fedezni a különbözetet, avagy – elvégzett munkájáért semmi díjat sem kapva – visszavonják tőle a megbízást.

8. OL. T. 7. No. 2:9.; uo. No. 2:10.; uo. No. 3:58.; uo. No 27:14.

9. A Múcsarnok előcsarnoka: 11.80 x 13.75 m; a Bakócz kápolna: 6.25 x 6.25 m.

10. BALOGH J., i. m. 31.

11. uo. 51.

12. Schickedanz életművének sajátos paradoxona (talán tragikomédiája), hogy a nevét megőrkítő három késői művében – bizonyíthatóan külső szempontok következtében – a

számára biztos közeget nyújtó reneszánsz formavilágtól egy szárazabb klasszicizmus irányába tért el.

13. PULSZKY K.–FELLNER S.: Bakócz Tamás sirkápolnája Esztergomban. Arch.Ért. U. F. I. 1881. 246-55.

14. OL. T. 7. No. 1:61. A kivitelezés során a többszöri egyszerűsítés következtében a motívum annyira megváltozott, hogy eredete alig azonosítható.

15. OL. T. 7. No. 1.b.:104.

16. Bajza u. 34. Az épület 1914-es átépítése során a földszinti zárt falfelületekbe ablakokat vágtak.

17. A Múcsarnok helyreállítása során az előcsarnok kifestése 1994-ben az eredeti tervek alapján készült, de a rekonstrukciót végző Nagy Gábor restaurátor és munkatársai nem tudták a színvázlatokon szereplő mély színeket előállítani, ezért a jelenlegi állapot, bár közelebb lehet az eredetihez, hitelesnek mégsem tekinthető.

18. OL. T. 7. No. 2:9.

#### Eszter Gábor: The Entrance Hall of Múcsarnok and the Bakócz Chapel in Esztergom

Albert Schickedanz (1846–1915) had already been active as an architect in Budapest for 25 years when he received his second significant architectural commission, the one to prepare the plans for the "Múcsarnok" exhibition hall at Hősök tere. In 1895, at the time of the drafting of the interior designs of Múcsarnok, Schickedanz was almost certainly absorbed in a thorough study of the "Bakócz" chapel of the Esztergom cathedral.

The renaissance chapel, named after its commissioner Tamás Bakócz, archbishop of Esztergom between 1497–1521, was built in 1507. The floor plan of the Bakócz chapel is a Greek cross where only the north and south sections are of equal length, therefore the plan can be perceived as a square complemented by extensions of various sizes in accordance with their various functions. The niche-like, barrel vaulted transepts lead – through large archivolts – into the central space, in the corners of which there are pilasters with composite capitals and flutes, supporting a continuous architrave. This exceptional example of Hungarian architecture is directly related to Italian architecture from the late quattrocento and early cinquecento, characterised by intricate and strict internal proportions, that is, the combination of arches and columns with lintels and pilasters, but in the Hungarian example, unlike in the ancient models, columns are replaced with pilasters, which feature makes the whole structure more two dimensional and linear.

The entrance hall of Múcsarnok is one of Schickedanz's most elegant designs for architectural space, with the architect transposing the structure and the framework details of the Bakócz chapel. The distribution of the wall surfaces of the almost square shaped hall opened up by a large niche in each of the four walls, the structure of architrave-archivolt in the framing, and details like the ornamentation of the spandrels in relief above the niches or the capitals of the pilasters all recall the Bakócz chapel.

Due to its role in the structure of the building, the shape of the entrance hall is not a square, like that of the chapel, but a rectangle. Furthermore, not only one large niche but also several smaller niches had to be placed in each wall surface. Naturally, this circumstance resulted in significant differences: the strict renaissance system of proportions of the chapel has been loosened up for the entrance hall of Múcsarnok, but the substantial correspondences can be grasped in the system of superstructure, in the combination of arches and columns with lintels and pilasters.

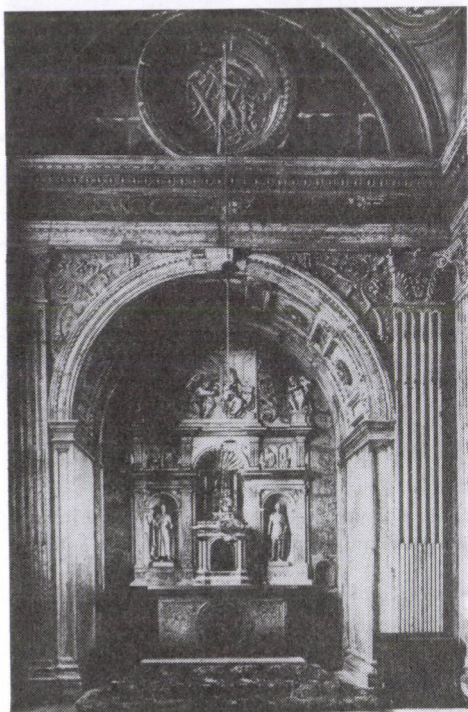
The first grand commission Schickedanz received was for the building of the Batthyány mausoleum in the Kerepesi cemetery between 1870-74, at the very beginning of his career. In the

following two decades he built a couple of small residential buildings, and an exhibition hall with a wooden structure for the 1885 National Exhibition, which was a great success. In the early 80s one more project materialised: the architecture of the road bridge over the Tisza in Szeged, which Schickedanz drafted in cooperation with János Feketeházy, and which was destroyed in World War II. Schickedanz continued his presence in the architectural scene in the 25 years following 1870 as well. His name often appeared in significant architectural tenders and competitions, where he occasionally received acknowledgement; for example, in 1884 he won one of the four equal first prizes in the tender for a permanent Parliament building. He did not receive a commission, however. Among his failures at competitions the one concerning the Historical Main Section of the millennial exhibition was, perhaps, the most painful. In the first round of the competition Schickedanz was the only one who designed not only an exhibition palace but also a complex of buildings representing various architectural styles. Although the panel of judges deemed his entry to be the best, he did not receive anything more than one of four equal prizes. He was, however, invited for the second round of the competition, where his basic concept was made public without any special compensation for him in the form of a call for entries that already included features of his earlier entry. Since his first plan was criticised for its chosen prototype not being a Hungarian monument, Schickedanz included in his preparations for the second competition a more or less exact survey of the castle of Frics, one of the town hall of Lőcse, and one of the fortress of Késmárk (the Bakócz chapel did not yet appear in this auxiliary material). Schickedanz's plan still did not win the prize, and he was only commissioned to do the interior, decorative, design of the complex.

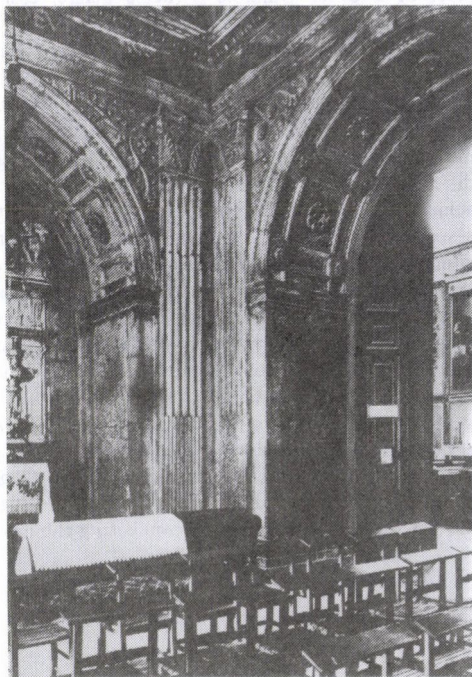
It is not yet clear from the detailed research concerning the millennial exhibition when exactly the drawing of the Bakócz chapel first appeared in the plans. The possibility cannot be excluded that the committee of the Historical Main Section designated the Bakócz chapel as the work of art to be reproduced, the task of the architects being merely to create place for it within the renaissance complex. What is certain, however, is that the name and reconstruction plan of the Bakócz chapel are included among Schickedanz's extant and unrealised decorative designs. Another piece of evidence available is that a plaster cast of the chapel, a copy in the original size, was created and placed in the exhibition area.

Among the creative techniques of Historicism the copying of complete works and the transplantation of individual details or combinations of forms are equally common, as well as their different variations, with the architects not necessarily insisting on maintaining the original functions. For the entrance hall of Múcsarnok Schickedanz copied only the shapes and architectonic structure of the Bakócz chapel. This is what the different size and function allowed. The difference in size and building materials, however, fundamentally changed the spatial illusion achieved. The small chapel built completely of carved red marble is an intimate interior space: a space for reflection, contemplation and prayer. The function of the halls of Múcsarnok is completely different: the exhibition hall is a place for social exchange. From among the halls the entrance hall is the most social space, and its size is adapted to this function, excluding the atmosphere of intimacy. The walls covered with plaster and decorated in colour are not as sublime as the walls of the prototype. In order to fit its functions in the 19th century metropolis, the size had to be increased to the extent that the balance of the original proportions were upset, and the meanings changed.

Since written documents are not available, it would be difficult to decide whether Schickedanz explicitly wished to refer to the Bakócz chapel in Esztergom or merely found it a beautiful and harmonic architectonic structure eligible for adaptation. It is a fact, however, that in view of the completed entrance hall – and, especially, seeing its light green colour in recent years – nobody has yet suggested a formal link connecting the hall to the renaissance chapel.

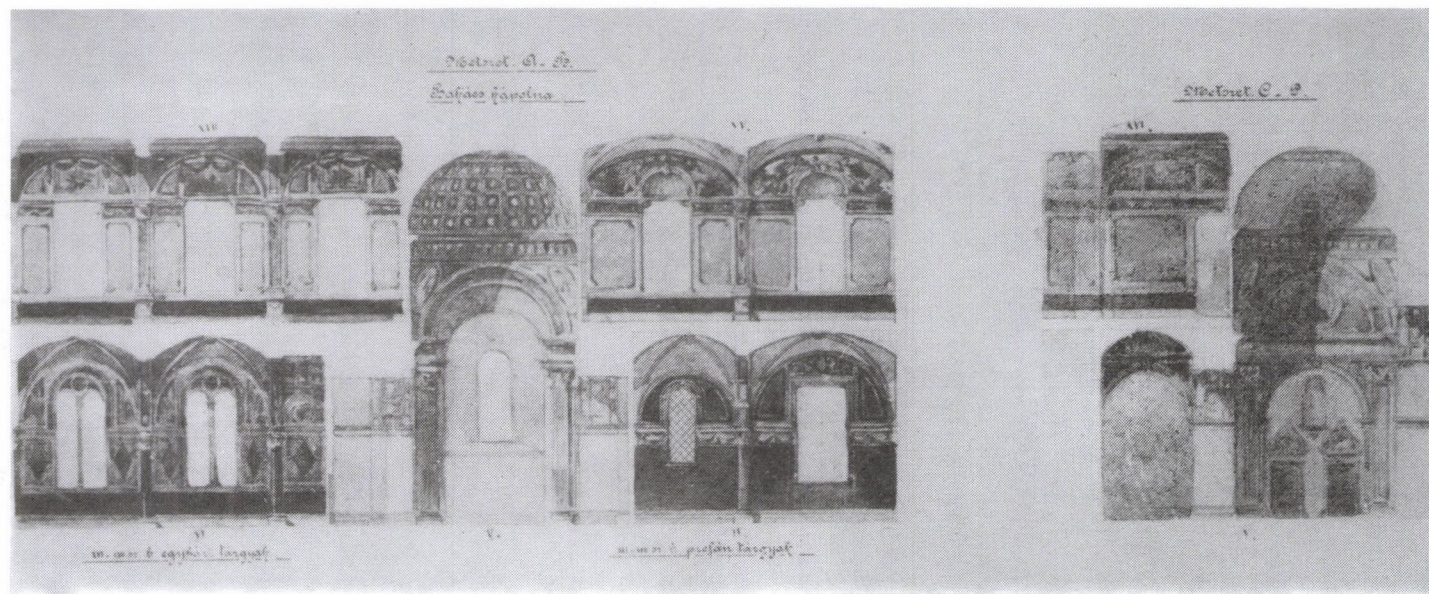


22. Esztergom, Bakócz kápolna: oltárfülke  
(OMvH, fényképtár: n.sz. 32.776)



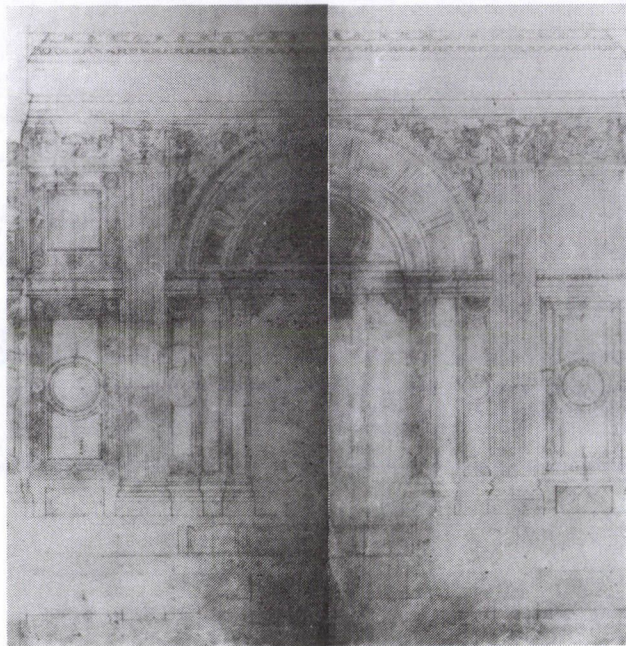
23. Esztergom, Bakócz kápolna: belső részlet  
(OMvH, fényképtár: p.sz. 9.523)



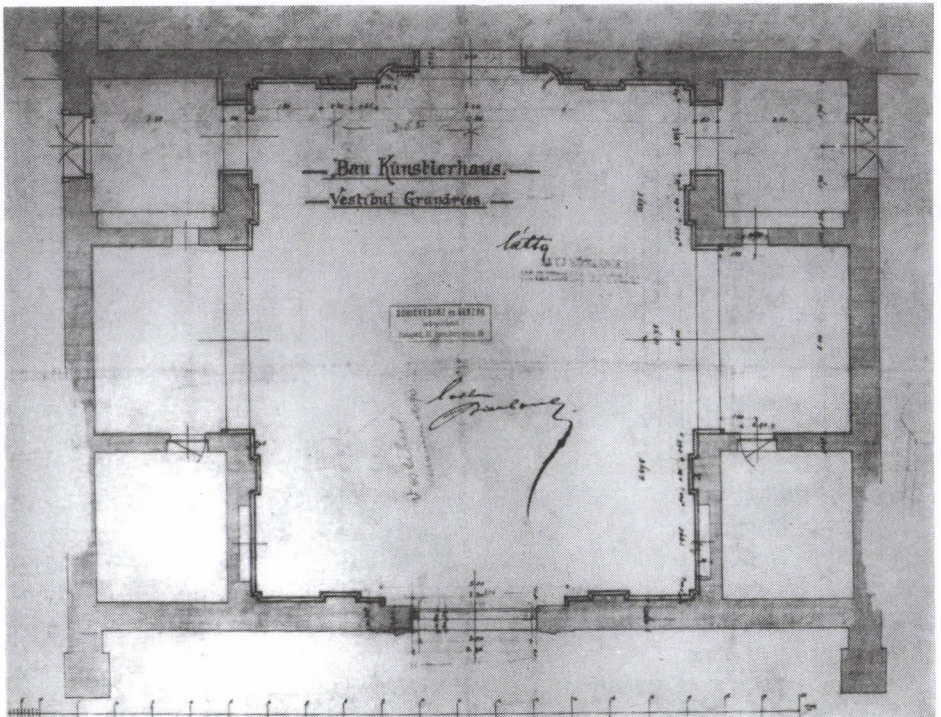


24. Schickedanz Albert dekoráció terve a Bakócz kápolnával a milleniumi történelmi kiállítás reneszánsz épületcsoportjához (OL: T 7. No. 5:25)



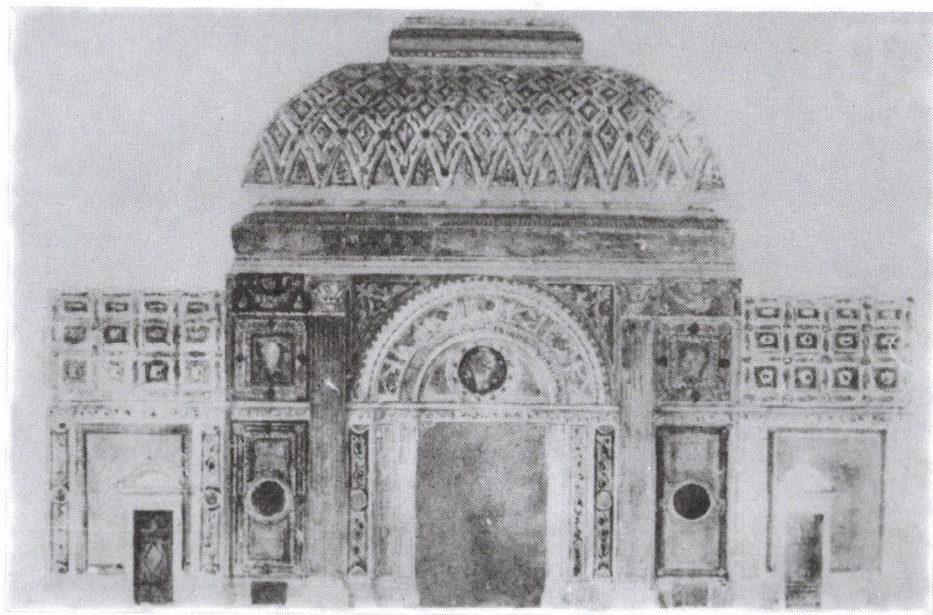


25. Schickedanz Albert: ívmező terve a Műcsarnok előcsarnokához, részlet (OL: T 7. No 3:58)

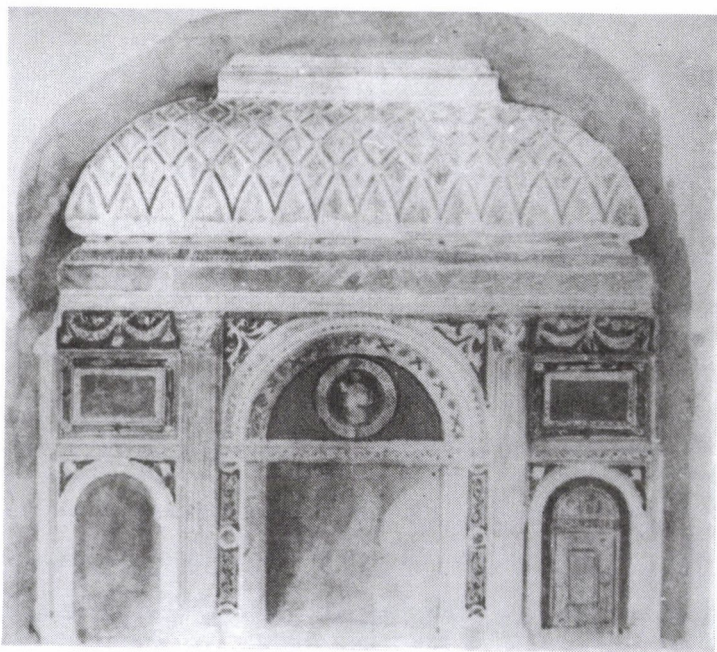


26. Schickedanz Albert: a Műcsarnok előcsarnoka, alaprajz (OL: T 7. No. 3:10)





27. Schickedanz Albert: a Múcsarnok előcsarnoka, dekorációs terv (OL: T 7. No. 2:9)



28. Schickedanz Albert: a Múcsarnok előcsarnoka, dekorációs terv (OL: T 7. No. 2:10)





Kovács Ákos

## FESZTY ÁRPÁD ÉS A KÖRKÉP\*

A *Magyarok bejövételéről* szóló tanulmányok és visszaemlékezések szerzői gyakran külön is hangsúlyozzák, hogy noha a Feszty-körkép megfestésében, vázlatainak elkészítésében Feszty Árpádon kívül még számos más művész is résztvett, megtervezésében és kivitelezésében mégis Feszty Árpádé volt a főszerep, művésztszai csak segítették őt munkájában.<sup>1</sup>

Mivel e segítségnyújtás mértéke és jellege máig sem tisztázott, indokoltnak tűnik megvizsgálni: a *Magyarok bejövételének* megtervezésében Feszty Árpádon kívül voltaképpen kik, mikor és hogyan vettek részt. Tisztázni kell továbbá, hogy a körkép egyes jeleneteit, a jelenetek egy-egy részletét, az egyes alakokat kik festették, s hogy e munkálatokban konkrétan milyen szerepe volt Feszty Árpádnak. Fel kell tenni végül azt a talán szokatlanul tűnő kérdést is, hogy a *Magyarok bejövetele*, szerzői jogi értelemben mennyiben volt Feszty Árpád szellemi tulajdona, mennyiben volt ő a körkép valódi alkotója.

Az már korábban megjelent tanulmányunkból is kiderült, hogy a panoráma tárgyának megválasztása, az egyes jelenetek megkomponálása nem Feszty, hanem Jókai nevéhez fűződik. Jókainak a körkép létrehozásában, megtervezésében játszott szerepét egyébként sem lehet semmilyen vonatkozásban túlbecsülni.<sup>2</sup> Igen jellemző, hogy a *Pesti Hírlap* 1892. augusztus 17-i számában is ő, nem pedig Feszty mutatta be a nagy nyilvánosságnak a körképet, ő közölte annak pontos adatait, ő ismertette az egyes jelenetek tartalmát. A százhusz méter hosszú és tizenöt méter magas körkép – írja cikkében Jókai –, Árpád fejedelemnek a munkácsi völgyön történő bevonulását, Laborc fejedelemmel vívott harcát fogja ábrázolni, de a munkácsi hegyeken, a hatalmas síkságon, a mocsarakon, a Laborc folyón, valamint a pogánykori földváron kívül látni lehet majd rajta Árpád fiainak harcát vezéreitől körülövezve, magát a fejedelmet, az őszáldozatot, valamint a nők bevonulását szekereiken. Ez utóbbi jelenet pontos leírása a *Levente* II. felvonásának ötödik jelenésében olvasható: „...elől a kún, hátul a kabar, középett / Asszonyok, gyermekek, csetényes szekerek / Leghátul a magyar válogatott rendek, / A kik a szekérre rakott munkás népet / Kísérik...”<sup>3</sup>

Feszty, nyilván Jókai hatására, nem csak a menetet vezető kúnt, de a szerzői utasításban szereplő ökorfejeket: „...oldalt síkság, elől szekérsánc, a löcsök végére ökorfejek tűzve...” (II. felvonás, harmadik szakasz)<sup>4</sup> is megtervezte.<sup>5</sup> (32. kép) Jókai, illetve a *Levente* hatása érződik a körkép ismertetőjének szövegén is. Különösen ott, ahol a szöveg értelmezi a panoráma jeleneteit, megnevezi az egyes alakokat, például a fabálványt „...Hiába a sírás, a könyörgés, a házi bálványhoz, a szegény Cserni Boghoz [kitalált istennév] küldött...” vagy felsorolja egy-egy jelenet szereplőit; a garaboncot,

\* Részlet egy hosszabb tanulmányból, melynek „A Feszty-kép” című fejezete a *Mozgó Világ* 21 (1995) 7. számában jelent meg.

a táltost, a dalibabákat (azaz a táncosnőket) stb. Olyan részletekről is olvashatunk benne, amely nem is található a képen, ilyen például a fehér ló beleinek tűzbevetése.

Mindezek alapján aligha túlzás azt állítani, hogy a körkép jeleneteinek megálmodója, a *Magyarok bejövételének* szellemi atyja, spritusz rektora, Jókai volt, s Feszty, mint jó médium, legfeljebb Jókai színes látomásait reprodukálhatta a gigantikus vásznon.

Már említett cikkében Jókai jelentette be, hogy Feszty Spányi Bélával (1852–1914), Ujváry Ignáccal (1860–1927) és Mednyánszky Lászlóval (1852–1919) Munkácscon készíti el a körkép helyszínrajzát, s ennek megfestése előreláthatóan egy évet vesz majd igénybe. Azt a kérdést azonban, hogy kik vettek részt a körkép terveinek, illetve magának a körképnek a megfestésében, érdemes egy kicsit közelebbről is megvizsgálni. Mindenekelőtt Mednyánszky László tevékenysége érdemel figyelmet, hiszen még ma is sokat lehet olvasni és hallani arról, hogy a körkép tájrészleteit, a „fenséges havas bérceket, a messzeségbe tűnő folyót”, ő festette.

Mednyánszky közreműködésével függhet össze az a szakmai körökben ismert vélekedés, miszerint, nyilván nem véletlenül, a bombázások idején súlyosan megsérült körképnek éppen a Mednyánszky festette tájrészletei „tűntek el” a roncsok szállításában közreműködők kezén. Hogy ezek a Mednyánszky által festett tájrészletek milyen kiemelt figyelemben és megbecsülésben részesültek, jól példázza, hogy 1967-ben a közelgő Mednyánszky kiállításra készülve a Magyar Nemzeti Galériában restauráltak, majd az előcsarnoki erkélyen kiállítottak egy korábban négyszázharminc helyen megsérült, 8,5 x 5,5 méteres körképrészletet.<sup>6</sup> Mivel pedig a nagyméretű vásznat a szakemberek egybehangzó véleménye szerint Mednyánszky festette, nem sokkal azután levitték Ópusztaszerre, az ottani restaurátorok pedig, mint a panoráma egyik művészi szempontból legigényesebb részletét, beépítették a körképbe.

Nem érdemes részletezni, hogy egy panorámának eleve vannak-e, lehetnek-e festőileg igényesen, vagy kevésbé igényesen megoldott részei, hiszen, amint az Barker szabadalmából is kiderül, a panoráma mindenekelőtt a nézők illuzionizmus-igényét elégítette ki, főleg művészetén kívüli hatáselemek segítségével. Tisztázandó viszont Mednyánszkyknak a körkép megfestésénél játszott szerepe, az, hogy a *Magyarok bejövételének* pontosan mely részeit festette. E kérdés megválaszolását kortársi visszaemlékezések, valamint egy minden vonatkozásban hitelesnek számító forrásmunka: Mednyánszky naplója könnyíti meg. Ebből egyértelműen megállapítható, hogy Mednyánszky 1892 őszén Feszty kifejezett kérésére Párizsból utazott Munkácsra, majd Ungvárra, hogy Ujváryval és Spányival résztvegyen a körkép tájrészleteinek elkészítésében. Erre a tényre a többször idézett cikkében Jókai is utalt, bár nem pontosan. Mert igaz ugyan, hogy a panoráma helyszínrajzát egy „perspectograffal” (távolságmérővel) a négy művész készítette el, még hozzá úgy, hogy a négy égtájat felosztották egymás között, majd egy másfél méter magas és három méter hosszú vásznonra ki-ki megfestette a maga körrészletét.<sup>7</sup>

Jókai nem írt azonban arról, hogy Mednyánszky már egy évvel korábban is segítkezett Fesztynek a tervezési munkálatokban. Feszty ugyanis 1891 őszén hívta meg először Mednyánszkyt Ungvárra és Munkácsra, s feltehetően ekkor beszélt neki a körképről s kérte meg, hogy készítsen néhány vázlatot a munkácsi tájról. Mednyánszky, aki ekkorra már szoros barátságot kötött Fesztyvel, elfogadta a meghívást és elment Munkácsra. Ezen a kiránduláson készült a *Munkács és vidéke* című képe is, amit

Menyánszky az 1891. évi képzőművészeti társulat téli kiállításán mutatott be, s amit a kritika, utalva arra, hogy a kép a művész szabad természet iránti szeretetének egyik szép kifejezője, meleg szavakkal méltatott.<sup>8</sup>

A két festő ottani működése, mint ahogy arról a *Pesti Hírlap* 1891. október 13-i száma „Kémnek nézett festő” címmel be is számolt, nem kis feltűnést kelthetett: „Feszty Árpád és báró Mednyánszky László festőművészek a múlt napokban Ungváron és Munkácson úgyszintén e két város vidékén időztek, hogy egyes tájakat lerajzoljanak a Feszty által festendő azon nagy képhez, mely a magyarok bejövetelét fogja ábrázolni. E működésük – mint az *Ungvári Közlöny*ben olvassuk – nem járt minden kellemetlenség nélkül, minthogy báró Mednyánszkyt Beregvármegyében, Szolyván, muszka kémnek nézték és a szolgabíró szemmel kísérte.”<sup>9</sup>

Mednyánszky tehát 1891 és 1892 őszén segédkezett ugyan a panoráma helyszínrajzának elkészítésében, azt azonban semmi sem bizonyítja, hogy a vázlatok 1893 elején kezdődő felnagyításában, magának a tájnak a rotundában való megfestésében részt vett volna. A közkeletű legenda mai napig tartó továbbélése valószínűleg Mednyánszky 1960-ban kiadott naplójának köszönhető. A december 14-i bejegyzésben ugyanis a következő olvasható: „(M) - - - A panoráma munkák lassacskán folynak és a dolgok bontakozni kezdenek. / De világosság nem igen lett ezen labirintban.”<sup>10</sup> A kötet szerkesztője a „panoráma munkákhoz” az alábbi jegyzetet fűzte: „Feszty Árpád: Magyarok bejövetele c. körképéről van szó, melynek tájképrészait Mednyánszky festette.”<sup>11</sup> A szerkesztő jegyzete azonban téves. A naplóbejegyzés évszáma (1895) ugyanis eleve kizárja, hogy Mednyánszky sorai a *Magyarok bejövetelére* vonatkoznának, illetve, hogy ennek tájképrészait ő festette volna. A körkép a fenti időpontban ugyanis már másfél éve készen állt. A bejegyzés nem a *Magyarok bejöveteléről*, hanem egy szintén a városligeti fasorban lévő másik panorámáról szól. Nevezetesen arról, amelyet a Feszty-körkép titkára, Gárdonyi Géza építtetett, s amelynek hatalmas vaszerkezetű palotáját Márkus Géza (1872–1912) tervezte, az épület bejárata fölött lévő Dante és Vergilius szobrokat pedig Ligeti Miklós készítette el. Gárdonyi *Pokol* körképéről, erről a valóban 1895-ben épülő labirintus-szerű építményről, nem pedig a Feszty-körképről írt Mednyánszky. A Molnár Árpád és Trill Károly színházi díszlettervezők által festett körképből azonban, amelyet – mint ahogyan a korabeli plakátok is hírül adták – „a napnak változó világossága szerint más és más színhatások érik majd”, Mednyánszky akkor még nem sokat látott.

A *Pokol*-körkép természetes és mestersége sziklák által szegélyezett folyosóiban Molnár és Trill tizenkilenc képben varázsolta a nézők elé Dante *Inferno*jának háttorzongató jeleneteit. Mednyánszky azért is hiányolta a világosságot, azaz a fényhatásokat, mert a *Pokol* – legalábbis az alkotók szándéka szerint – a panoráma egy egészen új, Magyarországon addig teljesen ismeretlen típusával akarta megismertetni látogatóit. A különleges hatást Gárdonyiéék elsősorban a természetes és mesterséges világitás együttes alkalmazásával kívánták elérni. A *Pokol*-panoráma, amit az újságok hol a földkerekség páratlan látványosságaként, hol a világ festőművészetének korszakalkotó műveként emlegettek, valóban újdonság volt Magyarországon. Mednyánszky azonban, minden valószínűség szerint, Párizsból ismerte már ezt az új rendszerű, voltaképpen színpadtechnikai látványosságot, a diorámát, mely vonzerejét a fény játéknak köszönhette, ezért is hiányolta a „labirint”-ből a „világosság”-ot. Mindezek

alapján tehát kizárható, hogy naplójának fentebb idézett bejegyzéséből az következne, hogy a *Magyarok bejövételének* tájképrészleteit Mednyánszky festette volna.

Van a naplónak egy másik, ugyanezen a napon írt bejegyzése is, amely Feszty Árpád művészi, illetve üzleti bizonytalankodását teszi szóvá: „Árpádot egyáltalán obszerválni, mert inog nála mindenféle – úgy a művész, mint az üzleti résszel nincs egészen tisztában magával”, de sem ez, sem a „Holnap meglátom, hogy a dekoratív részben hasznára lehetek-e különben elutazom”<sup>12</sup> részlet, nem a *Magyarok bejövételének*, hanem egy másik, 1895. decemberében készülő Feszty-képnek a „dekoratív részére” vonatkozik.

A legenda viszont, amely pontosan tudni vélte, hogy a szolyvai tájnak pontosan mely része is származik Mednyánszkytól, a *Napló* téves interpretációjával, valamint a Magyar Nemzeti Galériában bemutatott körképrészlet Ópusztaszerre kerülésével és beépítésével egyszer s mindenkorra „verifikálódott”.

Hogy Mednyánszky valóban nem játszott komoly szerepet a körkép vázlatainak elkészítésében, illetve a panoráma megfestésében, azt a fentiekén kívül még az is alátámasztja, hogy míg Feszty a festési munkálatokban valóban oroszlánrészt vállaló Spányi Bélával, Ujváry Ignáccal, később pedig Vágó Pállal minden részletre kiterjedő pontos szerződést kötött, illetve a közösen megállapított munkadíj átvételét fontosnak tartotta írásban rögzíteni,<sup>13</sup> addig Mednyánszky esetében, aligha véletlenül, mindent nem tette meg. E szerződések közül szerencsés módon fennmaradt a Feszty Árpád és Spányi Béla közötti eddig ismeretlen megállapodás<sup>14</sup>. A kézzel írt, Spányi nevét, munkadíjának összegét és a munkálatok befejezésének időpontját biankó módon csak később rögzítő szerződést olvasva szembetűnik, hogy milyen szigorú feltételeket támaszt Spányival szemben Feszty. Szinte valamennyi pont csak az ő kötelességeit hangsúlyozza. Jogairól, konkrét művészi feladatairól alig szól, helyette általánosságban „a körkép körüli festészeti munkák teljesítéséről” beszél. A hatodik pont érvénytelenítésével pedig egyenesen arra kötelezi Spányit, hogy ne egy előre meghatározott időpontig (1893 augusztus), hanem a *Magyarok bejövételének* a bizonytalan jövőben való befejezéséig dolgozzon a panorámán, méghozzá úgy, hogy munkadíját, melynek egy részét nem is készpénzben, hanem részjegyekben kapja meg, csak a „teljesített munka részarányában” veheti fel. A szerződés hetedik pontja mindemeltt még azt is előírja, hogy a munkaadó a fenti egyezséget bármikor, Spányi és a feltehetően hasonló szövegű szerződést kötő Ujváry és Vágó viszont egyáltalán nem bonthatja fel. A hatodik pont utólagos érvénytelenítése, mint azt majd látjuk, Feszty és művésztársai között jelentős nézeteltérést okozott, ami a körkép munkálataiból való kiválásukhoz és Fesztyvel való szakításukhoz vezetett.

Figyelmet érdemel továbbá, hogy Feszty 1893. március 15-én, tehát jóval azelőtt kötötte meg Spányival a szerződést, hogy a Feszty-féle magyar körkép betéti társaság ugyanez év április 25-én megkezdte volna működését, vagy hogy Feszty Gyula, mint e betéti társaság egyedüli beltagja 1892 május 23-án kiváltotta volna a „körkép”-iparűzésére jogosító igazolványt.<sup>15</sup> Sőt, még az a szerződés sem készült el, amit Feszty Gyula 1892. június 8-án az általa képviselt társaság nevében Feszty Árpáddal fog megkötni egy „olajban festendő körkép készítése tárgyában, mely a magyarok diadalmas győzelmét és az ország elfoglalását teszi majd szemlélhetővé”.<sup>16</sup>

Az utóbbi szerződéssel egyébként az a furcsa helyzet állt elő, hogy a Spányinak

munkát adó Fesztyből magából is munkavállaló lett. Méghozzá olyan munkavállaló, akit a társaság egyedül bízott meg a *Magyarok bejövételének* megfestésével. „A körkép – hangsúlyozza Feszty szerződése – a művészet minden felhasználásával szerződő festőművész elismert tehetsége és művészi erejéhez méltón lesz elkészítendő”.<sup>17</sup> A megállapodás tehát említést sem tesz arról, hogy a körkép megfestésében Feszty Árpádon kívül bárki is részt vesz vagy részt vehet.

Fontosnak tartja viszont hangsúlyozni, hogy a „Szerződő művész a mai alólírt nap-tári év szerint számítandó 14 az az tizennégy egymás után következő hónap tartama alatt a Körképet teljesen befejezni és a határidő elteltével a szerződő társaságnak átadni tartozik... Ha a kitűzött határidő elteltével a Körkép átadható nem lenne – a meny-nyiben az akadály az ő hibájából állana elő, naponként 100 frt. az az Egyszáz forint bírságot tartozik fizetni a társaság részére az átadás napjáig.” Mivel azonban a körkép épületében 1893 elején megkezdett festési munkák meglehetősen lassan haladtak, s egyre nyilvánvalóbbnak tűnt, hogy a körkép a fenti határidőre nem lesz átadható, Feszty a Spányiékkal kötött szerződés vonatkozó részét a „munka teljes befejezéséig” formulára módosította.

A festési munkálatokba ekkor már a kizárólag tájképfestéssel foglalkozó Spányin és Ujváryn kívül a Wagner Sándor müncheni mesteriskolájában tanult s a panorámafesztészetben már több-kevesebb jártasságot is szerzett Vágó Pál, továbbá Pap Henrik (1864–1910) és Pállya Celesztin (1864–1948) is bekapcsolódott.<sup>18</sup>

Spányi, Ujváry és Vágó viszont 1893 augusztusában közölhették Fesztyvel, hogy a módosított munkaszerződést nem veszik figyelembe, s miután járandóságuk egy részét felvették, a végeérhetetlennek tűnő munkát abbahagyták.<sup>19</sup> Pállya és Pap mellett ekkor kapcsolódott a körképfestési munkálatokba az alföldi tájképfestőként ismert Olgvai Ferenc (1872–1939), a képmásokat és tájképeket festő Ziegler Károly (1866–1935), a főleg arcképeket festő Barys Adolf (1872–1913) és a szolnoki művésztelep egyik alapító tagja, Mihálik Dániel (1869–1910). Ők s talán még néhány kevésbé ismert művész<sup>20</sup> voltak azok, akik az 1893 augusztus elején a még csak felében-harmadában kész körkép festését folytatták.

A korabeli tudósítások alapján meglehetősen jól rekonstruálható, hogy a panorama egyes jeleneteit voltaképpen kik is alkották. A tájrészeket, a helyszínrajzok kivetítése, majd a vázlatoknak a hatalmas vászonra való átrajzolása után, először Ujváry és Spányi; később pedig Olgvai és Mihálik készítette.<sup>21</sup> Mednyánszky nevét, aki, mint erről a korábbiakban már szó volt, e munkálatokban nem vett részt, meg sem említette a sajtó. A Mednyánszky-legenda továbbélésére mindenesetre jellemző, hogy Feszty Masa a körkép gyönyörű, aranyárga hegyoldalának megfestését annak ellenére Mednyánszky Lászlónak tulajdonította, hogy a szóbanforgó tájképrészlet minden kétséget kizáróan Spányi Bélától származott.<sup>22</sup>

A panorama legnagyobb méretű és festőileg a legjobban megoldott figurális kompozíciója, a nagy lovasroham, valamint a vízmosásos hegyoldalról aláhömpölygő vándoló népcsoport ábrázolása Vágó Pál nevéhez fűződik. Valószínű, hogy Vágó festette a pogány magyarok fehérloáldozata baloldali csoportját, a szilajon ágaskodó fehér paripát ábrázoló jelenetét is. A kompozíció ugyanis erős rokonságot mutat Vágó *Lovat áldozó magyarok* című vázlatával (31. kép). E szcénától, amely Ipolyi és Orbán Balázs nyomán került Jókai *Leventéjébe* és onnan a körképre, Feszty később sem tudott sza-

badolni, s Gárdonyival együtt azt tervezte, hogy – mintegy a *Magyarok bejövetelének* folytatásaként – a pogány áldozatot bemutató jelenetből külön panorámát festenek a Vérmezőn.<sup>23</sup>

Ugyanennek a szcénának jobboldali jelenetét, a tüzet körüláncoló, virágot hintő lányokat, valamint a körkép hulláit Feszty Árpádné; a fejedelmi dombot, a párdúcibőr kacagányt viselő Árpád vezért, a kíséretében lévő hét vezért valamint a sátorverési és táborozási jelenetet a völgyben haladó karavánnal együtt Pállya Celesztin festette.<sup>24</sup>

Ha viszont ezek a jelentek mind más művésztől származnak, felmerül a kérdés: a körkép mely részét festette Feszty Árpád? A korabeli újságok szerint ő festette a felhőket, amelyek elkészítésével három hét,<sup>25</sup> más vélemény szerint két hónap alatt<sup>26</sup> végzett. Igaz, az *Ország Világ* azt közölte, hogy a majdnem 600 négyzetméteres vászonfelületen gomolygó felhőket sem egyedül, hanem a balesetéből már felépült Újváry Ignáccal közösen festette.<sup>27</sup> Feszty Masa a panorama előterében lévő alakokról, az önarcképe alapján festett Árpád fejedelemről és a bekötött szemű vitézről úgy tudta, hogy szintén az apja festette.<sup>28</sup> Pállya Celesztin, a szemtanú azonban egy interjúban minderre másként emlékezett.<sup>29</sup> Szerinte Feszty érdeme a szcénák modelljeinek, a korhű fegyvereknek és motívumoknak felkutatása és beszerzése volt, a jelenetek megfestését munkatársaira, a fenti jeleneteket pedig kifejezetten őrá bízta. Mindazonáltal az is kétségtelen, hogy Feszty a szervező munkák mellett a körkép közel kétszáz alakjáról színes pasztellvázlatokat készített, többek között a félszemű, bivalyát vezető magyarról, a táltos csoportról, a fejedelemasszony szekéréről, egy rohanó lovasról, aki először egy hegyes végű emberfejes póznát, később viszont már zászlót tart a kezében. Ezekből mintegy nyolcvan az Otthon-körben be is mutatott.<sup>30</sup> A jelenet vázlatait tehát, amelyek között ott volt a Feszty Masa és a Pállya Celesztin által is említett vezérek kara jelenet is, valóban Feszty, a körképen lévő Árpád vezért viszont Pállya festette. Pállya Celesztinnek, az ezermester festőművésznek a *Magyarok bejövetelének* megfestésében szerzett kimagasló érdemeit egyébként a Feszty-féle magyar körkép betéti társaság egy jegyzőkönyvben külön is elismerte.<sup>31</sup>

Pállya Celesztin szerint Feszty vázlatképeit mind ő, mind munkatársai szabadon, egyéni felfogásban festették meg. Ezt annál is inkább megtehették, mert a *Magyarok bejövetele* laza, különálló, egymással nem sok rokonságot mutató epizódok füzéréből állt. Noha epikus cselekményt ábrázolt, a történetnek sem eleje, sem vége nem nagyon volt. A kompozíció nem egymás alá- és fölé, hanem mellérendelt jelenetekből állt, s ezek megfestésében Feszty a művészeknek szabad kezet adott. Ennek a mellérendelő, laza komponálási elvnek tudható be, hogy Vágó Pál jól megfestett nagy lovasrohamáról nem derül ki, hogy az miként illeszkedik a mellette lévő fehér lóáldozat jelenethez és hogy a nagy lovasroham voltaképpen kik ellen irányul. Többek között ezért értékelte a kritika a harmonikus és főleg Újváry Ignácnak köszönhetően szépen megfestett tájképi részt többre, mint a széteső, dekomponált figurális jelenetet.<sup>32</sup>

Pusztán a *Levente* jeleneteinek felvázolása, a „valódi művészi értékkel bíró” foszladozó és gomolygó felhők, valamint néhány más kisebb-nagyobb részlet megfestése alapján szerzői jogi értelemben meglehetősen indokolatlan tehát a Feszty-körképet Feszty Árpád alkotásának nevezni, hiszen Jókai pontosan kimutatható szellemi inspirációja, direkt és indirekt intenciói, valamint a tucatnyi művésztárs közreműködése nélkül a Feszty-körkép sohasem készült volna el.

De lássuk, ha szerzői jogi értelemben nem, akkor tulajdonjogilag mennyiben mondható Feszty Árpádnak a róla elnevezett körkép? Semennyiben, hiszen az 1892. augusztus 24-én megalakult Feszty-féle magyar körkép betéti társaság vele mint olyan munkavállalóval kötött szerződést, aki tizenhét társával együtt csak kültagja a társaságnak.<sup>33</sup> A társaságot egyedül testvérbátyja, a sikeres építész és vállalkozó Feszty Gyula beltag volt jogosult jegyezni „és pedig akként, hogy a társaságnak nyomtatott vagy czimbélyegyzővel előnyomott, vagy bárki által írott czégéhez Feszty Gyula névalírását sajátkezűleg csatolja”.<sup>34</sup>

Feszty Árpád a betéti társaságnak ugyan kültagja lett, 27.500 forintért betétjegyet vásárolt, jogi helyzetét azonban, egészen a körkép átadásáig az a szerződés határozta meg, amely őt festőművészként, munkavállalóként kötötte a betéti társasághoz. Tényleges jogi státuszára jellemző, hogy miután a közösen megállapított határidőre nem tudta átadni a körképet, a szerződésben foglaltaknak megfelelően hónapokra visszamenőleg napi 100 forintos késedelmi díjat kellett a társaságnak fizetnie.

Ennél a büntetésnél érdemes egy kicsit elidőzni. Feszty Masa szerint ugyanis ez, valamint a körképpel kapcsolatos egyéb kiadások oly mértékben megrendítették Feszty Árpád anyagi helyzetét, hogy azt már soha többé nem tudta rendbe hozni.<sup>35</sup> Noha a kifizetett büntetés valóban igen magas, több mint 24.000 forint volt, Feszty anyagi helyzetét korántsem ez rendítette meg. A társaság ugyanis az 1894. május 13-i rendkívüli közgyűlésén úgy határozott, hogy a szerződésben rögzített 50.000 forintos munkadíj megfizetésén túl Fesztyt valamilyen módon kompenzálni kellene, ezért ki mondta, hogy a „Feszty-féle magyar körkép betéti társaság Feszty Árpád festőművész részére a magyarok bejövételét ábrázoló Körkép 1894, 1895, és 1896. évi tényleges felosztás alá kerülő tiszta jövedelmének öt százalékát tiszteletdíjként szavazta meg...”<sup>36</sup>

Ha figyelembe vesszük, hogy 1894 május közepétől augusztus végéig, tehát mindössze három és fél hónap alatt a *Magyarok bejövetele*nek 142.515 látogatója volt<sup>37</sup> és hogy a millennium évének első hat hónapjában, hajón és vonaton négy millióan érkeztek a fővárosba, az országos kiállítást pedig három millióan keresték fel,<sup>38</sup> aligha túlzás azt állítani, hogy a két és fél évig nyitvatartó körkép rotundájánál is milliók váltottak belépőjegyet. Ez pedig azt jelentette, hogy a körkép, az igazgató beltag után a legtöbb betétjegyet vásárló és a tiszta jövedelemből is külön hasznot húzó Feszty Árpádnak jelentős bevételt hozott.

Feszty anyagi helyzetét tehát nem a betéti társaságnak fizetett büntetés, hanem az rendítette meg, hogy a körkép erkölcsi és anyagi sikerén felbuzdulva új vállalkozásba fogott. Elhatározta, hogy a londoni világkiállításon vendégszereplő panoráma helyett a megüresedett rotundába új körképeket festet és állíttat fel. Elhatározása egyébként egybeesett a betéti társaság működését szabályozó szerződés második paragrafusával, amely kimondta, hogy: „A társaság célja elsősorban Budapesten a Feszty Gyula és Feszty Árpád által a fővárostól kibérelt telken, utóbb esetleg máshol is körképek létesítése, az ezek kiállítására szükséges épületek emelése és a körképnek belépti díj mellett közszemlére kiállítása.”<sup>39</sup>

A Frosch Károly és Krieger Ferenc *Krisztus a keresztfán és Jeruzsálem* (1897. április), illetve az Eisenhut Ferenc-féle *Hódoló díszmenet* körképek (1897. augusztus) azonban, akárcsak a többi panoráma, megbukott. Anélkül, hogy a bukás okait részle-

tesen elemeznék, néhány kedvezőtlen körülményt itt mindenképpen meg kell említenünk. Mindenekelőtt magának a panorámának, ennek a nagy álló, és *mozdulatlan* képek a XIX. század végén egész Európában bekövetkezett csődjét (ezt csak egy új média, a mozgó, sőt hangosfilm feltűnése és gyors karrierje tudta feledtetni), valamint a kedvezőtlen magyarországi gazdasági helyzetet, a megfelelő fizetőképes kereslet hiányát.

Noha az anyagi bukás a körképépület telkének a Fővárosi Tanács általi megváltásával elkerülhető lett volna, sőt a hatalmas épület gépészeti és szerkezeti elemeinek eladásával<sup>40</sup> a pénzügyi helyzet akár többé-kevésbé rendeződhetett is volna, a szerencsétlen londoni bemutató, a körkép ottani kálváriája azonban valóban megrendítette és évtizedekre szétzilálta Feszty és a társaság vagyoni helyzetét.

Pedig Feszty mindent megtett azért, hogy új panorámáit népszerűsítse és a látogatók érdeklődését felkeltse. A körkép nagytermében külön képzőművészeti kiállításokat rendezett,<sup>41</sup> a körképtársaság „óriási angol vetítógépével” pedig az Erzsébet királynőről valamint a világ leghíresebb nőtiszteiről készített diafelvételekről, „életnagyságú fényképeket” mutatott be, azaz diavetítést tartott. „Összesen 92 ilyen szobrot fog a körképtársaság Vasárnaptól kezdve bemutatni – adták hírül az újszerű vállalkozást az újságok – még pedig 4 csoportban: Antik szobrok, síremlékek és modern gallériák leghíresebb szobrai. Mind e csoportok egyszerre kerülnek bemutatásra, még pedig a *Hódoló Díszfelvonulás* látogatói számára ingyenesen”.<sup>42</sup>

Mindaz azonban nem sok eredménnyel járt. Az embereket nem nagyon érdekelte már sem a *Hódoló díszmenet*, sem a többi panorama.<sup>43</sup> A XIX. század álomvilág maradványai, ahogyan Walter Benjamin nevezte a körképeket, elsősorban a reprezentálást, a fényűzést szolgáló világiállításoknak, a múlt század hivatalos „névjegyeinek” köszönhetően népszerűségüket, mindenekelőtt ezeknek voltak látványos rekvizitumai. Az ezredévi országos kiállítás látványos rekvizituma volt a Feszty-körkép is, és a több felvonásos millenniumi ünnepek pompás díszleteként, kulisszájaként nagyban hozzájárult a nyilvános színjáték sikeréhez. Feszty nem tudta, hogy a *Magyarok bejövetele* nének sikere egyszeri és – újabb száz évig, egy újabb, most már igazi világiállítás megrendezésének reményéig – soha vissza nem térő. A millenniumi ünnepek után, s ezt mérte fel rosszul Feszty, csupán személyi, művészi ambícióból nem lett volna szabad két másik panorámát felállítani.

E fejezet eddig főleg arra igyekezett választ keresni, hogy a *Magyarok bejövetele*t lehet-e szerzői-tulajdonjogi vonatkozásban Feszty Árpád körképének tekinteni. A válasz kézenfekvő: alig, illetve egyáltalán nem. A panorámát azonban, paradox módon, mind a sajtó, mind a nagyközönség mégis Feszty Árpád körképéknél emlegette. Bizonyos szempontból joggal, hiszen Fesztynek a téma iránt érzett, csupa tűz lobogása nélkül Jókai víziója aligha kerülhetett volna a rotunda vásznára. Alapvetően lírai alkatától ugyan távol állt az epikus téma, de a millenniumi historizálást, a hősi múlt szinte kötelező ábrázolását ő is fontosnak tartotta, s e magasztos feladat megoldására más aligha lehetett volna nála alkalmasabb. Nála, aki szüntelenül társadalmi, politikai reformprogramokkal, a magyar ipar-, képző- és népművészet fellendítéséről szőtt, többnyire hiú ábrándoknak bizonyuló tervekkel foglalkozott,<sup>44</sup> nála, aki az üres politikai szövegeket és a tüzes millenniumi frázisokat is mindig komolyan vette, aki a legkülönbözőbb ügyekben lelkes hangú kiáltványokban fordult művésztársaihoz, s



aki, mint egy kritikusa írta: igazi Jókai-hősként csillagokat kotort le az égről, hogy cigarettára gyűjtsen velük.

És Feszty, vagy ahogy barátai nevezték, a Tigris,<sup>45</sup> szalonok, híres színésznők regényes glóriával övezett délceg alakja, akinek a rendszeres munka sohasem volt kenyere, aki hónapokig nem nyúlt esethez és sokszor csak a futó felhők játékát csodálta, igyekezett maradéktalanul eleget tenni a megbízatásnak. Igyekezett, de nem nagyon tudott. A *Magyarok bejövetele* nemcsak hogy nem készült el határidőre, de – s ezt érezte Feszty is – befejezetlen maradt.<sup>46</sup>

Az avatási ünnepeken kivéve, fáradtan résztvevett ugyan, a tiszteletére mondott pohárköszöntőket meghallgatta, de aludni hónapokig nem tudott. Szüntelenül a körképpel viaskodott. Tragikus állapotát talán az a fotó fejezi ki a legjobban, amely Ferenc József a *Magyarok bejövetele*nél tett látogatása idején készült. A körkép épülete elé aranykerekű udvari hintón érkező király fogadására rajta kívül Jókai, Hegedüs Sándor, Feszty Gyula, valamint a Körkép-társaság választmányának többi tagja is felsorakozott. A nyirkos, csöpögős, szeles időben érkező „ősz hajú fejedelmet”, mint arról a korabeli újságok is beszámoltak,<sup>47</sup> a liget látogatóinak lelkes hangú éljenzése fogadta. Az éljenzés azonban, s ezt Feszty, a király üdvözlésére készülve, keserűen vehette tudomásul, nem a nagyszerű eseménynek, a honfoglalásnak, hanem az 1848/49-es szabadságharcot leverő, a művész nemzetőr apját büjdosásra kényszerítő Ferenc Józsefnek szólt.

Mi lett ama nagyszerű 48-as eszmékből, és mi lett őbelőle, aki a magyarok bejöveteletét készítette ugyan el, ám a valóságban a király bejöveteletét várta...?! Fáradt, csalódott tekintetében felrémlt már későbbi tragikus sorsa: gyorsan romló egészsége, korai halála. Művészként azonban nem Lavronában, hanem évekkel korábban halt meg. A „színes álmoknak magyar álmodója” – ahogy egy halálakor írt versben nevezték,<sup>48</sup> vázlatok, be nem fejezett, meg nem festett képek garmadáját hagyta maga után. Legendás alakját sajátos módon nem művészi alkotás, hanem egy XIX. századi látványosság, a körkép őrizte meg.

#### JEGYZETEK

1. Feszty Árpád körképének nevezi a Magyarok bejöveteletét a Vasárnapi Újság (1894 május 19.), A Hét (1894. 315.), az Ország Világ (1893 289.), a Magyar Hírlap (1894. május 13.) is.

2. KOVÁCS Á.: A Feszty-kép, Mozgó Világ 21(1995):7. 19-93., 26-31.

3. JÖM Drámák IV. Levente 66.

4. i. m. 45.

5. Lásd a Vasárnapi Újság 1894. V. 13. számában megjelent Feszty-vázlatot.

6. A körképrészlet restaurátora, aki munkatársaival több mint három hónapig dolgozott a képen, Vasady Hermann volt (Ország-Világ 1967. május 31.).

7. A körkép Trianonja, Pesti Hírlap 1930. június 19., és Vasárnapi Újság 1893. II. 26. 142.

8. Vasárnapi Újság 1891. XII. 13. 820.

9. Köszönöm Vadas Ferencnek, hogy a fenti adatra felhívta a figyelmemet.

10. Mednyánszky László Naplója. Szemelvények, Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Brestyánszky Ilona. Budapest 1960. 36.

11. Uott 151.

12. Uott 37.

13. Ujváry Ignác, Vágó Pál és Spányi Béla átvételi elismervényét a II. Függelékben közlöm.

14. A szerződés szövegét az I. Függelékben adom közre.

15. Kovács i. m. 71.

16. Kovács i. m. 73.

17. U.o.

18. Lásd Ország Világ 1893. 289., Vasárnapi Újság 1893. 321., Pesti Hírlap 1893. április 20. 8.

19. Pállya Celesztin a 80 éves festőművész mesél, Magyar Nemzet 1942. XI. 25.

20. Valószínű, hogy a Vágó Pál átvételi elismervényénél tanúskodó Stetka Gyula (1855-1925) is közreműködhetett a körkép megfestésénél.

21. Pesti Napló 1893. január 24. 7., Magyar Szalon 1893. 90-96., Ország Világ 1893. 289., Pesti Hírlap 1893. április 20. 8., Magyar Szalon 1894. 813., Pesti Hírlap 1894. május 13. 5.

22. Pesti Hírlap 1930. június 19. 7.

23. Az ezredév. Magvető, 1979. 239.

24. Igaz szó 1929. október 24. 3.

25. Budapesti Hírlap 1893. május 6.

26. FESZTY Masa–IJJAS Antal: Feszty Árpád élete és művészete. Budapest, é.n. 76.

27. Ország Világ 1893. 289.

28. i. m. 76.

29. Igaz szó 1929. október 24. 3.

30. A kiállításról többek között a Fővárosi Lapok (1894. június 15. 18.) és az Ország Világ (1894. 459.) is tudósított.

31. Igaz szó 1929. október 24. 7.

32. DIVALD Kornél: Milleniumi képzőművészet XI. Körképek, Magyar Szemle 1896. 28. szám 335.

33. Az 1892 augusztus 24-én megalakult betéti társaság alapító tagjainak névsorát lásd a III. Függelékben.

34. Részlet az 1892. augusztus 29-i szerződés 17. paragrafusából (A szerződés teljes szövegét a III. Függelékben közlöm.)

35. Feszty–Ijjas i. m. 78.

36. Az idézet az 1894. június 14-én kelt szerződéstervezetből való. A betéti társaság ekkor még nem alakult át részvénytársasággá. Lásd ehhez: az 1894. november 21-én és az 1894. november 28-án kelt leveleket (Kovács i. m. 75. és 77.)

37. A körkép látogatottságával kapcsolatban más adatokat is hoz a Budapesti Polgári Iskola 1937-38. évkönyve 288.

38. Az ezredév. Magvető 1979. 105.

39. Lásd a III. Függelékben

40. Az 1899. május 2-án kelt levelet ld. a V. Függelékben.

41. A Kacziány-Mednyánszky kiállításról beszámolt ISTVÁNFFY Gyula: A Feszty-panoráma új látványossága, Építész Szemle 1895. 112-114.

42. Lásd a IV. Függelékben közölt hirdetményt.

43. Az általános érdeklenségről szól A Hét egyik 1899. évi Körkép pikantériák – Szín-

mű öt felvonásban című pamfletje is (359-360.). A pamflet a „Vérszerződés” című körkép igazgatói irodájában játszódik s a rövid jelenetben a körkép igazgatója keserűen fordul titkárához: „Nem megy, hiába. A népek nem kell a 'Vérszerződés'. Tenni kellene valamit...” Mire a titkár: „Hogy ne mondjam pikantéria kell a népek. 'Bem-Petőfiéknek' [ti. a körképnek K.Á.] ott van az 'Anyaság' című kép; 'Hódoló díszfelvonulások' a világ leghíresebb nőszobrai mutogatják. Nekünk is ebben a zsánerben kell dolgozunk. Ki hallott körképet pikantéria nélkül...”

44. A „Felhívás író és művészársaimhoz”, a „Kiáltvány” szövegét lásd Feszty–Ijjas i. m. 81-84; 70-72. Ugyanitt olvashatni Fesztynek a Tulipán-mozgalomban betöltött tragikomikus szerepéről is (108.). A szabadságharc ötvenedik évfordulójának megünneplésével kapcsolatban Feszty többek között ezt javasolja: „Tartsák a népünnepet a Rákoson, vagy Kelenföldön, hívják meg vendégül az egész magyar népet. Gyűljön össze a haza minden részéből egy-egy csoport, a mely saját vidékét képviselje színes, változatos viseletben, gyalog, szekéren, lóháton, minden vidék a maga szokása szerint...” (Vasárnapi Újság 1897. 760.)

45. Fesztyt Mednyánszky nevezte el „Tigrisnek”. KÁLLAI Ernő: Mednyánszky. Budapest é.n. 28.

46. Az átadási ünnepségekről ezt írja a Magyarok bejövételének egyik vezetője (é.n. 23.) „A társaság örömmel állapította meg, hogy a képet befejeztettek tekintik. Sürgették a művészt, hogy a képet adja át

– Nem, nem engedhetem megnyitni, engem ez a kép még nem elégít ki, adatok még pár hónapot!

De amíg hazaért, hogy egypár órai pihenéssel új erőt merítsen, az ácsok szét szedték az állványokat, a munkát folytatni nem lehetett többé...”

47. Magyarország 1894. október 25. és 26.

48. A „Feszty Árpád. 1914. június 7.” című vers első sora. Az ismeretlen szerző verse a Literatura 1929. 6. számában jelent meg (207.). Teljes szövege: „Színes álmoknak magyar álmodója / Elcsillapult hát ős fantáziád! / Nagy keblére ölelt a róna / Hozzája megtért, megtörtött fiát. / Sírja felett dalt kelepel a gölya, / Szébb színeket bont minden kikelet: / Örökzép álmok örök álmodója, / Jó Feszty Árpád, – az Isten veled!”

## FÜGGELÉK\*

### I.

Munkabéri szerződés  
egy részről Feszty Árpád festőművész, más  
részről Spányi Béla festőművész budapesti la-

\* A függelékben közölt dokumentumokért az Ogyallán élő Feszty Istvánnénak, kiváltképpen pedig Kisterenyei Ervinnek tartozom köszönettel, akik eddig publikálatlan Feszty-anyagokat bocsátották rendelkezésemre.

kosok között a Budapesteni felállítandó Körkép megfestése körüli munkálatok tárgyában következőleg köttetett:

1. Feszty Árpád az általa készítendő körkép körüli festészeti munkálatok teljesítésére munkatársként szerződött Spányi Béla festőművést.

2. Spányi Béla az 1. pontban érintett munkálatok legjobb tehetsége szerinti szorgalmas és lelkiismeretes teljesítésére a közösen megállá-

pított munkarend betartása mellett kötelezőleg vállalkozik.

3. Az elvállalt munkadíjja közösen 4500 frt. azaz négyezeröttszáz frt. o.e. összegben állapítatik meg [kézzel áthúzva]

4. Ezen munkadíjat a teljesített munka arányában festőművésznek vállalkozó Feszty Árpád, a körkép vállalat részjegyeiből megfelelő összegű részjegyekkel egyenlíti ki, de mivel ezen részjegyek a vállalat által csak f. évi december hó végén adatnak ki, megjegyeztetik, hogy a vállalati haszonnak a részjegyekre eső része már a vállalat megnyitásától kezdve Spányi Béla festőművészt illeti meg.

5. Ezen részjegyekre Feszty Árpád készpénz előleget ad Spányi Béla festőművésznek, mely előleg a részjegyek értékeiből levonatni fognak, illetve a munka befejezése után a nyert előleg összegek leszámítása után még fennmaradó munkadíj fog részjegyekben végleg kiegyenlíteni.

6. Az ezen szerződés szerinti munkálatokat Spányi Béla festőművész 1893. Augusztus 20-ig befejezni tartozik [kézzel áthúzva].

7. Vállalkozó Feszty Árpád által és részéről jelen szerződéses viszony az ő minden további szavatossága és felelőssége nélkül felbontható és megszüntethető, Spányi Béla festőművész azonban ezen jogosultsággal nem bír.

8. Ha Spányi Béla festőművész a Körkép teljes befejezése előtt a munkát bármi okból elhagyná az addig lejárt és azután lejárandó munkadíj iránti igényeit elveszíti.

9. A 8. pont nem áll olyan esetre, ha illető festőművész komoly betegség által lenne akadályozva kötelessége teljesítésében.

10. Jelen szerződésből netán keletkező peres kérdések elbírálására a sommás eljárás és felperes által választandó a budapesti kir. Járásbíróságok egyikének illetősége köttetik ki. Minek hitelül szolgáljon ezen két e végre felkért tanu előtt szerződő felek által sajátkezőleg aláírt szerződés.

Kelt 1892. Martius 15.

Előttünk, mint tanuk előtt:

Szencerczy Sándor  
Szabó János

Spányi Béla  
Feszty Árpád

## II.

### Ideiglenes előismervény

Alulírott elismerem, hogy Ujváry Ignác úr a Feszty féle körkép készítésénél művészi munkadíj fejében 4700 azaz négyezer hétszáz o.e. forint értékű „Feszty féle magyar körkép /betéti/ társulat” c. részjegyet követel. Ujváry Ignác úr erre felvett előlegül 2200 azaz kétezer kétszáz o. e. ft.ot készpénzben s így öt még 2500 azaz kétezer ötszáz o. e. ft értékű részjegy illeti.

Ezen 2500 értékű részjegyeket alulírott tartozom a Körkép elkészülte illetve megnyitása után legkésőbb két hónappal Ujváry Ignác úr nevére törvényesen átiratni öneki kiszolgáltatni – azon megjegyzéssel hogy a Körkép meg-

nyitása napjától ezen részjegyekre számítandó jövedelem Ujváry Ignác urat illeti.

Budapest 1893 Augusztus 1-én

Feszty Árpád

Alulírott mai napon túloldali előismervény nem említett részjegyekből kettő db. részjegy árát kifizettem és így Ujváry Ignác ur tőlem még három azaz három drb Feszty féle magyar körkép /betéti/ társulati cégjegyet összesen 1500 azaz egyezer ötszáz frt értékben követel – Budapest, 1892 October 5<sup>én</sup>

Feszty Árpád

Elismervény

Alulírott a mai napon a fent jelzett 3 drb. 1500 frt értékű részjegyemet átvettem.

Bp. '94 május 19-én

Ujváry Ignác

### Ideiglenes előismervény

Alulírott előismerem hogy Vágó Pál úr körképem szállításánál művészi munkadíj fejében 3500 azaz háromezer ötszáz o.e. forintot követel, mely összeg a „Feszty féle magyar körkép /betéti/ társulat” részjegyekben lenne kötve megállapodásunk szerént kiszolgáltatandó – Vágó Pál úr ezen követelésére tőlem előlegül felvett 2100 azaz kétezer száz o.e. frtot ... [az elismervény csonka, külön lapon:] Megjegyzendő még, hogy addig is míg a részjegyeket törvényesen nevére irattatnának, a megnyitás napjától az illető részjegy után számítandó jövedelem Vágó Pál urat illeti – Budapest 1893. Augusztus 1-én

Feszty Árpád

[Hátoldalán]

Ezen elszámolás szerint fennmaradt 900 azaz kilencszáz o.e. forintot 400 ft készpénzben és egy db 500 ft értékű részjegyben felvettem. 1894 Junius 2-án

### Tartozik

Január hóra		300 ft.
Február hóra	felvettem Vágó	300 ft.
Martius hóra	felvettem Vágó Pál	300 ft.
Április hóra	felvettem Vágó Pál	300 ft.
Május hóra	felvettem Vágó Pál	300 ft.
Junius hóra	felvettem Vágó Pál	300 ft.
Julius hóra	felvettem Vágó Pál	300 ft.

Mai napon Feszty Árpádnak a tőle járandó „Körkép /betéti/ társulati 1 betétjegyet azaz egy db betéti jegyet 500 ft. ért eladtam, és

ennek árát azaz ötszáz forintot készpénzben felvettem.

1894 Február 28

Vágó Pál

Előttünk

Stefka Gyula  
Pap Henrik

Spányi Béla festőművész eddig teljesített munkadíja fejében  
Követel

	ft	előleggel tartozik	ft
Mart 15-én	2000	Martius 15-én	479
Aprilis hóra—	500 ft	November	100
Május hóra—	500 ft	Aprilis hóra	200
Június hóra—	500 ft	Május hóra	200 ft
Július hóra—	500 ft	Junius hóra	200 ft
		Julius hóra	200 ft

azonkívül Junius hóban a Feszty-féle magyar körkép társulat pénztárából nyugta mellett felvett előleg 500 ft  
Augusztus 1-én felvett előleg 150 ft  
Ezen szerződés 3-ik és 6-ik pontja közös megállapodás alapján töröltetett és így a teljesített munkadíja fejében eddig felvett 1879 azaz egyezernyolcszázhetvenkilenc forintot tehát követel 2121 azaz kétezeregyszázhuszonegy ft ára részlegyet.

Spányi Béla  
Feszty Árpád

Mai napon Spányi Bélától [olvashatatlan szám] db 500 ft értékű részlegyet azaz ötszáz forintért megvettem s így Spányi Béla tölem még két db 500 ft értékű részlegyet és 21 ft ot tehát összesen 1021 fto követel

Az egész követelésemet 941 az az kilencszáz negyvenegy [olvashatatlan] mai napon kezemhez vettem

Spányi Béla  
Feszty Árpád

### III.

#### Szerződés

mely egyrészt Feszty Gyula építész, (lakik Budapest VIII: ker. Sándor főherceg-utcza 23/b. sz. a.) mint beltag, másrészt az alulírott kültagok között egy „Magyar körkép” vállalat létesítésére és üzembe vétele tárgyában a következő feltételek mellett kötöttet meg.

#### I. FEJEZET.

A társaság cége, székhelye, célja és tartama.

A társaság cége magyarul: „Feszty-féle magyar körkép (betéti) társaság”

Franciaul: „Panorama hongrois Feszty. société en commandite”

Németül: „Feszty'sche ungarische Panorama-Commandit-Gesellschaft”

#### 2.

A társaság célja: elsősorban Budapesten a Feszty Gyula és Feszty Árpád által a fővárostól kibérelt telken, utóbb pedig esetleg máshol is

körképek létesítése, az ezek kiállítására szükséges épületek emelése és a körképnek belépti-díj mellett közszemlére kiállítására.

#### 3.

A társaság tartama, a kereskedelmi cégjegyzékbe történt bevezetéstől számítva, 32 évre terjed.

#### II. FEJEZET

##### A társaság tőkéje

A társaság tőkéje 131 000 frtban állapított meg. Ehez Feszty Gyula beltag 30 000 ft betéttel járul és a fennmaradó 101 000 frt a társaság kültagjainak következő betéteivel nyer fedezetet:

Andrássy Tivadar gróf, országos képviselő	ötezer forint
Bayer László gyáros	ezer forint
Bayer Lászlóné szül.Fischer	
Lujza, gyáros neje	négyezer forint
Ditfurth Móricz báró	
földbirtokos	háromezer forint
Eszterházy Miklós gróf cs. és kir. kamarás	ötezer forint
Feszty Árpád festő	huszonhétezer forint
Fraknoi Vilmos dr.püspök	kettőezer forint
Feszty Adolf műépítész	ötezer forint
Feszty Lajos ügyvéd	hétézer forint
Feszty Sylveszter földbirtokos	ezer forint
Graf Lajos építész	hatezer forint
Gratzl Ferenc mérnök	ötezer forint
Hampel József dr. egyetemi tanár	ezer forint
Hegedűs Sándor orsz. képviselő	hatezeröttszáz forint
Jókai Mór orsz.képviselő	hatezeröttszáz forint
Jávor Béláné szül.Feszty	
Ilona, orvos neje	négyezer forint
Légrády Károly kir.ker. tanácsos, főszerkesztő	ezer forint
Petrovics László ügyvéd	kettőezer forint
Posewitz Kornél m.hivatalnok	kettőezer forint
Posewitz Tivadar dr. állami geológus	négyezer forint
Szmrecsányi Miklós dr. képzőműv.társ.titk.	ötszáz forint
Várady László dr.orvos	kettőezer forint

A társaság minden 500 frtnyi betétről külön betétjegyet ad ki, mely jegy a betevő nevére szól és a társaság fennállásának időtartamára, évenként esedékes osztalékszelvevényekkel van ellátva. Ezen betétjegy a betevőnek csak akkor adatik ki, ha az általa jegyzett egész betét teljes összegében befizettetett.

#### 5.

A jelen szerződésben megállapított betétek Feszty Gyula beltag rendelkezésére a társaság tagjai által a „Magyar általános takarékpénztár részvénytársaság”-nál (Budapest V.ker. József tér 8. szám alatt) a következő részletekben fizetendő, u.m.:

Ezen szerződés keltétől számított 48 óra alatt a betét 10 %-a.

2. 1892. május 15-én a betét . . . . . 20 %

3. 1892. június 15-én a betét . . . . . 20 %

4. 1892. szeptember 15-én a betét . . . . . 10 %  
 5. 1892. október 15-én a betét . . . . . 10 %  
 6. 1892. november 15-én a betét . . . . . 10 %  
 7. 1892. december 15-én a betét . . . . . 10 %  
 8. 1893. február 15-én a betét . . . . . 10 %-a.

6.

Azon társasági tag, aki a részletfizetési kötelezettségének pontosan eleget nem tesz, a részlet esedékességétől számított 6 % késedelmi kamatot fizet és kötelezettségének teljesítésére perúton kényszeríthető, vagy pedig a társaságból kizárható, mely utóbbi esetben az általa már befizetett betétrész kötbérnek tekintendő és a társaság javára esik.

7.

Feszty Gyula beltág betétét szintén az 5.§-ban megállapított részletekben fizeti és ezennel átruházza a „Feszty-féle magyar körkép betéti társaságra” a telekbérlet biztosítására Budapest fővárosánál 5 %-os magyar papírjárdékban elhelyezett 5000 frtnyi összeget. Ezen 5000 forint, betétébe a részletfizetési arányok tekintetbe vételével lesz betudva és elszámolva.

8.

A beltág jogosíttatik a 131 000 forintban megállapított alaptőkét szükség esetén s a felügyelő bizottság hozzájárulásával felemelni. E felemelés folytán azonban az ösztöke legfeljebb 140 000 forintig terjedhet és pedig a pótlólag beszerzendő 9000 frtnak új betétek felvétele általi fedezésével.

A 140 000 frt alaptőke felemelését a betéti társaság szavazattöbbséggel határozhatja el.

9.

Minden társasági tag közös tulajdonosa a társaság vagyonának és pedig azon arányban, melyben a tulajdonát képező és birtokában levő betétjegyek névértéke a társasági tőkéhez áll. Ugyanazon arányban terhelik a tagokat a veszteségek is.

10.

Elveszett betétjegy, tulajdonosa kérelmére bíróilag megsemmisítendő, aminek megtörténte után ugyanazon számmal ellátott és a megsemmisítési határozatot is tartalmazó betétjegymásolat a társaság által az illető részére kiadatik.

11.

A beltág betéte és az erről kiállított betétjegyek másra át nem ruházhatók. A kültagok betétei és az azokról kiállított betétjegyek csak a beltág és a felügyelő bizottság együttes beleegyezésével ruházhatók át másra. Ha az engedélyezett a társaság nem fogadja el, a betéteket a társaság a mérlegben kifejezett értéknek reá eső részében váltja be.

### III. FEJEZET

A társasági tagok, egymásközi és harmadik személyek iránybani jogviszonyai

12.

A társulati elnök a beltág által a betéti társaság összes tagjait, évenként legalább egyszer és pedig az év első negyedében ajánlott levél útján évi ülésre összehívni köteles, ezenfelül – ha ennek szüksége fennforogna – a társaság tagjait

úgy az elnök, mint a beltág, valamint a felügyelő bizottság elnöke is bármikor összehívhatja.

13.

Minden tagot minden egyes ötszázforintos betétjegy után egy-egy szavazat illeti meg. A személyesen meg nem jelenő tagok magukat szavazattal bíró más társasági tag által képviselteshetik. Kiskorúak vagy gondnokság alatt állók törvényes képviselőik, nők pedig férjük vagy valamely társasági tag által képviselteshetik magukat.

Érvényes határozathozatalra az összes betéteket képviselő tagok fele és legalább 5 tag jelenléte szükséges. Határozatképtelenség esetén az újabb összehívandó ülés a megjelent tagok számára való tekintet nélkül határozatképes, de csak azon tárgyak felett határozhat, melyek az első ülés napirendjére ki voltak tűzve.

14.

Az évi ülés tárgyai:

1. a beltág évi jelentése és számadásainak előterjesztése
  2. a felügyelő bizottság jelentése
  3. határozathozatal az előbbi tárgyak felett és a felmentvény megadása a beltág részére
  4. a társulati elnök, felügyelőbizottsági elnök és a felügyelő bizottság tagjainak egy évre megválasztása
  5. netáni indítványok tárgyalása
- Az évi ülés határozatait minden tárgy felett, amennyiben a jelen szerződés másként nem intézkedik, szavazattöbbséggel hozza.

15.

Az ülésen a társulati elnök, ennek akadályoztatása esetén pedig az e célra választott társulati kültág elnököl.

16.

Az ülésről jegyzőkönyv vezetendő, melyet az elnök, a jegyző és a hitelesítésre az elnök által felkért két társasági tag ír alá.

17.

A beltág a társaság kötelezettségeiért egész vagyonával, a kültagok pedig csak betételükkel és amennyiben még be nem fizettek, a kikötött összegekkel felelősek.

A társaság ügyeit, igazgató címmel, Feszty Gyula beltág vezeti és ugyanő képviseli a társaságot bíróságokkal és harmadik személyekkel szemben. A cégjegyzésre egyedül Feszty Gyula beltág van jogosítva. A cégjegyzés akként történik, hogy a társaságnak nyomtatott vagy czimbélyezővel előnyomott vagy bárki által írott cégéhez Feszty Gyula törvényesen bejegyzett aláírását sajátkezüleg csatolja.

18.

Az igazgató jogköréhez tartozik az üzletvezetéshez szükséges személyzetet alkalmazni, elbocsátani és díjazását megállapítani.

19.

A felügyelő bizottság három rendes és két pótagból áll, kiket az évi ülés egy évre választ, akik azonban újból is megválaszthatók. Ér-

vényes határozathozatalra három tag jelenléte szükséges. Valamely tag akadályoztatása esetén póttag hívandó be.

## 20.

A felügyelő bizottság ellenőrzi a társaság ügyvezetését annak minden ágaiban: e célból jogosítva van a társasági ügyek menetéről tudomást szerezni, a könyveket és irományokat bármikor megtekinteni és a társaság pénztárát mindenkor megvizsgálni. A felügyelő bizottság megvizsgálja az évi számadásokat, a mérleget és mindezekről az évi ülésnek évenként jelentést tesz. A kiállítandó körképek beszerzéséhez a felügyelő bizottság hozzájárulása szükséges, ha a felügyelő bizottság és a beltag között erre vonatkozólag megegyezés létre nem jöhetne, azon esetben a közgyűlés elhatározása dönt. A felügyelő bizottság állapítja meg a beltag részére az öt személyes munkásságáért megillető jutalékokat.

## IV. FEJEZET

## Mérleg, osztalék, alaptőke

## 21.

A társaság üzletéve – az első csonka évet kivéve – január 1-én veszi kezdetét és december 31-én végződik. A társaság számadásai évenként az utóbbi nappal záratnak le. A bevételek és kiadások összeállítására, valamint a mérleg elkészítése a kereskedői alapelvek szerint, a keresk. törv. 199. §-ában foglalt rendelkezések szem előtt tartása mellett eszközölendő.

## 22.

A felügyelő bizottság tagjai működésükért a tiszta nyereség 3 %-ában részesülnek megjelenésük arányában, ez összeg azonban személyenként 500 forintot meg nem haladhat. A tisztviselők és szolgák részére fizetésükön felül, az igazgató beltag indítványára az évi ülés állapítja meg az üzlet eredményéhez képest a jutalmat.

## 23.

A Feszty Gyula és Feszty Árpád által Budapest főváros közönségével kötött telekbérleti szerződésben a bérlők részére biztosított jogokat a betéti társulat élvezi, viszont az ezen szerződésből kifolyó terheket is viselni köteles. Ezen szerződés értelmében a telekbérlet 12 évig, azaz 1903. év december 31-ig fel nem bontható. Ezen idő eltelté után, tehát 1904. január 1-től fogva az esetre, ha a fővárosnak a körkép – épület részére bérbeadott területre bármely közérdekből szükség lenne, jogában áll a bérletet felévi felmondás előrebocsátásával felbontani, mely esetben azonban a főváros következő beváltási összeget tartozik fizetni:

Az értéknek:

65 %-át, ha a beváltás 1904-től 1909 június végéig tartó 5 évi időszak alatt történik, 50 %-át, ha a beváltás 1909. júli 1-től 1914. június végéig tartó 5 évi időszak alatt történik, és 40 %-át, ha a beváltás 1914. júli 1-től 1922. június végéig tartó 8 évi időszak alatt történik. Hogy ezen eset bármelyikének bekövetkeztekor a betétek értéke ne csökkenjen, állandó

tartaléktőkének teremtése válik szükségessé, amely címen minden évben 4000 forint gyümölcsözőleg lesz az éves ülés által kijelölendő módon elhelyezve.

## V. FEJEZET

## A társaság fennállásának meghosszabbítása vagy feloszlása

## 24.

A betéti társaság feloszlik:

1. Ha a 3.-ban a meghatározott 32 év letelt és a további fennállást a társaság el nem határozza.
2. ha a beltag önrendelkezési jogát elveszti.
3. ha a beltag meghal,
4. ha a beltag az üzletet bármely oknál fogva tovább vezetni nem akarja, mely körülményt azonban az évi rendes közgyűlésen egy évvel előbb bejelenteni tartozik. A három utóbbi esetben, valamint akkor is, ha ezt a társasági közgyűlés elhatározza, a betéti társaság részvénytársasággá alakul át, amely esetben a betétjegyek megfelelő névértékű részvényekkel lesznek kicserélendők.

## 25.

Felszámolás esetén felszámolóul a beltag és a kültagok közül egy e célra összehívott ülésen szavazattöbbséggel választandó két tag működik. A felszámolás módzataira nézve a keresk. törvény idevágó szakaszai az irányadók.

## 26.

Ezen szerződés bélyegilletkeit a társaság fizeti. A társasági viszonyból kifolyólag a társaság és annak egyes tagjai, vagy maguk a társasági tagok közt felmerülő per esetén a budapesti kir. keresk. és váltótörvények, és amennyiben a per sommás útra tartozik, a budapesti IV. ker. kir. járásbíróság leendő illetékes eljárni, mely bíróságok illetékességének a szerződő felek magukat kölcsönösen alávetik.

Az alulírt kültagok kijelentik, hogy az ezen okiratban megírt feltételek elfogadása mellett, a „Feszty-féle magyar körkép (betéti) társaságba” a 4 §-ban kitüntetett betéttel kültagként belépnek. Ezen okiratot a szerződő felek elővették és miután az ebben megírt összes feltételeket kölcsönösen elfogadottnak jelentették ki, ezen szerződést sajátkezüleg aláírták.

Budapest, 1892. évi augusztus hó 29-én.

Légrády Károly	Szmrecsányi Miklós
Posewicz Kornél	Feszty Szilveszter
Hampel József	Várady László
Bayer László	Feszty Gyula, beltag
Gratzl Ferenc	Feszty Árpád
Dr. Posewicz Tivadar	Andrássy Tivadar
helyett Posewicz Kornél	Hegedűs Sándor
ő méltósága Gróf Esterházy Miklós úr	Feszty Lajos, kültag
kültag megbízásából,	dr. Dirfurth Mór
Feszty Lajos	Jókai Mór
Dr. Petrovics László	Graf Lajos
Bayer Lászlóné	Jávor Feszty Ilona
sz. Fischer Lujza	Feszty Adolf



## IV.

Tekintetes Szerkesztősej.

Van szerencsénk felkérni, hogy alanti közleményünket b. lapjuk vasárnapi számának hírvotában pauschalékn értelmében közölni szíveskedjenek.

Egyúttal van szerencsénk új sorozatunknak, Vasárnap folyó hó 14-én d.e. 11 Kor tartandó bemutatására, a b. Szerkesztőséget meghívni.

Budapest 99 Május h

tisztelettel

Adorján títk

[MAGYAR KÖRKÉP TÁRSASÁG BUDAPESTEN bélyegző]

Erzsébet királyné szobra és a világ leghíresebb nőszobrai.

Amiota Magyarhontboldogemlékezetű királynéknak halálával oly rettentő csapás érte művészek, műértők, hírlapírók és a n. közönség legkiválóbb tagjai tömérdek hírlapi cikkben és polemikában foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy minő legyen Erzsébet királyné szobra? A magyarnemzet fájdalmas lelkesedésében hihetetlenül rövid idő alatt százazereket gyűjtött össze hogy ez a szobor minél szebb, felséges királynéknak minél méltóbb legyen. De azért az a kérdés, hogy a szobor minő legyen, még mind e mai napig eldöntetlen. Ennek az az oka, hogy a művészek, ha van valamely ideájuk, azt természetesen eltitkolják, másrészt a magyar közönség, mely itéletével, szándékával, a művészek tevékenységét irányíthatná, oly kevés nőszobrot láthatott itthon, hogy csak nagyon hiányos fogalma lehet arról, hogy egy hatalmas arányokban alkotott, impozáns, világgraszoló női emlékszóbor, különösen modern, minő lehet.

A kérdés megérleléséhez, most a világ leghíresebb nőszobrainak bemutatásával akar hozzájárulni a Magyar Körképtársaság Vasárnaptól kezdve bemutatni, még pedig 4 csoportban: Antik szobrok, síremlékek és templomi modern szobrok, nyilvánostereken álló szobrok és modern gallériák leghíresebb szobrai. Mind e csoportok

egyszerre kerülnek bemutatásra, még pedig a „Hódoló Diszfelvonulás” látogatói számára díjmentesen.

## V.

## NAGYSÁGOS FŐPOLGÁRMESTER ÚR!

A magyar szépművészeti múzeum elhelyezésére a vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr Ó nagyméltósága megváltotta tőlünk azon telket, melyen budapesti körképépületünk épült, minek folytán e nagyméretű épület legközelebb lebontás alá kerül.

A körképépület 40.00 méter átmérőjű, 16 méter magas, vasszerkezettel bíró építmény, mely villanyvilágítással és központi fűtéssel van berendezve s különféle, teljesen berendezett mellékhelyiségekkel ellátva. Az épület 6 év előtt, kizárólag új anyagból készült.

Ezen épület külső nézetét a túldoldalon van szerencsénk bemutatni és alkatrészei kiválóan alkalmasak a többi között a következő építmények előállítására:

Színházak, a (graczi városi színház hasonló épületből lett átalakítva).

Circusnak, (a bécsi „Busch” – circus azelőtt körkép-épület volt).

Gasometernek

Fedett lovardának

Pálmaház vagy télikertnek

Velodromnak, skatíngingnek vagy mesterséges jégpályának stb.

A közügynek vélünk ezáltal némileg szintén szolgálatot teljesíteni, ha Nagyságod szíves figyelmét felhívjuk ezen épületre. A mennyiben a vezetésére bízott városban vagy vidékén a legközelebb jövőben hasonló építkezések kivitele tervezetnek felajánljuk ahhoz épületünk felhasználását s méltóztatassék figyelembe venni, hogy az alkatrészek kiválóan alkalmasak s a legszerényebb áron megszerezhetők.

Részletes tervekkel s a szükséges felvilágosítással a legszívesebben állunk rendelkezésére.

Maradunk nagyságod kiváló tiszteletünk kifejezése mellett kész szolgálai

Budapest, 1899 május 2-án

Feszty-féle magyar körkép-társaság

## Ákos Kovács: Árpád Feszty and his Panorama

The article is part of a book soon to be published under the title *Feszty Árpád és körképe* ('Árpád Feszty and his Panorama'). In this book the author draws up the history of the genre of panorama and its appearance in Hungary, as well as providing a detailed discussion of the history of the birth of Árpád Feszty's panorama, *The Arrival of the Hungarians*.

The first panorama in Hungary painted by Hungarian artists was completed rather late, only for the 1885 National Exhibition. Within a few years this was followed by *The Arrival of the Hungarians*, a work based on the idea of Mór Jókai. Mór Jókai (1825-1904) was the most popular Hungarian novelist at the time, and the father-in-law of Feszty. For the painting and the setting up of the work a limited partnership was formed in 1891, and three years later the panorama (115 meter long and 15 meter high, corresponding to European standards), which consisted of loosely connected scenes, was unveiled in Városliget ('The City Park'), one of the most dy-

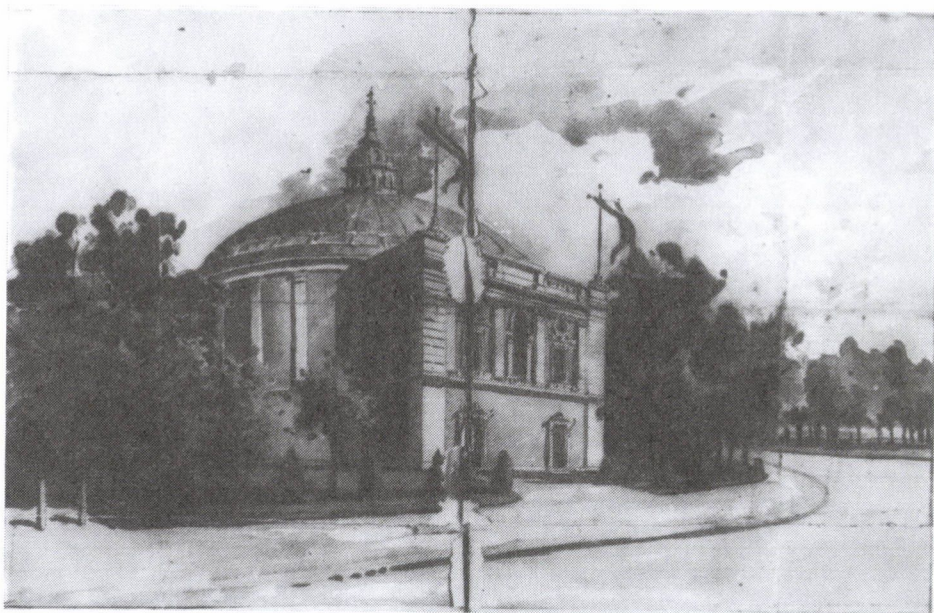
namicly developing areas in Budapest. The scenes of the panorama are as follows: *Árpád and the Leaders*; *Fighting the Slavic Army*; *The Entrance of the Prince's Consort*; *The Pagan Altar*; *The Abduction of Women*; *The Pagan Hungarians Sacrifice a Horse*; *The Hungarians Setting Up Their Tents*. The dominant participation of Mór Jókai is demonstrable in the planning of these scenes, but it is also highly probable in the preparation of the drafts. At the time Jókai was writing a piece about the Hungarian Conquest, a drama to be entitled *Levente*. In fact, Jókai had Feszty Árpád "stage" the play he had recently begun working on. There is no significant scene in *The Arrival of the Hungarians* which is not an illustration to *Levente*. In the panorama the scenery can be easily recognised as identical to those in *Levente*. In the figures of the early Hungarian leaders depicted in the panorama Feszty and several other well-known public figures can be identified. In all this we should recognise Feszty's and Jókai's special Historicism apparent not only in the intention to conjure up the heroic past and glorious predecessors in order to talk to the less heroic and less glorious present but also in the ability to consider the present as the prospective past of a distant future from an external point of view. It may have been the perception of the present as a past that lead Feszty to immortalise himself and his great contemporaries for a future one or two hundred years away. Thus the metaphorical meaning of the *Árpád and the Leaders* scenes relates to the painter and his age. Consequently, Feszty's panorama as a historical relic offers a faithful representation of the idealised image of the Conquest as projected by the 19th-century concept of history.

The history of the reception of the work reveals a certain sacralisation process from almost as early as the unveiling of the panorama on 13 May 1894. Several people called the building of the panorama "a cathedral consecrated by the artist's inspiration", and viewed the picture with hands clasped in prayer. Others considered the rotunda as a shrine or a church to which visitors have to make a pilgrimage. One peculiar manifestation of religious devotion was that some visitors, having noticed the figure of the leader Árpád, removed their hats and started to sing the national anthem. In fact, this process of sacralisation lasted up until the destruction of the panorama in 1944.

Under the Kádár regime a party decree was issued, in order to legitimise the ideology of the period, to the effect that Feszty's panorama, "the living symbol of healthy patriotism" has to be set up in Ópusztaszer, where, according to the traditional beliefs, the leaders participating in the Conquest elected Árpád as their prince. By this act *The Arrival of the Hungarians* was, as it were, desacralised. This desacralisation was followed by a sudden resacralisation in 1989, along with the changes in the political regime, but continuing to this day. This process will probably reach its climax at the time of the "millecentenary" festivities, when Parliament will have its extraordinary, off-site, session directly in front of Feszty's panorama in Ópusztaszer.

In the article published here the author discusses the question of who, and to what extent, participated in the planning and painting of the panorama called *The Arrival of the Hungarians*. The author demonstrates that Árpád Feszty had no decisive role either in the planning or in the painting of the panorama: in the painting process Béla Spányi, Pál Vágó, Ignác Ujváry and Celesztin Pállya played significantly more important roles. László Mednyánszky, who is considered in the literature to be one of the highest ranking painters of the panorama, in fact did not participate in the work.

*The Arrival of the Hungarians*, paradoxically, was still considered as Árpád Feszty's panorama both by the press and the public. Perhaps rightly so, since without him the panorama would hardly have been completed. Although the epic theme did not particularly suite his fundamentally lyric personality, he considered the historicisation of the millennium and the almost compulsory representation of the heroic past an important mission, and nobody could be a better candidate for the sublime task than him. He did everything in his power to live up to expectations. He did everything in his power, but he could not succeed: *The Arrival of the Hungarians* was not only unfinished by the deadline but – as Feszty himself was aware – remained incomplete. It was because of the shame he felt upon his fiasco that the unveiling of the panorama had to be held without his presence. Although Feszty appeared at the festivities following the unveiling – albeit exhausted and burnt out – and listened to the toasts proposed, he could not sleep for months afterwards. Yet his name was immortalised by this panorama.



29. A Feszty-körkép épülete, egykorú akvarell



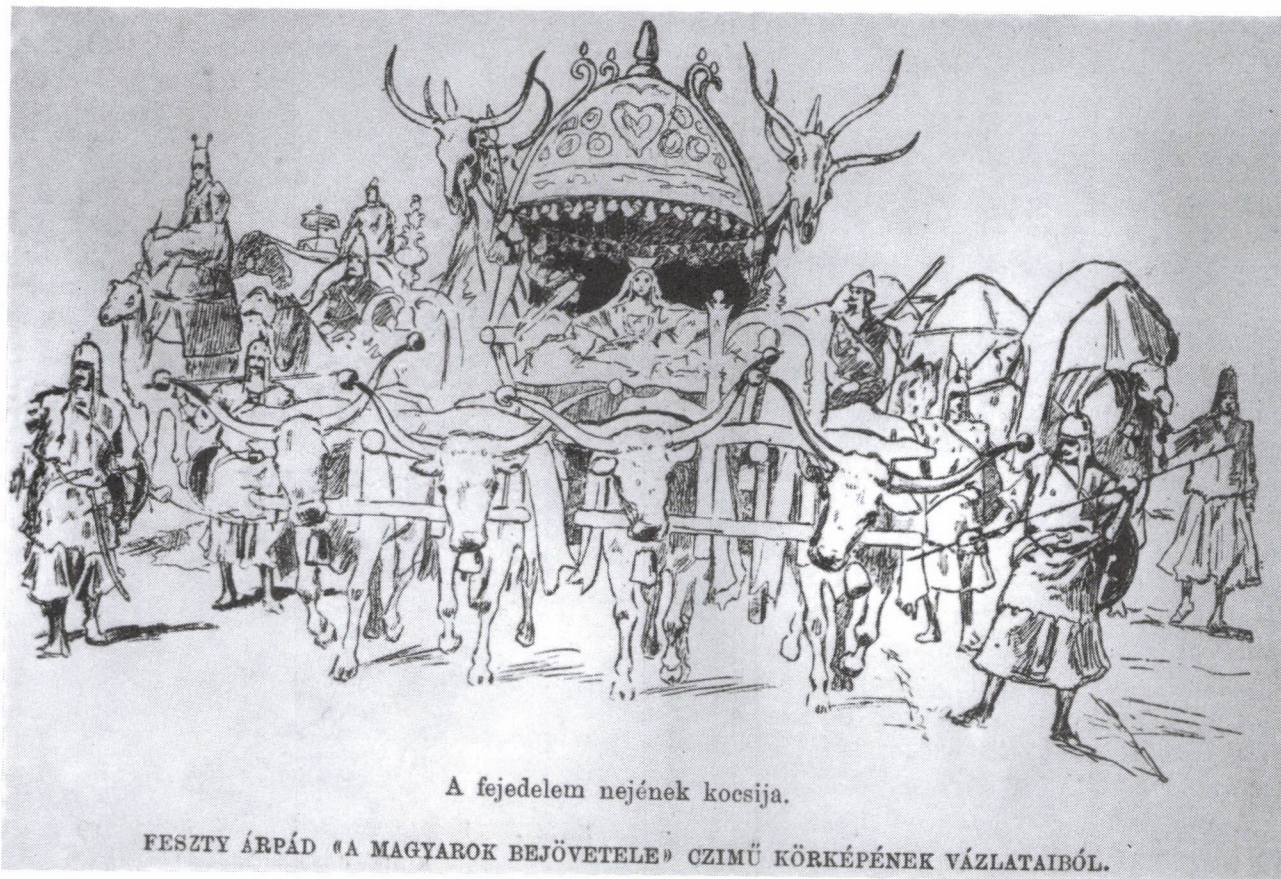
30. A körkép festői, archív felvétel (balról jobbra: Vágó Pál, Feszty Árpád, Spányi Béla, Mihalik Dániel, Újváry Ignác)





31. Vágó Pál: ceruzavázlat a *Lovat áldozó magyarok* jelenethez





A fejedelem nejének kocsija.

FESZTY ÁRPÁD «A MAGYAROK BEJÖVETELE» CZIMŰ KÖRKÉPÉNEK VÁZLATAIBÓL.





33. A Feszty-féle Magyar Körkép Társaság betétjegy



34. Egykorú paszkvillus Ferenc József körképlátogatásának alkalmából (Kakas Márton 1894. okt. 28-i címlapja)



## DOKUMENTUM

### NAGY SÁNDOR: ÉLETRAJZUNK (részletek) (Közli: Szabó Krisztina Anna)

A századunk elején virágzó gödöllői művésztelep két vezéregyéniségének, Nagy Sándornak és Körösfői Kriesch Aladárnak életét sok szál fűzi össze. A mintarajziskolától kezdve, ahol néhány éves eltéréssel mindketten Székely Bertalannál tanultak, párhuzamos római tanulmányútjukon, pesti, párizsi és erdélyi találkozásaikon át egészen a rokoni kapcsolatig (Nagy Sándor 1902-ben vette feleségül Kriesch Laurát, Körösfői hűgát) újra és újra egymás mellé sodorta őket a sors. A művésztelep kialakulásától – Körösfőiék 1901-ben, Nagy Sándorék az előbbieket hívására 1907-ben költöztek Gödöllőre – Körösfői 1920-ban bekövetkezett haláláig pedig még szorosabbá vált ez a kapcsolat: ugyanabban az utcában laktak, jó néhány megbízáson közösen dolgoztak (Nemzeti Szalon 1907, velencei Magyar Ház 1909, marosvásárhelyi Kultúrpalota 1913, stb.), külföldi utakra is együtt indultak néha (pl. az 1910-es évek elején Görögországba), Nagy Sándorék kislánya és Körösfőiék gyermekei, az unokatestvérek együtt tanultak és játszottak.

Nem meglepő így, ha Körösfői halála után a nála hat évvel fiatalabb Nagy Sándor szükségét érezte annak, hogy írásban állítson emléket barátjának, rokonának, pályatársának. Nagy Sándor rendkívül sok cikket és tanulmányt írt, pályája során több visszaemlékezése is megjelent (pl. Párizsi emlékek [Élet, 1921]; Kriesch Aladárral Itáliában [Lyka Károly-emlékkönyv, 1944]). Barátjáról az Iparművészeti Társulat 1922. május 14-iki közgyűlésén emlékbeszédet mondott, e nekrológot a Magyar Iparművészet is publikálta (1922, 37-41). Azt, hogy ezeken kívül is írt még Körösfőiről, Dénes Jenő 1939-ben megjelent Körösfői-monográfiája tanúsítja. Dénes Jenő többször utal rá, sőt esetenként szó szerint is idéz egy általa 1935-re datált, kiadatlan Nagy-emlékiratból. Igazi meglepetés volt, mikor a család tulajdonában lévő iratok közül előkerült a már elveszettnek hitt vastag, leragasztott kéziratcsomó, rajta Nagy Sándorné kézírásával a 72. szám és a rövidke felirat: „Életrajzunk – de nem az, amely megjelent!!”. Az utóbbi megjegyzés vélhetőleg a fent említett „Kriesch Aladárral Itáliában” című hosszabb visszaemlékező írásra utal – az ugyanis nem más, mint ennek az emlékiratnak egy része: a 16-27. oldal szinte teljes egészében átvéve, két bekezdés kihagyásával és néhány apróbb szövegmódosítással. Olyannyira szerves része a teljes kéziratnak, hogy néhány „bennfelejtett” utalása igazából csak az egész szöveg ismeretében érthető. A szám megfejtését pedig egy szintén csodával határos módon előkerült egyszerű kockás írka adta meg, amelyben megintcsak „Pici néni” kézírásával egy kb. száz egységnyi felsorolás található, az általa megtalált és – amennyire lehet – összerendezett Nagy Sándor-kéziratokról. A második világháború eseményei nagy kárt tettek a gödöllői Nagy Sándor-ház berendezésében, illetve az ott található könyv-, kézirat- és vázlatanyagban. A családtagok emlékei szerint férje halála (1950) után Nagy Sándorné hosszú időt fordított arra, hogy az összekeveredett, rossz állapotú levél- és kéziratanyagot rendezze. Mivel Nagy Sándor a cikkíráson kívül előadásokat is tartott, valamint kiterjedt levelezést folytatott, „Pici néni” negyven évvel ezelőtti gondos munkája nélkül ma már talán lehetetlen lenne eligazodni a kéziratok és töredékek között.

Sajnos, a szóban forgó emlékirat még az általa összeillesztett formájában és meglehetősen nagy terjedelmében is csak töredék. A sima A4-es méretű lapok piros ceruzás számozása a 14-83. oldalig terjed, a 73. oldalszám kétszer szerepel, így összesen 71 oldalnyiról van szó. Mivel a felhasznált papír minősége, a tinta színe (kék ill. fekete) és Nagy Sándor kézírásának egyes vonásai is változnak, arra következtethetünk, hogy a számozás későbbi keletű, mint maga a kézirat (vagy annak egyes részei), ám minden bizonnyal korábbi, mint az elrendezés időpontja. A szöveggörnyezetből is nyilvánvaló, hogy a kézirat eleje és vége hiányzik. Annál több a kérdőjel a megírás körülményeivel kapcsolatban. Adatszerű nyoma nincs, hogy felkérésre, egy esetleges publiká-

ció reményében, vagy csak „családi használatra” írta-e Nagy Sándor. A „nyájas olvasó” időnkénti meszőltatása és az átfogó korképre való törekvés az előbbi mellett szól, ugyanakkor terjedelme miatt legfeljebb részletekben közölhetette volna egy folyóirat (hacsak nem könyvformában gondolkodott a szerző), és a családra vonatkozó utalások elég sok lábjegyzetet tettek volna szükségessé. A megírás ideje megintcsak bizonytalan. Feltehetően már Körösfői halála után elkezdte írni, de a szövegben található későbbi utalások, a számviszonyítások és ezek javításai arra engednek következtetni, hogy többször félretette, majd újra és újra belefogott, átfésülte, kiegészítette, továbbírta még az 1930-as évek közepe táján is. Az emlékirat értékét növeli, hogy Nagy Sándor felhasznált olyan, ma már nem létező forrásokat is, mint sógorának levelezése és útinaplói – ezeket talán sógornője bocsáthatta rendelkezésére, abban a reményben, hogy ő is hozzájárulhat ezzel a teljesebb kép kialakításához. A kisebb egységekből való felépítést támasztja alá, hogy több szövegrésznek a javított pszichozata is előkerült.

Az itt közölt rövidebb részleteket a kiállítások kapcsolják össze: először a budapesti ezredéves kiállításról, majd a századforduló – különösen az iparművészet és így a gödöllői művésztelep szempontjából fontos – világkiállításairól szóló részek következnek (1900. Párizs, 1906. Milánó). Az 1895-ös évnél kapcsolódunk a történetbe; a magánéleti szál megértéséhez fontos, hogy ekkor Kriesch Aladár már vőlegény, de megfelelő jövedelem híján egyelőre még nem alapíthat családot, nem tarthatják meg az esküvőt. Eljegyzett menyasszonya, Ujvárossy Ilka, Csáky Lajos gróf gyermekei mellett nevelőnősködik a Lócse melletti Kluknón. Kettejük közt élénk levelezés folyik, Nagy Sándor gyakran idéz ebből.

Végül a szöveg közléséről és az alkalmazott jelekről. A közlés betűhíven történik, megtartva a szerző esetleges következetlenségeit, régies írásmódját. Kivételt képeznek a véletlennek tűnő értelemzavaró hibák (központosítás, egyeztetés); a rövidítéseket (pl. Ip. Társulat) a kényelmesebb olvasás kedvéért feloldottam. A szögletes zárójelben megadott kihagyások és kiegészítések a jelenlegi közlést szolgálják; a szintén szögletes zárójelbe tett számok a kézirat eredeti oldalszámozását jelölik.

A kézirat jelenleg is a család tulajdonában van. Ezúton köszönöm Hervey Gézané Nagy Eszter néninek és Mrs. Yvette Bowernek, hogy a visszaemlékezést rendelkezésemre bocsátották, valamint azokat a szóbeli közléseket, amelyek nagy segítséget nyújtottak a visszaemlékezésben szereplő személyek megismeréséhez és az adatok pontosításához.

### NAGY SÁNDOR: ÉLETRAJZUNK (részletek)

[...]

Ezt az új esztendő különben nagy jelentőségű a magyar képzőművészek életében. A törvényhozás felhívta az összes megyéket – mennyi volt még akkor! –, hogy ki-ki módja szerint vegye ki a részét a Milleniumból és igyekezzék pályázatokkal, vagy megbízással történelmét megfesteni, vagy szoborba vésetni.

Nem voltam idehaza, nem tudom bizonyosan állítani, de ahogy elképzelem, permanens zsúri működhetett éjjel-nappal, hogy eleget tehessen. Hisz a világ minden részéből haza seregettek a művészek, még Bruck Lajos bácsi<sup>1</sup> is, hogy le ne maradjanak a konkról. Arckép, genre, tájképfestők egyszerre mind történelmi festők lettek. Az intéző körök politikai gondolkodásúak voltak, azért álltak oly messze a művészettől. De majd erről később...

Aladár Torda-Aranyos megbízását kapta: A tordai országgyűlést és Dávid Ferencet. Egyszerre pozitív irányt vesznek a Kluknóra ment és Kluknóról jött levelek. Lira, filozófia eltűnnek, megjött az élet és egyszerre olyan izűek, hogy a helyzettel ismeretlen házastársak levelezésének nézné őket, akik közül valamelyik hosszabb időre látogatóba ment. A vágy vibrál közöttük. Leadóik nagy erővel hullámoztatják egymás felé a már megismert csókok folytatását. Már részleteket is tárgyalnak: ha Tordán meg tudná magyarul, hogy e képek templom falára valók, akkor oda költöz-nének arra az időre, amíg fest; ha nem, akkor talán Veneziába a tubikhoz, vagy Diódra<sup>2</sup>. Nem, Diód nem kell! Hát most még nem kell...

A tordaiak azonban ecet-olajra<sup>3</sup> szavaznak, tehát a tordai letelepedés tárgytalan. Aztán jön egy hirtelen gondolat: ki Párisba! Még mindennek előtt, most. Én már várom is. De ez a terv is lemarad.

Tordára egyedül megy, hogy tanulmányozza a situációt és vázlatokat készítsen. Az esküvőt végre sok huza-vona után augusztusra tűzik ki. Addig a kis grófok levizsgázhatnak és pihenésre is lesz idő. A család októberre akarta halasztani, de Aladár most már energikusan:

„Én csak arra törekszem, hogy valamiképpen megakadályozhassam jegyességünk 25 éves jubileumát. Diódra hát nem jön? Hol próbáljuk hát ki elsőben is az egymással való megélhetés gyönyöreit és keserűségeit?...”[35]

\* \* \* \*

1895 október, a Milleniumot megelőző őszi. Az idő nem vesz tudomást a magyar eseményekről, semmivel sem különb, mint máskor. Aladárék megtértek az új lakásba, amit Laura-mama kérésére és rendezett be nekik<sup>4</sup>. Sajnos, én is Pesten vagyok egy bolond véletlenből kifolyólag. Így hát szemtanú. Pedig mennyivel kedvesebb és könnyebb volt a levelek már elvontan-kész világából írni meg az eseményeket szinte Aladár szavaival.

Első látogatásom nekik szólt. Olyan furcsa, még most is oly élénken érzem át, hogy mennyire rájuk volt szabva a házasság élet. Mintha sohasem ismertem volna másként Aladárt. Talán másoknak nem tűnt ez így föl, de nekem nem látszottak új házasságoknak. A Szondy-uccában laktak, szemben az Epreskerttel. Közvetlen mellettük, ugyanolyan magas első emeleten, hogy az ablakon át beszélgethettek, laktak Abt Sándorék. Náluk ugyan meglátszott, hogy új házasságok. Mint a szelíd gerlek, olyan csókos szerelemben éltek.

Aladár elemében volt, úgy dolgozott, mint hat. Még egy megrendelés csapott le rá, Eger városáé: „Eger vár ostroma”<sup>5</sup>. Éppen ennek a kartonja készült, mikor a műterembe jöttem. Vágó Pali gesztikulált előtte, azt magyarázta, hogyan kell ölni:

– Te, Aladár, ezek a te törökjeid és magyarjaid egymás nyakába akarnak borulni: szeretlek testvér! Vágjanak egymásra így, viczorítsanak egymásra úgy, tépjék ki egymás szemét, rúgjanak, kaparjanak! Az a közelharc. – És ezt olyan veszedelmes meggyőződéssel és gesztusokkal kísérte, hogy már a karton is, nemcsak mi voltunk veszedelemben.

Ez a kép, pláne ma, a világháború után, azt hiszem, a kibékülés szimbóluma lehetne, annyira hiányzott Aladárból az a kun-düh, amely Vágó Pálban jászberénykedett, noha benne is már csak temperamentummá szelidült atavizmus keringett.

Nem szerettem és most még kevésbé a metier-re alapított mindentudást: ma öldöklést festek, holnap oreolás szenteket, mert tudok festeni...

Annál szebben és komolyabban készült Dávid Ferenc képe. Ennek szerencsésen átértett kompozíciója, nemes interieur-tónusa egészében és jól válogatott típusai részletében. Talán csak egy hibát követett el Aladár, erre Zichy István<sup>6</sup> grófi szeme figyelmeztetett, a brokátokat, bársonyokat, selymeket, ékszerket nem valódiak után festette. Hát nem! Hiszen ezeket varrták olcsó szövetekből az esküvőt megelőző időben<sup>7</sup>. Hogy nem gondoltak Bánffy György grófra, ott lakott Kolozsvárt és a legszebb főúri ruhagyűjteménye volt. Szerencsére kevés grófi szem volt művészi látással akkor is, és nem tűnt föl senkinek. Tán Benczúr nézhetett reá pittyedt ajakkal...

Ez időben mérsékelten találkoztunk. Nagyon nem egy úton jártunk. Gondolom, Páris állt közelem. Én pont abban az életciklusomban voltam, amikor a szellemi gyermekbetegségek kiütnek, s e ragyával a képemen csak hasonló ragyások közé jártam. Míg Aladár most ért révbe, s az alkotások idejébe jutott. Így aztán a római intimitásunk, ha nem is szűnt meg, de szagnált. Nem is használhatom ez időből való benyomásaimat. Tárnyilagosan csak azt írhatom, amit mások is tudnak, hogy a milleniumi kiállításnak két clou-ja volt: Gyárfás V. Lászlója<sup>8</sup> és Aladár Dávid Ference. Ezekben volt egyedül rátermettség és történelmi levegő, meg még, mondjuk ki, intelligencia, mind-megannyi festőiségen ugyan túleső képződmények, amelyeket nem szabad kívánni, de – mindhiába – az igazi chef-d'oeuvre tulajdonságai. Mellékesen legyen mondva, ezt a Dávid Ferencet és a Tordai országgyűlést az első román betörés alkalmával Pestre mentette Majovszky Pál miniszteri tanácsos, de visszavitték. A románok eladták tordai uraknak, akik megbecsülik, s azt hiszem, a templomban őrzik<sup>9</sup>.

Aladárnak ez a sikere meghozta nemcsak a kollégák, hanem az ún. hivatalos körök érdeklődését is. A Képzőművészeti Társulat jegyzőnek választotta s ahogy mondani szokás, il est arrivé, beérkezett. Mindenüvé beérkezett: boldog és gondozott férj, boldog és gondozott festőművész, akit

már nem hagynak ki semmi művészi mozgalomból, sem a művészek, sem a hivatalos körök, Budapest fia, minden számottevő embert ismer, a hivatalok tele vannak iskolatársakkal, barátaival, ismerőseivel. Ahova megy mindenütt szívesen fogadják az ismert művész-barátot. Még egy banális kifejezés: az élet színpada nyitva áll előtte, tőle függ, akar-e játszani! [37]

Fel is lépett, de nem úgy, mint a szemesek használják ki a dobogót, ha egyszer felléphetnek; inkább csak úgy, mint Lotz Károly, vendégszerepelt szerződés nélkül, s amint a maszkot és koturnust levetette, sietett haza. Ez időben – mintha száz évek választanának el tőle – ez a vendégszerpléses fellépés is elég volt, s nem ment a művészi elevenre. A művész még önmagát emelte ki a képességeivel, az egyéniség még érték volt, s ha volt etatizmus, az is Wienben, ott is csak a Burg körül, amelynek könnyű szerrel tudott ellentállni országunk, míg nem volt önálló. Azóta úgy emelnek ki egyeseket, teljesen eltekintve művészi értékétől, csak a nívójuk legyen a kiemelőkével közös, ez a condicio sine qua non. Azért az időben is lehettek ily némű kísérletek, mert Székely Bertalan így jellemezte korát: „Nur kein Geist verraten sonst bleibt man Kaplan.”

A Millenium megnyitási ünnepélyei lezajlottak. Az igazi és a talmi díszmagyar ruhák elkerültek Naftalin-országba, a lovas banderiumokat berakták gondosan a vármegyék dobozaiba, mint a nemzet sokbakerült játékszereit, egy újabb milleniumra.

Igazán kárvallottja csak egy volt az ünnepségeknek, szegény Munkácsy Mihály, akit a Kádár-Malonyay Company mindenéből kifosztott<sup>10</sup>, és kényszerült nyilvános szereplése megsietette bomladozó idegrendszerének pusztulását.

A cinkosoknak nyereségük elég volt, hogy megépítsék Ebur-fakó-ikat. De nem volt áldás rajt, mert Kádártól elszedték a franciák a háború kitörésekor nagyszerű kiadó-intézményét, s a cég második tagja is elég dicstelenül végezte.

Nem, nem erkölcsi következtetésből mondom, inkább csak, hogy is mondanák most: az igazság-szolgáltató *véletlen* okozta vesztüket. [38]

\* \* \* \*

[...]

A Millenium idején még Pannonhalmán is emeltek az ezer év fájdalmas dicsőségére emléket. Ebbe a Lotz-tanítványok kaptak festményhelyeket, s ezek közt Aladár is. Persze megint csatát: a pannonhalmiak hogyan védekeznek a tatárok ellen<sup>11</sup>. Ennek a feladatnak a kartonja került terítékre, mikor Aladárék a párisi tél után Diódra lementek 1897 nyarán. Most még csak a karton készült el, a falraveitele a jövő nyárra került. [...] [41]

\* \* \* \*

[...]

Még előbb azonban Budapesten van egy kis dolgunk<sup>12</sup>. Keményen iparművészkedünk a párisi világiállításra. Szenvedünk a pesti nyári hőségétől a Szondi utcai lakásban. Körülöttünk agglégényi rendtelenség, mert a család rég Kolozsvárt van. Úgy emlékezem, hogy ez a kiállítás volt az Iparművészeti Társulat első nagyszabású erőpróbája. Ráth György korát meghaladó elevenséggel fáradozott azon, hogy két, eddig egymásnak ismeretlen elemet kovácsoljon össze: a művészeket és iparosokat. Azon múltott a siker, mint értik meg ezek ketten egymást. Minő fokán vannak az iparosok az ő mesterségüknek és mint tudnak a művészek alkalmazkodni az anyag természetéhez. Az első tapogatódzás: e két egymással sohse, vagy legalábbis nagyon régen, talán a Lajosok idején találkozott elem hogy fog boldogulni? És csodálatosképen ment. Volt és maradt ugyan egy elintézetlen kérdés, vajlon megmarad-e ez a hajlékonyság és készség az iparosok részéről akkorra is, amikor nem hozza a művész a megrendelést. De akkor erre nem gondoltunk, talán az iparosok se. Mert volt egy másik érzékeny oldala is a dolognak, az, hogy belelátott-e a művész terve elgondolásával az anyag természetébe? Itt foghatta meg az iparos a művészt. Tudunk egy esetet, ahol a művész elgondolta poharak eldőltek az asztalon, mikor beléöntötték a vizet vagy bort. Mindenesetre nagyon érdekes találkozó volt ez az együttműködés. Úgy tudom, ez a párisi kiállítás nem hozta meg a várt sikert. Ezúttal a finn testvéreink pavillonja lett a kiállítás clou-ja. Saarinen és Gallenkalla együttműködéséből született meg az új irányzat beteljesülése. Érdekes volt, hogy a Ruskin-

Morris hatás nem a skandinávoknál ért a legfelső fokra, hanem a kultúrájuk egy mellékhatásában. A görög kultúra is Kisázsiaiban hajtotta legszebb virágait. Így a skandinávok is egy turáni eredetű népnél, amely az ő kultúrájukon nőtt fel, itt érte el a legmagasabb fokát. Nemcsak Párisban, idehaza is lázban égtek a finn testvérekért. Ebből indult ki később a nagy művész-barátság Saarinen és Gallen-Kellelékkal, de majd erről később.

Mi, magyarok, úgy látszott akkor, túlléptünk a célon, túl sok holmit vittünk [51] ki és ezt nem tudtuk egyöntetű egészé rendezni. Különös, ennek a kiállításnak, illetőleg e kiállítás előkészületeinek a részleteiből alig maradt valami az emlékezetemben. Nem tudnék szímet adni róla, hogy műket készített Aladár. Pedig hiszen erre hívtak haza Párisból. Fittler Kamil maga járt nálam a rue de Copenhagen-i kis műtermemben és kapacitált Ráth György nevében. Egy-két emlékfoslány kódorog csak az agyamban ez időből. [...] [52]

[...]

Mennyi kiállítás, de mennyi! Alig bontotta szét a St.-loui kiállítást Horti Pál, ez a korán elhúnyt óriás, az Iparművészeti Társulatnak ismét gyűrőközni kellett, ezúttal azután igazán érdemes munkára, mert Milano önálló kiállításra hívta meg, nem Autriche-Hongrie-t, hanem Magyarországot. Ki kellett tennünk magunkért. Aladárt már eleve bevonták. Ezúttal Maróti Géza szerencsés tervet készített a kiállítási pavillonhoz. Mire ez elkészült, Maróti Géza kedves modorával már megnyerte az összes olasz és külföldi képviselőket, már mindenkit lekötelezett galléros és ötletes meghívásokkal és kirándulásrendezésekkel. Mire a kiállítás megnyílt, már eleve megvolt a siker. Aladár egy díszes szobát tervezett, amelyet a kultuszminiszter hivatalos fogadójának szántak. Finom ízléssel gondolta el Aladár és most már, a sok kiállítás révén összetanultan dolgoztak együtt iparos és művész. Már a Gödöllői Szövők is kivonultak. Ott szerepelt a kis gobelin is<sup>13</sup>, több szőnyeg, ezekből egy a miniszter-szobában. Ennek a tervét az előbb említett Horti Pál küldte St. Louis-ból. Horti, Hány Gyula és Faragó Ödön voltak az elsők, még a Morris-mozgalom előtt, akik iparművészettel foglalkoztak. Hortink két méter magas, testes, hatalmas, de egészen gyermekded lelkű fiú volt. Őt bízták meg a st.-loui kiállítás megrendezésével. Mikor a kiállításnak vége volt, átment Mexikóba, hogy megtekintse az újonnan feltárt indián ásatásokat. Itt az a hatalmas elefánti test maláriát kapott. Ezt hurcolta magával a Csendes-óceánon át Japánba, ahova azért ment, hogy megismerje a japán-lack előállítási módszerét. Utolsó kártyájában, amit Györgynek [Györgyi Kálmánnak] írt, jelzi, hogy hozzájutott a titokhoz, de nagyon nem jól érzi magát. Nemsokára rá jött Bombay-ből a hír, hogy a hajóról kitétték és egy kórházban halt meg. Mint az iparművészet egyik pionírját meg kellett említenem, mert emlékét szívesen őrzöm lelkemben. A milanoi kiállítás maradéktalan teljes sikert hozott. Dékányi halasi csipkéi a velenceieket is mozgásba hozták. Valóságos meteor-hullás volt. De a személyiségéhez képest a legnagyobb kitüntetés mégis Czákó Elemér kormánybiztos huszáriját érte. A megnyitás napján, mikor a király kíséretével megérkeztek a katonafélék, tábormokok, az ezüstös, zsinóros, paszomántos huszárhoz mind odalejtett és bemutatkozott. Szolga volt, de jóképű, magyarfejtű, az Iparművészeti Múzeumból vitte le magával Czákó. Ezen a sikerén, mint a dinnyehéjon, úgy elcsúszott szegény, részeges, ellenkező, durva lett és használhatatlan. Az országot aztán az a kitüntetés érte, hogy Velence városa őt is meghívta több kiváló nemzet mellett arra, hogy építsenek önálló kiállítási helyiséget a velencei Giardino Publicoban. Ez pár év múlva meg is történt.

A bécsi-cseh iparművészet itt teljesen lemaradt. Ebben, tagadhatatlan, volt egy kis politikum is, meg a mi nagy sikerünkben is. Azért ment el aztán a híre, mikor ez a kiállítás pár hét múlva a földig leégett, hogy az osztrákok gyújtották föl. Maróti hallatlan energiával visszaállított [56] valamit, de mivel a magán kiállító holmiját az állam nem biztosította, csak a magáét, így nagyon soknak veszteséggel zárult a dicsőség. Jómagunk is ezek között szerepeltünk.

Azért időztem e kiállításnál, mert Aladár is jelentős szerepet játszott benne és azért is, mert az új mozgalomnak mintegy csúcsteljesítménye volt. Itt érte a legnagyobb siker úgy a Társulatot, mint az iparosokat és művészeket is. Szerettünk volna ebből következtetéseket levonni a jövőre nézve. Miss Levetus, a Studio levelezője mindig azt hangoztatta, hogy a kontinensen és legfőként hazánkban irigylésre méltón virágzott ki Morris gondolata, mire odahaza, Angliában már elfonyadt. Nem sejtettük, dehogyis, a sikerek közepén, hogy még annyi időt se fog megérni. Faragó Ödöntől – Kozma Lajosig, mint egy híradó, úgy pergett le az egész mozgalom. Mint egy kilőtt ágyugolyó, olyan ívet írt le. Berta kiköpte, felívelt és lezuhant, bele a háború pocsolyájába.

Háry Gyula még nem vett tudomást az új irányról. Ő készítette csendesen a maga stílusos szőnyegterveit, renaissance, barokk, keleti, mindegy. Finoman és meggyőzőn, mintha sohase kellene más. Faragó Ödön a királyi palotán, a Parlamentben már előállt az ú.n. bundastílussal, amit Lechner Ödön átvett az építészetre, bunda helyett pipakupakot és tarisznya-csattokat nagyítva föl. Nem az angol hagyományokon, hanem a német belfodros szecesszión támaszkodva, mint vonalvezetésre, hímiztek, rajzoltak, építkeztek. Piros, fehér, zöld voltak a színeik.

Maróti Géza a Szent István koronáját vette alapul a motívumaihoz, nem belfodros vonalon, hanem a román stílus görbéin játszott. Itt-ott, megfélelkezve, Bécs kockáin is játszott. Az arany, a fehér, arany az arannyal, ezek a kedvenc színei. Rippl-Rónai hozta az elmaradt Páris. A franciák nem stilizáltak még, csak a természetes virág és levélmotívumokat használták. Ezt hozta meg Rippl-Rónai. Már Vaszary János belenyúlt a bábos sátorok túlélénk motívumaiba, a viganók anilines pirosai közé. Aladárunk egészen elvont, keresztmetszetes, hogy úgy mondjam teoretikus motívumokat talált ki. Hogy magamról is szóljak, én szőröstől-bőröstől, bundástól-lovastól csináltam ornamentet az egész magyar emberből és asszonyból, cigányból, csikósból, ekéből, ökörből, az egész magyar genreből. Ezekkel ejtettem meg boldogult emlékü Ráth Györgyöt az új ízlésnek.

Szóval elég változatos volt a magyar iparművészet, rétje exotikus virágoktól tarkállott. És ha most ez országszerte terjedt volna? Oh, nem kellett félni. Megakadt ez a Társulat irodájában és készült, amíg a kiállításokat rendezhette és amíg Ráth György nyitva tartott erszényébe mindenki belenyúlhatott. A közvéleményt mégse tudta átvilágítani, csak elszigetelt jelenség maradt, mint Angliában is. Mágnsáink, akkor még irányadók, nem vettek benne részt, Andrássy Gyulát kivéve. Mind a régi tradíciókhoz ragaszkodtak. Ezeket utánozták gazdag zsidaink is és inkább aludtak Dubarry ágyában, ha tudták is, hogy aljas másolat, amibe a [57] szúrágást úgy lötték bele madársőrrel. Azok a háború előtti intellektüellek, nagyon kevesen voltak és pénztelenek. Gödöllőn mind megfordult, aztán vizes szemekkel a sajnálkozástól, de üresen távozott. Mire körülnéztünk, már épültek az újbarokk házak, ahogy a német folyóiratok hozták, ugyanúgy, azon frissen és győzödelmesen, tért hódított. Dezertált iparművészeink hátat fordítottak, s az épületekre mintázták a sablonos német motívumokat, itt-ott belecsempészve – a vakoknak – egy-két hímzsmintáról szedett madarat, ezzel merítve ki „hatszafisságukat”. Akár született magyar, akár Ankerschmid, akár zsidó, mind német kultúrán, avagy civilizáción épült fel, ezen differenciálódtak agytekersei, ki tudja, hányadiziglen. Valamennyi, örökölt hajlamától hajtva, mind a német civilizáció termékei után kapott. Van-e ennél természetesebb? És mi volna ezen csodálkoznivaló? Azok a kitarató szellemek, akik legyőzve születésüket, iparkodtak kiadni a magyarnak a magyart, s odatartani az orruk elé: ezt kultiváld! Íme, ilyen volt Aladár, s ez volt benne a csodálnivaló. Az angoltól a szellemet vette át, s erre adott példát a lusta magyarnak. Ez csakhamar divatját múlta, s aztán jöhetett egyenesen, vámtentesen, ahogy a postás mindennap kézbesítette a folyóiratokat, úgy vették át a német szellemi termékeket. Minő hallatlan önérzetet adhatott ez a császár felkötött bajuszának! „Herr Gott, das ist ja fein! Welche Macht liegt in unseren wissenschaftlichen Überlegenheit. Dort hätten sie Wien, das brauchen sie nicht sondern greiffen über Oestreich zu uns herüber Grossdeutschland! Oh komme dein Reich, mein Reich, es streit rich bis Bagdad.”

Itt most be is fejezhetném ezt az egész színdarabot. Szerencsére az átmenetek mégse játszódhatnak le ily gyorsan az emberi számítások szerint. Ez inkább a végtelenben robob így, mikor minden pillanatnyi robbanásra újat-régít-újat-újat-régít ketyeg a világcsavar fordulása.

Jobb az eltávozottaknak. Nem jutott idejük e fájdalmas visszapillantásra. Jobb a fiataloknak, akiknek halvány sejtelmük sincs, mi minden eshetőséggel kell még számolniuk. Egyre figyelmeztetek mindenkit, aki lelkesen adja magát a művészetnek, hogy ne engedjen ideákat megfogamzani a lélkében, mert a szellemiek elvetélésénél fájdalmasabb szenvedés nincs a földi létben. Nagyon kipróbált, nagyon sokat átélt és nagyon erős alapokba ázott, páncélerődítményekkel körülvelt meggyőződéses lélek bírja csak ki ezt az őrjítő processzust. Bár úgy volna, hogy pár generációt megmenthettünk volna e szenvedésektől, ha már mi kiálltuk. Akkor meg volnánk vigasztalódva. Így, e tudat nélkül még nehezebb itthagyni gyermekeinket, unokáinkat, elgondolva, hogy nekik is át kell majdjan élni mindezt, vagy más ehhez hasonlót. [58]



## JEGYZETEK

1. Bruck Lajos (1846-1910) festő. Bécsben és Olaszországban tanult. 1874-ben Párizsban telepedett le, ahol zsánerképeiről lett híres, majd 1886-ban Londonba költözött, ahol főként portrékat festett. Nagy Sándor csipős megjegyzése nem egészen pontos, mert Bruck nem a millenium évében, hanem már 1894-ben hazatelepült; itthon a Műcsarnokban rendszeresen kiállította életképeit, portréit, városrészleteket ábrázoló festményeit.

2. Diód (ma Strenc, Románia) adott otthont az 1890-es években annak a nyári művésztelepkezdeménynek, amelyből a gödöllői telep ötlete és gondolatvilága származik. Körösfői jó néhányszor járt és dolgozott itt, a rokonsághoz tartozó Boer család birtokán, s ide hívta meg egymást követő nyarakon Nagy Sándort, majd közös barátait, Tom von Dreger osztrák festőt, az amerikai Percyval Tudor-Hartot, és a svéd származású Leo Balmontet, aki később a gödöllői telephez is csatlakozott. (Ld. Vita Zsigmond: Körösfői Kriesch Aladár és a diódi festőtelep. In: Korunk. 1973/11.)

3. Nagy Sándor minden bizonnyal arra céloz, hogy a megrendelők a freskó helyett a témának olajképen való feldolgozását választották.

4. Kriesch Jánosné Abt Laura, Kriesch Aladár és Laura édesanyja. Az emlékiratban többször felbukkanó Apáti Abt Sándor (1870-1916) szobrász és keramikus, a pécsi Zsolnay-gyár kiemelkedő tervezője, Kriesch másodunokatestvére volt.

5. A kép pontos címe: Dobó István megyéi Eger várát a törökök ellen. Az olajképet Kriesch még 1896-ban festette, de csak a Képzőművészeti Társulat 1900-as téli tárlatán került a nyilvánosság elé, majd innen Heves megye tulajdonába (Dénes Jenő adatai).

6. Gróf Zichy István (1879-1951) festő. 1904-től egy ideig a gödöllői telep külső tagjaként is működött, szöveget, litográfiát, freskót tervezett gödöllői szellemben és tematikával.

7. Családi kötődése révén (nagybátyja. Abt Antal Kolozsvárott volt az egyetem fizikaprofesszora) Kriesch a századforduló körüli években többször is hosszabb időt töltött Kolozsvárott, megrendeléseken is dolgozott. Az emlékiratban egyhelyütt Nagy Sándor anekdotikus szinészéggel írja le, hogyan jött össze az egész Kriesch és Abt familia „Tóni bácsiék” lakásán, hogy Aladár képeihez házilag varrják meg a történelmi kosztümöket.

8. Gyárfás Jenő (1857-1925): V. László király esküje a Hunyadi-háznak. Gyárfás Temes megye megbízására festette 1896-ban a ma ismeretlen helyen lévő képet. (Reprod.: Magyar művészet 1890-1919. Bp. 1981. 120.)

9. Az 1896-ban festett 3x4 m-es olajkép pontos címe: Az 1567-iki tordai országyűlés, melyen először mondatott ki a felléscsabadság. A kép központi alakja Dávid Ferenc. A millenniumi kiállítás festészeti részlegében a 661-es szám alatt szerepelt, majd – Nagy Sándor ér-

tesülését némiképp igazolva – Tordán (Turda, Románia) magántulajdonba került. Mai helye: Muzeul de Istorie, Turda.

10. Nagy Sándor arra a társaságra célozhat, amelyet az „Ecce Homo” magyarországi bemutatására és értékesítésére alapított Kádár Gábor. Végvári Lajos írja „Munkácsy Mihály élete és művei” (1958) c. monográfiájában: „Munkácsy frissebb pillanataiban maga sem volt megegyezve képével, s ha Kádár Gábor nem szorgalmazta volna, a mű nem jutott volna el a befejezésig. (...) Az Ecce homot utolsó erejével festette; a teljes idegösszeroppanás küszöbére érkezett. Malonyay, aki ebben az időben Munkácsy kísérője volt, igen részletes képet rajzolt az utolsó hónapokról. Fáradtan és szinte magáról nem tudva vett részt Munkácsy a milleneumi ünnepségeken, a nagy jubileumi kiállítás megnyitáson, s mindazokon az estélyeken, amelyek szakadatlan láncolatban váltották egymást Budapesten.” (244.) Malonyai Dező (1866-1916), akinek nevét leginkább az ötkötetes „A magyar nép művészete” c. népművészeti gyűjtés szerkesztése tette ismertté (a gyűjtésben egyébként jó néhányan részt vettek a gödöllői művészek közül, különösen az erdélyi utakban), ebben az időszakban még mint Munkácsy bizalmasa és titkára tevékenykedett.

11. A pannonhalmi milleniumi emlékmű egyike volt annak a hét hasonló célú épületnek, amelyet a Thaly Kálmán vezette 60 tagú parlamenti Millenáris Nagybizottság javaslatára állítottak fel. A korábbi Kálvária helyén 1896-97-ben épült fel Berczik Gyula tervei alapján az emlékmű. A belső tér falfestményein Lotz Károly tanítványai még évekig dolgoztak. Az Árpád-kori történelmünk kiemelkedő eseményeit ábrázoló freskók egyike, az „Oros apát megyéi Pannonhalmát a tatároktól” Körösfői munkája volt. Az épület szerkezeti hibái miatt azonban hamar nagyon hamar beázott, és a freskók – különösen Körösfőinek a bejárati ajtó fölötti képe – súlyosan károsodtak. Az 1916-os állagfelméréskor már szinte láthatatlan volt. (Az épület történetéről ld.: László Csaba: A pannonhalmi milleniumi emlékmű. In: Művészettörténet – Műemlékvédelem IV. Tanulmányok Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. 1993. 445-459.)

12. A „még előbb” arra utal, hogy az emlékiratban itt már a gödöllői évektről kezdett beszélni Nagy Sándor, s egy pillanatra visszaugrik 1990-be, a párizsi világgiallításához, hogy a későbbi kiállításokkal együtt tárgyalhassa.

13. Nagy Sándor az emlékiratban korábban már említi „A család” című művet, mint „az első magyar gobelin”-t. Körösfői akkor tervezte ezt a bensőséges hangulatú kis képet, amikor Leo Belmonte, a párizsi Manufacture des Gobelins-ben végzett tanulmányai után az ő hívására 1905-ben Gödöllőre költözött. Az eredeti gobelin elégett az 1906-os milánói kiállításon, de a műhelyben újra megszőtték a képet. (Reprod.: Élet, 1910./5. szám)

Krisztina Anna Szabó: Sándor Nagy's Reminiscences of Aladár Kriesch Körösfői

Several influential trends of mid-19th century England, such as Pre-Raphaelite painting and the rebirth of industrial design in the Arts and Crafts movement following the work of John Ruskin and William Morris, created an impact in Central Europe as well, although with a delay of about fifty years. Artists who followed the principles of Morris formed groups and phrased their goals as the saturation of everyday life and the articles of daily personal use with artistic beauty. Like their English examples, they could not completely realise their ideals, yet their work, as that of Morris and his fellow-artists in England, forms an important part of the art of the period, and serves as a bridge between trends and phenomena of the 19th and 20th centuries.

In Hungary there was only one artistic community the members of which created not only paintings and sculptures but also worked in branches, as well as with techniques, of arts and crafts design in their colony in Gödöllő. Their works include not only oil paintings, frescoes, water-colours, drawings, prints, and statuettes, but also stained glass windows pieces in leather, furniture, embroidery, etc. One of the most important part of the colony was the adjacent weaving workshop where the artists were weaving their own designs, or had them woven by women trained locally, into tapestries or carpets of various techniques (Gobelin, sumak, sherebeck, kilim, etc.). What their English models found in the Middle Ages, they found in the Hungarian, and especially the Transylvanian, folk art: the continuity of the forms and themes of art, the "clear spring" from which they could revitalise Hungarian art and the material objects of civilisation through the adaptation of ancient myths, tales and ballads as well as ancient, stylised, symbolic shapes. One of their leaders, Aladár Kriesch, even adopted the name "Körösfői" in honour and admiration of the Transylvanian people and their art.

The importance of the Gödöllő artistic community consists not only in the works created there but also in their significant spiritual legacy. Their manner of thinking, their way of life were built on the foundations of ethics and aesthetics. They considered the Bible and the writings of Tolstoy and the philosopher Jenő Henrik Schmitt as their guidelines, yet they never intended to superimpose their world views on anyone else, and, therefore, accepted new ideas and all forms of difference with great tolerance. They were interested in several religious and philosophical trends, in all of them seeking ways for the individual and the community to rise to higher spiritual, moral and aesthetic elevations and a harmony with each other and the world. It is more than a coincidence that in terms their way of life they were ahead of their times: regular exercise (athletics, swimming, hillwalking, and, in the winter, cross-country skiing) was a part of their life, some of them were vegetarians, and their principles of healthcare and education were equally modern.

The two leaders of the community, Aladár Kriesch Körösfői and Sándor Nagy were not only colleagues but also friends and even relatives: Sándor Nagy married Körösfői's sister, Laura, who was also professionally involved in art and design. After the death of Körösfői (1920), which also meant the dissolution of the "official" community, Sándor Nagy started working on a longer volume of reminiscences, in which he delineated their often intertwining destinies. Many sources mention the existence of this manuscript, and a longer extract from it got published in 1944, but for several decades it seemed to have been lost. However, Sándor Nagy's granddaughter who is living in Britain, found the manuscript among Nagy's papers after his death. The 71-page reminiscences (the numbering being continuous between pages 14 and 83, while the beginning and the end of the manuscript are missing) begin with the description of the previous generation, then follows Körösfői and Sándor Nagy travelling to Rome on a study tour, to go on to describe Körösfői's professional and private life after their return home, as well as the early days and the development of the Gödöllő community, and even offers glimpses into Körösfői and Nagy's subsequent foreign trips. The value of these reminiscences is further enhanced by the circumstance that Sándor Nagy could rely on sources such as the diary and correspondence of Körösfői which were destroyed in World War II.

This time those extracts are published in *Ars Hungarica* which relate to the 1896 millennial exhibition, and the subsequent world exhibitions. Hungarian artists participated in the Paris exhibition in 1900, and especially in the Milan exhibition in 1906, with works of high quality, so Sándor Nagy concentrates on these works and, balancing their merits and shortcomings, draws his conclusions – meanwhile drawing up a map of Hungarian design at the end of the 19th century, as well as presenting the portraits of the best artists.

## S Z E M L E

Sisa József: Szkalnitszky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 211 l., 10 színes, 119 fekete-fehér reprodukció.

Újabb reprezentatív tudományos monográfiával gazdagodott a hazai historizmus építészettörténete. Sisa József munkája a 19. század második felének, a kiegyezéssel meginduló gazdasági fellendülést tükröző építészeti konjunktúra első teljesítményeit megalkotó építészgeneráció kevésbé ismert, jelentékeny képviselője, Szkalnitszky Antal pályaképének bemutatásával, hazai városépítészettünk kapitalizálódó átformálása kezdeteinek panorámáját is nyújtja. Munkája Komárik Dénes kiváló Feszli Frigyes monográfiája (Bp. 1994.) és az Ybl Miklós kiállítás tudományos katalógusa (Szerk. Komény Mária és Farbaky Péter. Bp. 1991.) közé illeszkedik, a romantikából a neoreneszánszba forduló stílusváltás évtizedeit világítva meg, összegezve a szerzőnek e korszakra vonatkozó korábbi kutatásait. Hogy milyen heroikus munka és erőfeszítés volt Szkalnitszky munkásságának rekonstruálása az nem csak a bevezetőben – az építész hagyatékának sorsáról írtakból – derül ki: Szkalnitszky építész cégtársának, „Koch Henriknek özvegye ugyanis a tervhagyatékot 1890-ben a Magyar Mérnök és Építész Egyletnek ajándékozta, megvetve ezzel az intézmény tervgyűjteményének alapját. Ám a gyűjteményt a II. világháború idején Kassára, az ottani Műszaki Múzeumba szállították. (...) az itt őrzött, jelek szerint teljesen rendezetlen anyagba – többszöri kísérlet ellenére – nem nyertem betekintést.”, hanem a terjedelmes jegyzet apparátusából is, amellyel a szerző minden adatát alátámasztja. Ez az országos és vidéki levéltárakban végzett bújárkodás és a korabeli helyi sajtó és szakirodalom elmélyült ismeretének eredménye.

Szkalnitszky Antal (1836–1878) tragikusan rövid élete intenzív munkával telt, az 1870-es évek elejének legtöbbet foglalkoztatott építésze volt. Már tanulmányai tekintetében is rendhagyó utat járt be: 1851-től egy évtizedig külföldön tanult, Prágában végezte a főrel tanodát, Bécsben a politechnikumot, majd első magyarként a berlini építészeti akadémián szerezte meg építészeti képzettségét. 1859-ben Berlinben egykori akadémiai tanáránál F. Stüler és Strack műtermében építészeti munkát kezdett, s még az évben sikeresen szerepelt Bécsben és a Majna parti Frankfurtban (a koncertterem) tervpályázatokon, a hazai építészek meginduló nemzetközi pályázati sikereit gyarapítva. Jelentős benyomásokat szerzett franciaországi és angliai tanulmányútja során is, ahol a berlini, schinkeli tradíciók és Stüler reneszánsz orientációjának hatása a francia reneszánsz szellemiségével és a mérnöképítészet újdonságainak megismerésével egészült ki. Sisa nagyszerűen részletezi Szkalnitszky képzettségének forrásait, az akadémiák tananyagát, mestereit, azt a hazainál fejlettebb szakmai közéletet, intézményeket, amelyeket Szkalnitszky azzal a céllal is tanulmányozott, hogy hazatérve azokat nálunk is megvalósíthassa. Ezután az 1860-ban hazatért és a fővárosban letelepedett építész pályakezdő évtizedének bemutatása következik: Szkalnitszky hellénizáló reneszánsz tervvel indult az akadémia tervpályázatán és annak stílusáról kialakult vitákba is bekapcsolódott, egykori berlini tanára, Stüler építési megbízásakor Ybl Miklós társaságában nyerte el a megbízást az Akadémia építkezésének vezetésére. Ennek eredményességét akadémiai levelező taggá választása jelezte (1865). 1861-ben az újonnan alakult Országos Magyar Képzőművészeti Társulat igazgató választmányának tagja, 1862-ben sógorával, Koch Henrikkel építési irodát nyitott. Pályázati sikerei és aktív szakmai közéleti szereplése ellenére a szerényebb igényű feladatok (a pesti állatkert épületei: 1865–1866), szobortalapzat, alkalmi építmények (diadalkapu, emelvény az uralkodó látogatásakor) tervezésével, 1864-től 1870-ig a budai politechnikumban is tanított, olyan építész egyéniségeket indítva el pályájukon, mint Hauszmann Alajos, Pártos Gyula. Vidéken kapott először lehetőséget tervének kivitelezésére: talán ezért is és az épület típusa miatt is a nemzeti stílustörékvéneknél megfelelő romantikus stílusban épült fel tervei szerint a debreceni színház (1861-1865), majd ugyanott a református kistemplom (1863). Részt vett a Magyar Mérnök és Építész Egylet alapító választmányában (1866), majd a megalakulását követően tagja is volt. Sisa – könyvének végén – életrajzi kronológiával és a művek jegyzékével igen jól áttekinthetővé teszi

Szkalnitzky munkásságát, melynek egy harmada tervben maradt, több mint harminc épülete felépült, de ennek negyede már megsemmisült, lebontották. Sokféle feladaton próbálhatta ki tehetségét: épített templomot, színházakat (Aradon, Székesfehérvárott, Pesten egyik utolsó munkájaként a Nemzeti Színházat és bérházait (1871-1875), ebből ma már csak a székesfehérvári és a debreceni áll, nem kerülhetve el az átépítéseket és korszerűsítéseket módosítását. Várat és vidéki kastélyokat épített át; bérházakat és elegáns palotákat építhetett Pesten a Nemzeti Múzeum körüli palotanegyedben (olykor a belső berendezésüket, a bútorokat is mint a Wodianer-palotába 1869-71); az Aldunatoron képét meghatározó Hungária Nagyszállót (1868-1871), amit azóta lebontottak, és a Dunasoron a városképileg ma is hangsúlyos „Thonet udvar” bérházát a Vigadó téren (1869-1871). 1870-től már csödeljárás folyt ellene csaknem teljes további munkássága idején. Jelentősek iskolaépületei, amelyeket állami építészként, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium megbízására tervezett: Főreáltanodát Szegedre, Pestre, Körnöcbányára, Pesten a tudományegyetem Szerb utcai szárnyépülete (1873), az Élettani intézet, az Üllői úti klinikák központi épülete csaknem egy időben készültek Szkalnitzky és Koch iroda munkájaként. Pesti épületei a belvárosban elég közel egymáshoz, többnyire saroktelken épületek, így módja nyílt a nagyobb egységek összehangolására egy tömbben. Épületeinek környezetébe illesztésére, mint azt Sisa bemutatja, nagy súlyt helyezett: a szűk utca adottságaira ügyelt a pesti posta és távirtda (V. Városház u. 18.) főhomlokzatának alakításakor, vagy Szkalnitzky talán legismertebb épülete, az Egyetemi könyvtár (V. Károlyi Mihály u. 10. 1873-75) sarokkapolájának megtervezésénél, ahol a szemközti, Ybl-tervezte sarokház toronyépítményét ellensúlyozó megoldást keresett. Ez utóbbi épülete az alkalmazott legkorszerűbb műszaki felszereltség és rendeltetését társművészetekkel is kifejező megoldásában, a képzőművészet (a belsőben freskók, a külsőn sgraffito, szobrok) alkalmazásának tekintetében is kiemelkedő. Kevésbé számon tartott műve Szkalnitzkynek az Oktogon négy háza, amely „időrendben a Sugárút legelső épületei közé tartozik.” (153.)

Sisa munkája példaszerű a tárgyalás módszerében is: az építés körülményeinek a pályázattól a kivitelig történő bemutatását, a közreműködők, az építési adatok, költségek felsorolását frappáns épületleírások követik, ahol kitér az építész formanyelvének olyan egyedi visszatérő megoldásaira, mint az íves ablakformák között alkalmazott kör motívum, a sarokarmúrozás, az épületsarok ferde lemeztése. stb. A formai előképek, stílusminták bemutatása, a tárgyalt művek a szövegben kellő helyen képpel, alaprajzzal dokumentáltak. Sajnos a tervlapok kísérőszövege, magyarázó rajza a kicsinyítés miatt (pl. az Élettani Intézet fél oldalra kicsinyített három alaprajzánál) nem mindig olvasható. A mai Múzeum körút 12. Luby József bérháza díszes homlokzatának leírásában a harmadik emeleten jelzett kariatidáknak az épület fényképén nincs nyoma (116.). Pár évvel később a mellette lévő telekre ugyancsak Szkalnitzky tervezte meg Fechtig Károly bérházát (1873-1875), amelynek az előbbinél egyszerűbb kialakítású homlokzata azért is figyelemre méltó, mert ismereteink szerint ez az első pesti épület, ahol a homlokzat építészeti tagolóelemeit (féloszlop fejezetek, konzolok, balluszterek, ablakkeretek) a pécsi Zsolnay-féle gyár szállította. Sisa itt téved, amikor „terrakotta díszek” szállítását tulajdonítja Zsolnaynak, aminek „mára szinte semmi kézzelfogható nyoma” (155.). A Baranya megyei levéltárban őrzött egykori Zsolnay gyári számlakönyvben (lev.t.sz. 100. Ausg.: Facturen Buch 1874. IV.-1878. X. 137.) 1875. május 21. bejegyzés részletezi az építkezéshez a pesti Testory lerakaton keresztül „Budapest, für Bau Baron Fechtig” részére szállított következő tételeket:

185 Stück	Balluster für die Attika	388,50
94 Stück	Hauptgesims Console	710,64
28 „	Sparrenköpfe (?)	264,60
38 „	„ Träger	211,68
20 <sup>05</sup>	Eyerstab mit Zahnschnitt	236,25
30 Stück	Pilaster Capitale Dorisch	114.-
30 „	„ Füsse	90.-
15	Schlusssteine	63.-
196 Stück	Eierstab mit Eckstücke	164,64
6 „	Saulen Kapitale verz.Gleichg.	126.-

3	„	Schlusssteine	19,95
15	„	Fenster Console mit Eierstab	126.–
30	„	Halb Capitale	24.–
13 1/2 <sup>o</sup>		Eierstab 2 1/2	68,06
30 Stück		Fenster Chambrane	72.–
	„	Füsse	90.–
6	„	Bonsole verziert	67,20
3	„	Füllungen	22,50
6	„	Fenster Chambrane mit Rosett	22,50
6	„	Füsse	22,50
6	„	Ionisch Säulencapitale	117,60
30 1/2 <sup>o</sup>	„	Zahnschnitt	238,14
30 Stück		Träger Console	135.–
13	„	Pilaster Capitale	127,40
6	„	Tregler Console	39,90
3	„	Füllungen	22,50
33	„	Tragstein Rosetten	69,30
48	„	Fenster Chambrane Ecke	100,80
8	„	Schlusssteine	33,60
6	„	„	33.–
Összesen			3821,26 forint értékben.

Zsolnay Vilmos már a pesti Nemzeti Színház építésénél is pályázott az épület díszítő- és formaelemeinek szállítására, s reménykedett, hogy „földije” Szkalnitsky megbízása őt is munkához juttatja e jelentős épületeken, de a fővárosi építészeti piacra csak a bécsi 1873-as kiállítási eredményei után sikerült betörnie, a Szkalnitsky tervezte Fechtig bérházon. Ezt követően Ybl Miklós Várkertbazarján már színes mázas épületkerámiával feltűnőbben és hatásosabban jelentkezett.

A Baranya megyei Levéltárban sikerült azonosítani Szkalnitsky születési helyét: az első világháború után elcsatolt egykori baranyai háromszögben, Baranyában (ma Popovac) közelében, annak egyházközségéhez tartozó Lak puztán (ma Knezevo?) a bélyei uradalom majorságában született 1836. máj. 6-án. Sisa lokalizálása itt téves, mert a helyet a Pécs közeli Geresdlakkal, az egykori Püspöklakkal azonosította, ez már csak azért sem lehetett az építész születési helye, mert az adott időszakban püspöki birtok volt (ld. Fényes Elek: Magyarország s a hozzá kapcsolódó tartományok mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, Pest 1841. 42. és 46. műve szerint is, amelyre Sisa is hivatkozik), Szkalnitsky apja pedig Albert és később Károly főherceg bélyei uradalmának ispánja volt. Így érthető, hogy a geresdlaki plébániai anyakönyvekben sem találta nyomát a szerző a születés, ill. keresztelés tényének. A Baranya megyei Levéltárban Dr. Rajczi Péter és Bodor Mihály levéltárosok Bán anyaegyház keresztelési anyakönyvében megtalálták Szkalnitsky szüleiére és születésére vonatkozó, Sisa könyvében is helyesen szereplő adatokat. Ugyanott egy 1838-as kiadású Baranya Vármegyét ábrázoló térképen Lak jelölve van, a mai országhatárállomás, Udvard közelében.

Szkalnitsky építészeti és emberi alakjának, sorsának szentelt fejezettel zárul a könyv: a feszült munkatempó, anyagi gondok, a párhuzamosan folyó építkezések és tervezési feladatok összeropantották e fényes alkotói szellemet. Sisa sok apró adattal érzékelteti, hogy valószínűleg tekintélyes számú rajzoló, munkatársat is foglalkoztathatott a Szkalnitsky és Koch iroda. Itt kezdte pályafutását Hauszmann Alajos is, aki forrásértékű visszaemlékezést írt mesteréről. Ezeknek az irodáknak működéséről, számos jó rajzkészségű szereplőjéről, stílusigargázásáról is sok értékes információt hozott e monográfia. A művek jegyzékében megtalálhatók az épületek pontos lelőhelyei. Hely- és személynévmutatók, angol nyelvű összefoglalás és képlista teszi a nemzetközi szakirodalom számára használhatóvá, annak figyelmére méltóvá a könyvet.

*Mendöl Zsuzsanna*





## MEGVÁSÁROLHATÓ ÉS MEGRENDELHETŐ KIADVÁNYAINK

MTA Művészettörténeti Kutató Intézet titkársága,  
Budapest, Úri u. 49. 1014. Postacím: 1250 Budapest I. Pf. 27.

### Ars Hungarica

(A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének közleményei 1973-)

A korábbi számok még megvásárolhatók.

### Művészettörténeti Füzetek

14. GERVERS-MOLNÁR Veronika: Sárospataki síremlékek. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 71 Ft

15. Cs. DOBROVITS Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 64 Ft

### Iratok a magyar képzőművészet történetéhez

1. füzet, 1945. A forrásanyagot válogatta és a füzetet szerk. Kiss Dezső. Bp., 1973. 30 Ft

### Acta Cassae Parochorum

7. füzet, Erdélyi. váci és veszprémi egyházmegye 1733-1779.: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte: Bónisné Wallon Emma, Sprenger Mária. Bp., 1980.

### Urbaria et Conscriptioes

5. füzet, 51-70 fasciculus: művészettörténeti adatok: Abos-Zsujta. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1979. 50 Ft

7. füzet (1-2.), 101-200 fasciculus: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1984. 120 Ft

8. füzet, 201-250 fasciculus: kiegészítések az 1-250. fasciculusok anyagából. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1990. 120 Ft

### Önálló kiadványok

Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. (1925). Az előszót Zádor Anna, az utószót és képválogatást Rózsa György készítette. Szerk. Galavics Géza, Bp., 1983. 70 Ft

Fülep Lajos egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok 1902-1908. Szerk.: Timár Árpád, Bp., 1988. 100 Ft

Fülep Lajos egybegyűjtött írások II. Cikkek, tanulmányok 1909-1916. Szerk.: Timár Árpád, Bp. 1995. 780 Ft (Áfa-val)

Rozgonyi Iván: Párbeszéd művekkel. Interjúk 1955-1981. Szerk.: Bobrovsky Ida. Bp., 1988. 135 Ft

Váradi kötdörédek, Szerk.: Kerny Terézia. Bp., 1989. 120 Ft

Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Szerk.: Marosi Ernő. Bp., 1989. 80 Ft

Fülep Lajos levelezése I. 1904-1919. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp., 1990. 160 Ft

Fülep Lajos levelezése II. 1920-1930. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp. 1992. 336 Ft (Áfa-val)

Fülep Lajos levelezése III. 1931-1938. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 820 Ft (Áfa-val)

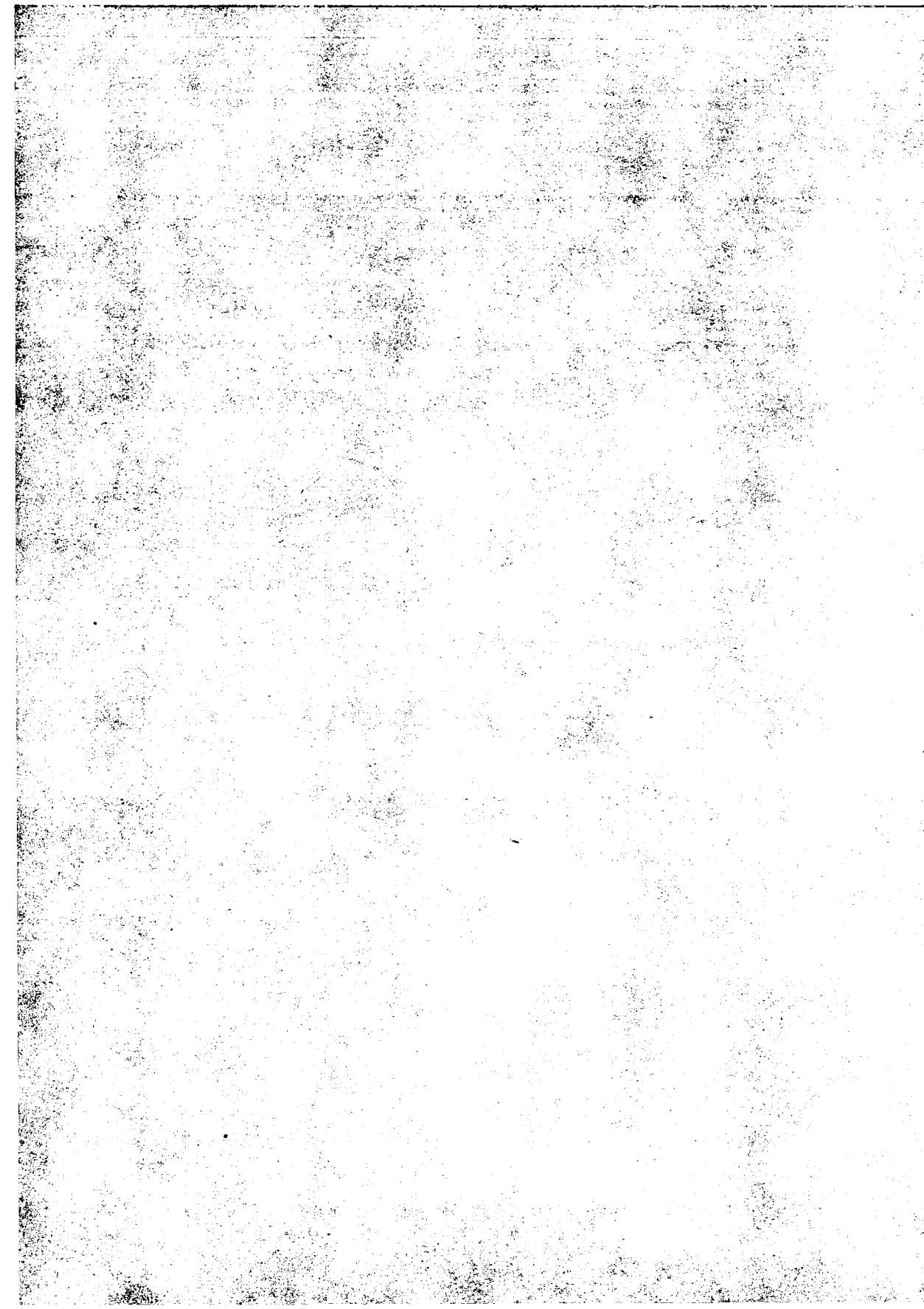
Henszlmann Imre: Válogatott képzőművészeti írások. Szerk.: Timár Árpád. Bp., 1990. 200 Ft

Oltványi Imre: Művészeti krónika. Összegyűjtött képzőművészeti írások. Bp. 1991. 224 Ft (Áfa-val)

Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992. 330 Ft (Áfa-val)

A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Kiállítási katalógus. Szerk.: Szabó Júlia és Majoros Valéria. Bp. 1992. 500 Ft (+ Áfa)

Dr. Hoffmann Edit: Régi magyar bibliofülek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk.: Wehli Tünde. Bp. 1992. 350 Ft (+ Áfa)



ARS  
HUNGARICA  
1996

2

SZERKESZTI	SZENTESI EDIT MÉSZÁROS F. ISTVÁN
SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG	DÁVID FERENC GALAVICS GÉZA MAROSI ERNŐ PATAKI GÁBOR TÍMÁR ÁRPÁD
SZEMLE	WEHLI TÜNDE

Felelős kiadó az Intézet igazgatója  
MTA Művészettörténeti Kutató Intézet